# गोमांतक



Savarkar Bhavan, Raja Thakur Path, Shanivar Peth, Pune.

tel :+912025544751

# गोमांतक

(परिचय : ह्या काव्याला प्रस्तावना म्हणून मुंबईहून डॉ. ना. दा. सावरकर यांच्या संपादकत्वाखाली प्रसिद्ध होणाऱ्या 'श्रद्धानंद'मध्ये आलेला अभिप्रायच आजच्या कालाला अनुरूप असे चार पांच शब्द घालून खाली दिला आहे. तो अभिप्राय असा; 'सन १९२२ मध्ये कारावासात असताना, महाकवि वि. दा. सावरकर यांनी जें 'गोमांतक' नांवाचें महाकाव्य रचलें तें १९२४ मध्ये प्रसिद्ध झाले. त्यांत त्या कवीने प्रतिभेच्या दुर्बिणीतून भविष्यकाळाच्या घटना, त्या घडण्याच्या कितीतरी आधी, यथातथ्य रीतीने प्रत्यक्ष पहाव्या तशा पाहिल्या आणि वर्णिल्या आहेत. 'गोमांतक' काव्य हें केवळ काव्य नसून एक अचूक वर्तविलेलें भविष्यच ठरलें आहे ! ! कारण आता गोमांतकात घडत असलेलीं शुद्धि–आंदोलनें, शुद्धिसमारंभ पुर्तुगीजांच्या राजसत्तेचा अुच्छेद, तेथे आज स्थापन होणारा स्वतंत्र भारताचा महत्त्वाचा नौदल तळ, अित्यादि घटना ह्या काव्यात ४२ वर्षांपूर्वीच वर्णिलेल्या आणि वर्तविलेल्या वाचून आजच्या ह्या घटना म्हणजे त्या वर्णनाचीं केवळ छायाचित्रेंच भासावींत अितकें आश्चर्यकारक सादृश्य त्यांत आहे. द्रष्ट्या कवीचा शब्द न् शब्द कसा खरा ठरत आहे ! 'वाचमर्थोऽनुधावति' ह्या अुक्तीचा प्रत्यय येत आहे. कल्पनासृष्टि जशीच्या तशीच वस्तुसृष्टींत अुतरली. प्रतिभेची ही सिद्धि, हा चमत्कार ज्यांस प्रत्यक्ष पहावयाचा असेल त्यांनी महाकवि हिंदुहृदय सम्राट् विनायक दामोदर सावरकर यांनी 'महाराष्ट्र भाट' या टोपण नांवाने रचलेलें 'गोमांतक' हें महाकाव्य अवश्य वाचावें.' – श्रद्धानंद, मुंबअी)

## (पूर्वार्ध)

होती अेक नदी नामें दारका तापहारका
प्रतिपच्चंद्रलेखेव तन्वंगी धवलोदका ॥ १ ॥
हराचा हरण्यासाठीं तो हलाहलताप गा
दंग स्वर्गांत आणी जी पापक्षालनिं आपगा, ॥ २ ॥
भगीरथसमा सम्राट् कुलांच्या वसुधातलीं,
भागीरथी महत्कार्यी अैशा संतत गुंतली; ॥ ३ ॥
अेतदर्थचि जें अैसें महान नसलें जरी
पुण्य होयचि दीनांचें तृष्णासांत्वन कीं तरी; ॥ ४ ॥
असें जाणुनि, जीं गावें तान्हेलीं बहु त्यांजला
नदी चिमुकलीशी ही जाअी पाजित सज्जला ॥ ५ ॥
सिंहीण शावकासी ती सिंहाच्या वितरी पया
पानवे हरिणीही ही हरिणा पय द्यावया ॥ ६ ॥
शोभवी दारकेसी हा तटग्राम लहानसा
फुलांचा झुबका कोण्या रानमोगरिला जसा, ॥ ७ ॥
हिरवी चार चौभोंती शेती दूरवरी फुले
सिंधूंत बेट कीं तैसें गांव तींत मधें खुलें ॥ ८ ॥
शेतीचें गीत 'ये बैला!' अशा अुंच दृढस्वरी
पहाटेस अुठे फुल्लां गंधांच्या सह अंबरीं ॥ ९ ॥
मोटांतूनि पडे धो धो पाणी पाणथळामधी
स्निग्धगंभीर नादाने मोर नाचति त्या तधी ॥ १० ॥

दया जरी निसर्गाची पूर्वीपासुनिया जशी
गावावरी तया होती होती आजहि की तशी; ॥ ११ ॥
तरी सुरूपही जैसा दिसावा दुखणेकरी,
जाळिला ज्या विजेनें तो जीवे वृक्ष कसातरी, ॥ १२ ॥
परचक्रार्त हें तैसें गांव भार्गव की धरी
म्लानता वर्तमानाची गतगर्व मुखावरी ॥ १३ ॥
द्वाराची भग्नवेशीच्या भिंत अेकचि ही नभीं
हृद्भग्ना अर्धशल्याचें कीं शेषार्ध तशी अुभी ॥ १४ ॥
देवालय महादेवाचें जें सन्निध जीर्णसें
धर्मकेंद्र समाजाचा अेक हा अुरला असे ॥ १५ ॥
येथे प्रदक्षिणा भोतीं घेताना युवती, मुलें
त्यांची गुंफित बैसावी चाप्यांची गळतीं फुलें ॥ १६ ॥
वृक्ष जो पारिजाताचा शेजारीच मठांत ह्या
फुलांही तों अणी वाके गाव गर्व भरे तया ॥ १७ ॥
जी पारिजातकाची ह्या कथा दंतकथा कथी
ती पूर्वी नारदा सांगे स्वयें अर्जुनसारथी; ॥ १८ ॥
की भामा रूक्मिणी आणी कोणीहि दुसरीचिया
प्रांगणीं पारिजातासी सहू न शकली तया, ॥ १९ ॥
दोघींच्याहि तअीं अीर्ष्ये हराया सहसा हरी
वाहूनि पारिजाता दे भृगूंच्या चरणांवरी; ॥ २० ॥
तैं निजाश्रमिं ज्या देअी ऋषि रोपुनि वृक्ष की
तोचि हा मठ, हा तोची पारिजातक आणखी ! ! ॥ २१ ॥
दहा पांच दुकानें जीं मध्यवस्तिंत लागलीं,
रंगवूनि खडूने जीं गेरूनेचि चितारिली, ॥ २२ ॥
'मुखपेठ' असे मानी स्थला नांव मिळे तया
येती रंगेल येथेची सायंकाळि फिरावया, ॥ २३ ॥
जाता शेतां सकाळी कीं दुकानी दिधलें, तया
नळ्यांत भरुनी तैलें सांजे नेति अिथें स्त्रिया ॥ २४ ॥
कवड्या चलनी नाणें घेत देत जिरेंमिरें
वाणी दुप्पट दामा घे– हिशोब चुकुनी बरें ! ॥ २५ ॥
तशांत मोठ्या पोटाचे ज्यांत शोभति शेटजी
दुकाना लाधली अेका पेढी ही पदवी अजी; ॥ २६ ॥
मुलें भिकार तेथे जैं भीक दाटुनि मागती
पायाची आग शेटींच्या पोटा थेटचि जात ती; ॥ २७ ॥
दंडूं त्या जों स्वदेहासी शेट नीट अुभारिती
मुलें तों शकतीं जाअू अर्धा धावुनि गांव ती ॥ २८ ॥
सोडूं गाअी सकाळीं जो अुशीर बहुधा करी
घेअू मुलें गुराख्याचीं सूड त्या भटजीवरी, ॥ २९ ॥

जाता जाता कुठे त्याचीं वस्त्रें वाळत सोवळीं
दिसतांचि शिवोनी त्या काढिती पळ तत्पली ॥ ३० ॥
गावात जोड ना ज्यासी निघता नव मल्ल तो
यात्रे शेजारच्या गावीं जननीपद वंदितो; ॥ ३१ ॥
संभाळि बरें!' आओी कथिता, हसुनी पुढे
निघे नीट जिथे यात्रा मल्लरंगण तें पडें; ॥ ३२ ॥
आणि कुस्तींत पाडोनी गडी दुप्पटसा झणीं
परते पटका जेतेपणाचा पटकावुनी; ॥ ३३ ॥
तैं स्वागता किती वेशीपाशी ते जन दाटले
'जैजै'कारांत गावाचें लघु अंबर फाटलें; ॥ ३४ ॥
संबळें वाजता चाले छाती काढुनि कीं जसें
मारुनि रावणा साकेतासि रामचि येतसे ॥ ३५ ॥
गांवांतची तरी धाडी माहेरा नच सासरा
म्हणूनि भाऊ बालेचा टपे संप्रत वासरा ॥ ३६ ॥
येता नदीपथें भेटे, भावापासुनिया स्वसा
मेवा किंवा मुका घेअी मेव्याहूनि मिठाससा ॥ ३७ ॥
पंचाअीत सभा पंचांची जी वाद हरावया,
पाटील धीट गावाचे रक्षणासि करावया; ॥ ३८ ॥
नित्यनैमित्तिका सर्वां धर्मासी करवी करी,
ग्रामोपाध्याय गांवाचीं दुरितें पळवी दुरी; ॥ ३९ ॥
दैवी भौतिक आपत्ती अैशा होवुनिया दुरी
निश्चिंत अेकनिष्ठेने शेती शेतकरी करी; ॥ ४० ॥
मुकुटासम जैं शेती सोनेरी कणसें धरी
प्राण देहीं डुले तैसें समाधान घरोघरीं, ॥ ४१ ॥
तदा वर्षभरी जो जो अुणीव अपुली पुरी
कोष्टी कुंभार वंजारी सुतारादिक कीं करी, ॥ ४२ ॥
त्या त्या सहाय्यका साऱ्या निजा शेतकरी मुदें
धान्यभाग यथान्यायें विभागूनि ठरीव दे; ॥ ४३ ॥
धान्यसंग्रह वर्षासी अवश्य तितुका जना
पुरुनीहि अुरे जो की, ज्याचें संप्रति काज ना ॥ ४४ ॥
समुदायहितासी तें समाअीक निधीमध्ये
पाटील धान्य गांवाच्या पेवांमाजि भरून दे; ॥ ४५ ॥
अवर्षणाचें दुर्दैवें येता संकट भूतलीं
करील धान्यसंपत्ती लोकपोषण त्यातली; ॥ ४६ ॥
ग्रामसंस्था अशी जी की प्रतिग्राम करीतसे
लोकसत्ताकची कोणी स्वयंपूर्ण लहानसें, ॥ ४७ ॥
आसन्नमृत्यु संस्था ती आणि की जनताहि ती
परराज्यप्रबंधाच्या रोधें घेत पराकृति ॥ ४८ ॥

मद्याचीं मध्यवस्तींत दुकानें बसलीं नवीं
कशी तशी कृषी सोशी करकर्षण दानवी ॥ ४९ ॥
परी ह्या ग्रामसंस्थेच्याहुनीहि पहिली तशी
प्राणभूतचि गावाची संस्था जी दुसरी अशी ॥ ५० ॥
ती होय हा युगस्थायी वटवृक्ष महायशा
विस्तारल्या जयाच्या की पारंब्या प्रतिवृक्षशा; ॥ ५१ ॥
आला तो पाहुणा जाऊ शकलाचि न मागुता
पाहिल्याविण ह्या वृक्षा अैकिल्याविण वा कथा; ॥ ५२ ॥
कीं पूर्वी ज्या दिनी वीरोत्तंसभार्गवमार्गणें
लावी सकंप सिंधूतें हटण्या शतयोजनें, ॥ ५३ ॥
त्या दिनींच तथा वीरें विजयध्वजची तसा
रोपिला वृक्ष हा आणि गाव स्थापियला असा ! ॥ ५४ ॥
पार हेमाड़पंती हा ! चुन्या वा चिखला विना
मंत्रें बद्ध शिला ! अैसा ह्या 'आख्ख्या पृथमींत'ना ! ॥ ५५ ॥
अखंड जात्यायेत्यांचें गप्पापीठचि पार तें
राजकारण गावाचें तें तें येथचि घाटतें; ॥ ५६ ॥
संथागार[1] दिनी आणी पार रात्रिस होय हा
रंगभू सार्वजनिका या कुणीही कुणी पहा; ॥ ५७ ॥
तुण्तुणें तंबुऱ्यासी तें ढोलकें तबल्या भिडे
लावण्यांच्या चढाओढीसि न रात्रि पुरी पडे; ॥ ५८ ॥
ये तिथे फिरता साधू धुणी लावुनिया बसे,
प्रार्थिता बहुतीं सांगे लवदेश कुठें कसे ॥ ५९ ॥
वदे चिलमिच्या, शब्दीं शब्दीं, सोडित जो धुरा
विलायत कशी आहे काशीच्याचि पुढे जरा; ॥ ६० ॥
अवधूत असो : प्रेमें वधूहि वट वृद्ध तो
अुपासितां, नव्या वृक्षा किती मत्सर वाटतो ! ॥ ६१ ॥
तया वंद्य वटाध्यक्षत्वाच्या वत्सल सावली–
खाली जशी प्रजापक्षें छावणी आपुली दिली, ॥ ६२ ॥
तशीच चावडी ही ही, लुप्तश्रीक अजी तरी
कैं कैं राज्याधिकाऱ्यांचा शिबिरध्वज ती धरी, ॥ ६३ ॥
जसें त्या दिवशी : की जैं येताति फिरतीवरी
मामलेदार तैं गांवीं कोण धांदल ती तरी ! ॥ ६४ ॥
जो तो ह्या त्या निमित्तें त्या पंथें जात विलोकुनी
भीतभीत दुरोनी त्या धूमकेतु जसे कुणी; ॥ ६५ ॥
जरी पाटिल बोवांच्या भव्य गालमिशा कधी
तशीच कुळकर्ण्याची लेखणी लवचीक ती ॥ ६६ ॥
खूपची वाढवीती तन्महत्त्व भय अंतरीं
मनीं गावकऱ्यांच्या की त्याचि अेक दिनी तरी ॥ ६७ ॥

मामलेदार जैं जाता फिरती करूनी घरा
घ्यावया मुजरा त्यांचा मान वाकविती जरा ॥ ६८ ॥
तिथेचि पुर्तुगीजांची शाळा अेक नवी भरे
राग कां न तिचा यावा भाअू पंतुजिनां बरें ! ॥ ६९ ॥
ओसरी ओस तों ह्यांची परस्थ परधर्मदा
शाळे त्या घोकिता जाती भ्रष्ट शब्द मुलें तदा; ॥ ७० ॥
'क्रिस्त', 'क्रूस', 'कुलंबीया', 'अलबुकर्क', हरे ! हरे !
श्रीगणेशाविनाची ते शिकताति धुळाक्षरें ! ! ॥ ७१ ॥
पुर्तुगीज ! अहा आजी नांव हें शतवत्सरें
आलें करीत ह्या गावी भयग्रस्त जनांतरें ॥ ७२ ॥
धरिताची वृकें धेनु झेपें व्याघ्र जरी त्वरें
क्रूरशा वदनांतूनी धेनु क्रूरतरीं पडे, ॥ ७३ ॥
तशी गोमांतकीं देता पुर्तुगीज पदांप्रती
अिस्लामाच्या[२] मुखांतूनी अिसाच्या पडली क्षिती ॥ ७४ ॥
व्याघ्रें संत्रस्त रानींही मरता मरता जशीं
हरिणें कळपांतूनी जगतात कशींबशीं, ॥ ७५ ॥
गोमांतकाचिया रानी हरिणी–कळपातलें
असा कळप हा होतें अेक भार्गव आपलें ॥ ७६ ॥
साध्या गावात ह्या साधें प्रिय आणि सुशीलसें
कुटुंब अेक विप्राचें सुप्रतिष्ठित हें असे; ॥ ७७ ॥
श्रीमहामंडलाधीशा कदंब नृपतीचिया
कालात धर्मवित्त्वाचा होता मान कुलासि या; ॥ ७८ ॥
पुढे ज्या दुर्दिनीं देशाचें या दैव फुटोनिया
स्वातंत्र्याची अहा गेली तरवार तुटोनिया ॥ ७९ ॥
त्या दिनीं ह्या कुलाचेही पडले नर झुंजुनी
पूर्वी सभांगणी तैसें आतां धर्मरणांगणी ॥ ८० ॥
तुरुष्क अधिकारी तो अेकदा सहजी करीं
अेका स्त्रिये कुलाच्या ह्या गुलाम म्हणुनि धरी ॥ ८१ ॥
आणि अैशा धृता अन्या हिंदूनींसह ती प्रती
विकूनि अरबी अेका जहाजावरि धाडिती, ॥ ८२ ॥
अैकतो की मनुष्यांची पुरे वाटुनिया दया
अुडी टाकुनि नक्रांच्या घेती सिंधूंत आश्रया ॥ ८३ ॥
तुरष्कीय घणें नाना देवता पळता दुरी
'श्रीमंगेश' अणी 'शांताभवानीच' टिके घरीं ॥ ८४ ॥
प्रख्यात तींहि की देवस्थानें भंगु पुढे जअीं
पुर्तुगीज अुभारोनी सवाअी घण ये तअीं ॥ ८५ ॥
जाज्वल्य त्याहि दो होती मूर्ति कंपित अंतरीं–
देवही दुबळ्यांचे की असणार किती बळी !– ॥ ८६ ॥

प्राणांसही न पाहोनी भक्त ब्राह्मण जे तदा
मूर्तीस घेउनी झाले गुप्त देखत देखता ॥ ८७ ॥
ब्राह्मणांत तया होता अेक ह्याहि कुलातला
अंत्रुजीं स्थापुनी देवी केलें लज्जित शत्रुला ॥ ८८ ॥
दैविका दैशिका अैशा वादळातुनि वाचतां
अेकची वंशवृक्षा ह्या अुरे अंकुर जो अता ॥ ८९ ॥
युवा तो निवसे गेही त्याचि पूर्वजपूजिता
जाता माता अणी मागोमाग स्वर्गपथें पिता ॥ ९० ॥
प्रिया त्या समची त्याची युवतीच वयें जरी
गृहिणीपद कर्तव्या प्रौढा पूर्ण तशी करी; ॥ ९१ ॥
गृह निर्मल सैंपाक सुरसाल तिचा सदा
गमे लहानथोरांशी व्हावीशीच प्रियंवदा; ॥ ९२ ॥
आग्रहें वडिलां सेवी लहानां शिकवीतसे
वाणीने वेतनाहूनी सेवका सुख देतसे; ॥ ९३ ॥
ती सदा ऋणको येता तिच्या शेतकरी घरी
भाकरी अून दे, जी तत्स्मित स्वादुतरा करी; ॥ ९४ ॥
आपल्या आंबराअीच्या आंब्यांहीं घर जैं भरें
सुरंग, सुरस, स्वादु ते ते वेचुनि ती करें. ॥ ९५ ॥
सुवासिनीस जातींच्या सर्व बोलवुनी घरी
अंगणी आम्रराशीतें तयांच्या लुटवी करीं; ॥ ९६ ॥
अंबेचा स्तनवा प्यावा अंबा कांचन–गौरवा
स्तनंधयें दो लोभांच्या मध्ये स्तंभित तेधवा, ॥ ९७ ॥
किंचित् कोपी तरी होता प्रेमकोमल तत्पती
जीव कीं प्राण ते लेखी तिज जेवि तयास ती; ॥ ९८ ॥
वेणी घाली तिची हस्तें, प्रेमें न्हाणि तिला स्वयें
लाजता ती तिशी रागें क्षणमात्र वदू नये ॥ ९९ ॥
रमामाधव ते अैसे अन्योन्यीं रमता सुखें
फुलें सुख दुजें तेंही कराया पहिलें फिकें, ॥ १०० ॥
यथाकालि जअीं साध्वी रमा ती रमणीयशा
तनया प्रसवे अेका वंशाच्या अुजळू यशा ॥ १०१ ॥
जन्मासी बाल तें येता, गगनीं सुमवर्ष तें
थवे दिव्य विमानांचे दाटले अथवा न ते ॥ १०२ ॥
प्राचीन पूज्य गोत्रर्षी आशिर्वाद वदू स्वयें
गंधर्वसंघ वा गाअू तदा ये अथवा न ये ॥ १०३ ॥
मुलाचें मुख वात्सल्यें चुंबिण्यातचि गुंतलीं
नभीं तें चुकलीं देखू तीं मातापितरें जरी ॥ १०४ ॥
तथापि सुतजन्माची जी प्रीत्युत्कटता तधी
होय हर्म्यी अयोध्येच्या दुंदुभींतुनि गाजती ॥ १०५ ॥

सामान्य मायबापांच्या त्या सामान्यहि की घरी
प्रीत्युत्कटत्व तैसेंची असामान्य, मुकें जरी ॥ १०६ ॥
पयाचा पहिला पान्हा ये दाटूनि पयोधरीं
तदग्रा तनयें तीच्या चेपिलें मृदुलाधरी ॥ १०७ ॥
मअू, मंजुल, व्हाव्याशा त्या चेपांत पलोपलीं
तैं रमेच्या हृदीं प्रेमाची जी वीज थरारली, ॥ १०८ ॥
मोहकत्व तिचे कौसल्यामुखाहुनि कां गुणें
सिंहासनस्थ सम्राज्ञी होय ती म्हणुनी अुणें! ॥ १०९ ॥
ख्यात पूर्वज जो मेला राष्ट्रसंगरि त्या कुलीं
स्वप्नांत तो वदे, 'मीची ये तुझ्या अुदरीं मुली,' ॥ ११० ॥
म्हणूनि तनयातेंची रमा 'शंकर' नांव दे
योग्य योग्य तदा सारा गांव भार्गवही वदे ॥ १११ ॥
बाल 'आअी' अशी मंजु हांक दे पहिली जअीं
तिचा पदर वात्सल्याश्रूंत चिंब भिजे तअीं ॥ ११२ ॥
मातेच्या स्तनपानी तो पित्याच्या प्रियचुंबनी
बाल घे पोषणा, मूल्या लोमहर्षद होअुनी; ॥ ११३ ॥
कर्णी सुंदर डोलावे डूल दुड्दुड् चालता
होअी आपणची प्रेमें घास आअिस घालतां; ॥ ११४ ॥
घोडा खेळावया ताता कामा जाअु मुळी न दे,
वस्त्रची लपवी, राही दाराच्याचि अुभा मधें; ॥ ११५ ॥
जसा जसा तिचा गेला बाल वाढत सद्गुणी
श्रेय प्रेय तिच्या जाती अेक होअुनि जीवनीं; ॥ ११६ ॥
प्रथमप्रसवा पाजी तान्हें चुंबित जैं स्तनीं
सहोदर नद्या घेती प्रीतिनीति तिथे जनी; ॥ ११७ ॥
भोग्यची योग्य होअी कीं अपत्य प्रतिपालची
गति जीवनगंगे दे, सृष्टिसी नवता तिची; ॥ ११८ ॥
बालसंगोपनी नारी जीवनक्रम रम्यसा
तोचि पावनसा होअी सुव्रतक्रम कीं तसा ॥ ११९ ॥
अेक दोन शकुंतांनी लकेऱ्या दिधल्या कुठे
पहाटेस अशा अेका रमा नित्य तशी अुठे ॥ १२० ॥
सडा संमार्जना दासी असूनि स्वकरें करी
स्वयें मग शुचिर्भूता स्नाता होअुनि सुंदरी ॥ १२१ ॥
लाविली फुलवाडी जी तिनेचि परसामधी
देवपूजेप्रती तोडूं जाअी तींत फुलें तधीं; ॥ १२२ ॥
सुगंधात फुलांच्या ती, सुरंगात अुषेचिया
रंगुनी क्षण तैं पाहे सृष्टिकौतुक तन्मया, ॥ १२३ ॥
खुडूं मग फुलें लागे गाता मंजुल गीतिशी
शांततेची प्रभाताच्या वाचा मूर्तिमती तशी ॥ १२४ ॥

पतिसी तनया आणी हळूंचि अुठवूनि दे
पाहुनी क्षेम त्या यावीं नयनें भरूनी मुदें; ॥ १२५ ।।
मग जैं तुलसीपासी जपा ती जपण्या बसे
तिचा बाल तिला तैशी पाहुनी कुतुकें हसे ॥ १२६ ॥
पूजा ती करिता पाहे शिवायास पलोपलीं
धूरची अुदबत्त्यांचा धरायासि बघे करीं; ॥ १२७ ॥
शुद्धोष्ण तोय देअूनी बालासी मग न्हाववी
अेकेक शब्द देअूनी स्तोत्रे पावन गाववी, ॥ १२८ ॥
येता येता खुलोनीया पाकळ्या कमलाचिया
बघे अुमलत्या मालाकार श्रीस जसा तया ॥ १२९ ॥
कौतुकें प्रिय आश्चर्ये तशी ती जननी बघे
फुल्लद्हृदीं तया, अर्थज्ञान केवि विकास घे ॥ १३० ॥
नमस्कारवुनी देवा तुलसीस पुढे सती
प्रेमें बसे रमा घालू जेवाया तनयास ती ॥ १३१ ॥
शैशवीं दूधभाताचा घास लावुनि लोणचें
ताटलींतुनि जो देअी आअी त्यासम कोणचे ॥ १३२ ॥
मिष्ट पक्कान्न हो लागे आयुष्यात पुन्हा ? तसें
प्रेम कोण पुन्हा आअी निरपेक्ष करीतसे ! ! ॥ १३३ ॥
'अैकणें होतसे कां तें तिकडूनि ?[1] सहास्य ती
मधेंचि पतितें अुद्देशूनिया वदली सती, ॥ १३४ ॥
'पांचवा जेष्ठ ये, लागे वर्ष पंचम शंकरा
बेत वाढदिसा त्याच्या वनभोजनची बरा' ॥ १३५ ॥
शंका ! टीका ! मिळे तैं त्या सूचनेप्रति संमती
तीनही वाचनें होतां प्रेमपंचसभेमधीं ॥ १३६ ॥
पसंत अुभया अैसा वसंत वनभोजना
रमामाधव सन्माने पाचारिति सुहृज्जना ॥ १३७ ॥
सुग्रणी युवती नाना पक्कान्नें करुनी घरी
तया शुभदिनी येता आणितात बरोबरी; ॥ १३८ ॥
प्रातःकालींच वाद्यांचे नाद मंगल वाजले
बांधिल्या फुलमालांही छकडे बहु साजले; ॥ १३९ ॥
वाहनें सुटता अेकाअेकी जैं हिसका बसे
भेट नारीनरां होता सहसा पिकलें हसें; ॥ १४० ॥
शेतें शेतांतलीं धान्यें पशुपक्षी फलें फुले
मार्गी अक्रम सौंदर्ये वस्तुसंग्रह गुंफले ॥ १४१ ॥
त्या बाल वस्तू वस्तूंच्या पुसे नामगुणां झणी
टाळि वाजवुनी केव्हा केव्हा अंगुलि दाबुनी, ॥ १४२ ॥
वाहनें घर्घरा जाता शेता त्यागुनिया जधी
पक्षी सलील गीतातें गेले गात नभामधी, ॥ १४३ ॥

'माणसेंही अशी आओी अुडूं गे शकतील का?'
पुसे बाल तया प्रेमें वदली कुरलालका ॥ १४४ ॥
'दे बाल देव पक्ष्यासी पंख तेवि न मानवा
न वा[3] पंख घडाया ये विमानीय अम्हां नवा' ॥ १४५ ॥
सचिंत क्षण तो; वेगें जयावेशभरें कथी
'अशी कां माणसें युक्ति अुडाया करिती न तीं? ॥ १४६ ॥
बैलांचे बदली मोथ्या मोथ्या अेक असा कुनी
पक्सी घेअुनि त्याखाली घत्त गालिस बांधुनी ॥ १४७ ॥
दिला अुलवुनी त्यासी लगाम धलुनी तलीं
अुलतील न कां ते जे वसती तिजभीतलीं?' ॥ १४८ ॥
कोकिळांचे दुरोनी तों किलबिलाट वणिक्तती
तसे आम्रवनोत्कर्षा प्रसिद्ध्यर्थ पुकारती ॥ १४९ ॥
'या या वाटसरूंनो! या पानमंदिरिं या तरी
बहार ती वसंताची आंबराअीतची खरी ॥ १५० ॥
माध्यान्हीं भिल्लिणी ज्यांची अुन्हाने तनु तापली
तृषा भागविती आम्रासवें निर्भय ह्या स्थलीं ॥ १५१ ॥
पाडासी लागले आम्रवृक्ष पक्क सुधारसें
त्यागिती सत्फलें हीं तीं योगयुक्त मुनी तसे; ॥ १५२ ॥
व्हाया शीतल ही छाया न्हाया निर्झर अच्छ हा
गाया कोकिल मैना या प्याया आम्रफलें अहा ॥ १५३ ॥
शैशवात जशी आओी विरहांत जशी प्रिया
आनंद आंबराअी दे अुन्हाळ्यांत तशीच ह्या ॥ १५४ ॥
स्वागता तों पुढे येती हृष्ट शेतकरी जवें
भेटीस घेअुनि भावें फलमूल नवें नवें ॥ १५५ ॥
पुसताति अहो आधी बाअी! सत्वर दाखवा
छोटा कुठे जहागीरदार तो अमुचा नवा? ॥ १५६ ॥
घेअुनी शंकरा आणि कडेस कुणि नाचले
विनोदें दुरुनी कोणी मुजरे शतदां दिलें ॥ १५७ ॥
मग त्या नरनारींचा थवा स्वेच्छा विहारता
जाहला सहसा आनंदात तो दिन भासतां ॥ १५८ ॥
सुगंध पिवळे नामी आंबे हे भरले रसें
प्यावें किंवा पहावेंचि हा न निश्चय होतसे; ॥ १५९ ॥
काटेरी फणसांमाजी गोड गोड असे गरे
असतील कुणा वाटे पाहिल्याविण ते खरे! ॥ १६० ॥
ज्या जगी अेक हा आंबा अशीं लक्ष फलें धरी
अन्नाविना मरे त्याची जगीं माणुस हा तरी! ॥ १६१ ॥
रसाळ खा तरी आंबे गोड गोड अणी गरे
मधे मधे मजेचीं तीं ताजीं चाखित जांबळे, ॥ १६२ ॥

गुंफीत वा गुलाबांच्या माळा, घालित वा गळा
नाच पाहत मोरांचे कुणी वा कवळा मळा ॥ १६३ ॥
पंक्ती मांडित खाद्यांसी नाना वाढित आदरें,
करिता कथिता कोट्या चुटके शत हांसरें! ॥ १६४ ॥
आनंदाने अशा साध्या आणखी निरुपद्रवी
जन सालस ते नेती दिन सात्त्विक अुत्सवी ॥ १६५ ॥
आनंदा दे तया जो त्या देवाची स्मरुनी दया
भाविकांचे तया अंती आले नेत्र भरूनिया ॥ १६६ ॥
सूर्य तो शिबिरीं सायंकालाच्या शिरुनी करी
सृष्टिच्या दिनकर्मांची बंधनें अवघी ढिलीं ॥ १६७ ॥
अितस्ततः चरू जातां पिअू वा सुजलाप्रती
दूरावली प्रिया ज्याची स्वच्छंदें लव संप्रती ॥ १६८ ॥
नीडीं जाअू निजायासी गाढालिंगनिं भागले
प्रियेसी 'चल् ये, चल् ये, बुल्बुल् बोलवुं लागले ॥ १६९ ॥
घरासी दुभत्या गाअी पांवे अैकत चालल्या,
लागता दारका पाणी प्यायासी पल थांबल्या; ॥ १७० ॥
वासरी आपलीं तों त्या जवळील घरांतुनी
दीन हंबरता भेटीसाठी अुत्सुक अैकुनी ॥ १७१ ॥
नावरू शकल्या पान्हा अणि जैं गळल्या जली
धारा मंदोष्ण दुग्धाच्या दारकाहि तया पलीं ॥ १७२ ॥
नील श्वेतौघशी गंगायमुनेसम साजली
छोट्या प्रेमप्रयागाची शोभा भार्गवही धरी. ॥ १७३ ॥
अशी करुणसौंदर्या सायंसृष्टि खुले जधी
संघ तो नरनारींचा गांवासी परते तधीं ॥ १७४ ॥
गांवासी ये----परी गांवामाजी पाअुल टाकता
सर्वत्र आढळूनी ये त्या अपूर्व अशांतता! ॥ १७५ ॥
डोळे चंचल सर्वांचे गति सत्वर घाबरी
हाकाहाक कुठे कोठे कुजबूज पलोपली ॥ १७६ ॥
अवश्य पाहिजे भीता हरिणी कळपामधे
क्रूर हिंस्त्र पशू कोणी घुसला असला अिथे! ॥ १७७ ॥
कशीबशी तथापी ती वनभोजनमंडळी
वेशीतुनी वटाच्या त्या पारासन्निध पातली; ॥ १७८ ॥
अनपेक्षित तो त्यांच्या शस्त्रें रोखुनि आडवीं
दृष्टिसी पुर्तुगीजांचीं पथकें पडलीं नवीं! ॥ १७९ ॥
शब्द ही क्रुद्ध की ज्याचा कापवीत, तयांवरी
शस्त्रची अुपसूनी तो पुर्तुगीज जअीं धरी ॥ १८० ॥
हताश गांव तो तेव्हा त्याच्याचि शरणा रिघे
आधीचि हुकुमाच्याही हात जोडित हाय घे ॥१८१ ॥

का तरी ? का तरी ? अैसे प्रश्न कातर ना पुरे
अैकताहि अविंधाने रमामाधव घेरिले; ॥ १८२ ॥
आणि दोघांसही दोघे क्रूर सैनिक तत्क्षणी
आढेवेढे न घेताही नेत फरफर ओढुनी ॥ १८३॥
गौरनायक जो पारावरीच खुरचीवरी
त्या पुढें टाकिती मत्स्या सर्पाच्याचि जसें बिळीं ॥ १८४ ॥
अकस्मात् पडता वेगे गदा मस्तकि ये जशी
रमे न कळता मूर्च्छा स्पर्शेचि परक्या तशी ॥ १८५ ॥
अस्तदु:ख तिचें अैसें; तिची दुर्गति ज्यास ही
पेटवी त्या प्रकोपींची अस्त माधव दु:ख ही; ॥ १८६ ॥
मूल तें परि की जैसें फूल लोंबकळे लते
जाअीच्या छाटता तैसें आअीसी धरुनीच तें ! ॥ १८७ ॥
गौरनायक कोपें तो पुसे 'नाम कथी तुझें'
वदे माधव कोपे 'तू कोण जो पुसण्या धजे ?' ॥ १८८ ॥
गौर तों अुठुनी क्रूसा अुचलुनि धरी वरी
परी सर्प जसा क्रोधे अुपसूनि फणा शिरी ॥ १८९ ॥
'रे मूढ जाण मी आहे अेक सेवक नम्रसा
पदाच्या प्रभुच्या गाती देवदूतहि यद्यशा ! ॥ १९० ॥
आणि क्रूसावरी त्या जी पवित्र प्रतिमा भली
भगवान् भगवंताच्या पुत्राची प्रिय शोभली ॥ १९१ ॥
दयाशील तया येशुख्रिस्ताच्या प्रतिमेप्रती
चुंबुनी तो पुढे बोले भक्तिगद्‌गद वाक्तती ॥ १९२ ॥
'तो मी अंतुनिया त्याची दीक्षित प्रभुचा अुभा
कार्यी वाहुनि सर्वस्वा स्वामींचे चरणी शुभा ॥ १९३ ॥
शुभ प्रसरवू लोकी वर्तमान पवित्र तें
खंडुनी दंडुनी सारीं पाखंडीय मतामतें ॥ १९४ ॥
या करी धर्मराजाची पोपाज्ञा[४] बघ मी धरी
राजाची पुर्तुगीजांच्या राजाज्ञा आणि या करीं ! ॥ १९५ ॥
तरी सांग तुवा आजी आज्ञा भंगुनिया अशी
केलीं पाखंडकर्मे हीं सुप्रसिद्धपणें कशीं?' ॥ १९६ ॥
वदे माधव 'धर्माज्ञा राजाज्ञाहि नवा असे
भंगिली मी, नवा पाखंडीय कर्म करीतसे' ॥ १९७ ॥
'सब झूट' गडाडोनी वदे अंतुनिया झणी
अुद्देशूनि तयां तेथे जे गावातिल अग्रणी ॥ १९८ ॥
'बोलारे पतितांनो की अैकलें न कधी जरी
हिंदूंच्या धर्मकृत्या जो सुप्रसिद्धपणे करी ॥ १९९ ॥
सह साहाय्यची अग्नीमाजी जात जळुनिया
सद्धर्मशत्रु जो अस्मद्राज्यशत्रु ठरूनिया ।? ॥ २०० ॥

पाप्यांच्या दहनाग्नीचे डोंब या गगनामधे
प्रत्यही अुठतानाही देखिलेचि तुम्ही न ते ? ॥ २०१ ॥
वाचाची भीतिने ज्यांची बसे तो जन जो न दे
अुत्तरा होय वा नाही तो हा क्रुद्ध पुन्हा वदे ॥ २०२ ॥
'बंधु वा भगिनी किंवा सुत वा तुमची सुता
जाळिल्याविण बा कैशी तुम्हा ती कळणें कथा ?' ॥ २०३ ॥
असें गर्जत ज्या हस्ती होता क्रूस तयाच तो
हस्ती चाबुक घेवोनी माधवावरि धावतो ॥ २०४ ॥
'सांग तू धर्मकृत्याशी सुप्रसिद्धपणे अजी
केलेस वा न ? की सोलू सांतडीच अशीं तुझी ? ॥ २०५ ॥
सांग ! सांग !' अशा क्रुद्धीं प्रत्येकी चढल्या स्वरी
चाबुकाच्या प्रहारांही क्रूर तालचि की धरी ॥ २०६ ॥
मुखीं करीं शिरीं पायीं रक्त येत फुटोनिया
माधवें अुस्स ना केलें तरी धीर सुटोनिया ॥ २०७ ॥
'कर्तव्यें धर्मकृत्येंची ! –तरी वाढदिनाचिह्या
अुत्सवातें कुणी मानी धर्मकृत्य असें न ह्या ! ॥ २०८ ॥
कार्यची धर्मकृत्ये तीं ! तथापि सह ह्या जना
पुत्रजन्मोत्सवा केलें काही धार्मिक कृत्य ना' ॥ २०९ ॥
पुनः पुन्हा असें जों जों वदे माधव रोकडे
चाबुकाचाबुकामागे रक्ताचे अुडती सडे ! ॥ २१० ॥
तीसची पथकीं की त्या पुर्तुगीज सशस्त्र ते
तीनशेच्या वरी होते भोंती गावकरी तिथे ॥ २११ ॥
तरी समक्षची साऱ्या क्रूर कृत्य तसें घडे
चाबुकाचाबुकामागे रक्ताचे पडती सडे ! ॥ २१२ ॥
त्यांनी हळहळे जो तो धीर अेकहि ना करी
अनेकही न अेकाचा हस्त जाअुनिया धरी ! ॥ २१३ ॥
मुखीं शिरीं पदीं पृष्ठीं पडें घाव चढे तिथे
गौराची क्रूरता तोहीं लव ना शम पावते ॥ २१४ ॥
स्वभक्तें सांडिल्या रक्तें रक्तस्नान घडे तअीं
क्रूसस्था त्या दयाशीला येशुच्या प्रतिमेसही ! ! ॥ २१५ ॥
मग कीं अभिषेकाचें पात्र रिक्त तसेंच तो
चाबुका ठेवुनी खालीं स्नातमूर्तिस पाहतो; ॥ २१६ ॥
रुमाल घेअुनी आणी पुसुनी तिजला पुन्हा
भावें चुंबुनि तो बोले भक्तिगद्‌गद त्या जनां ॥ २१७ ॥
'अहो पतित हो ! वर्णा अजुनी जरि सत्य तें
येशुचें यश सोडोनी पाखंडीय असत्य तें ॥ २१८ ॥
तरि की तुमच्या पापा क्षमाया प्रभुसी तसे
पोपाहि आग्रहें प्रार्थू वचनाप्रति देतसे ॥ २१९ ॥

नातरी प्रभुच्याचीया शपथेवरि सांगतो
जाईल येथुनीया ना जिता अेकहि हिंदु तो!' ॥ २२० ॥
तमाची कालिमा होती येत झाकित सृष्टिसी
तींत ना दिसता बोले तो– जिव्हाच तिची जशी ॥ २२१ ॥
पूर्वभीत तरी जाती क्रमे गांवकरीही ते
रित्या हळहळींतूनी जित्या चळवळींमध्ये; ॥ २२२ ॥
काढू मात्र पळासीची! तेव्हा त्या पतिता जना
वेढूनि धरण्या योजी तो गौराधिप तत्क्षणा. ॥ २२३ ॥
जिथे मूर्च्छितसा रक्ती पडे माधव माखला
अेक स्थापुनि त्या पारावरी सैनिक आपुला, ॥ २२४ ॥
सैनिका अितरां सर्वांसह ते जन रोखुनी,
अेकाप्रती तसें सर्वां पकडूनि धरी झणी ॥ २२५ ॥
सर्वां धरी :– अणी सर्वांनाचि! कीं अिकडे अहा
कोण हें धीटसें अंधारातुनी निसटें पहा : ॥ २२६ ॥
धीटसें आणखी हे दो– तिघे सत्वर तीरसे
पारावरी घुसोनिया सर्पाच्याचि बिळी तसे, ॥ २२७ ॥
अेकाअेकीच अेकाकी सैनिकावरती तया
गरुडासमची कंठा धरिती झडपूनियां! ॥ २२८ ॥
नि:शब्द त्यास पाडोनी क्षण मूर्च्छित तत्क्षणी
माधवा, त्या मुला, स्त्रीतें, गेले पाठिस घालुनी!! ॥ २२९ ॥
जनांतल्या धरूनीया आणखी प्रमुखांप्रती
पारासी, पाजळूनीया दीपा ये परता जधीं ॥ २३० ॥
प्रकाश अंतुनीयातें तों तो दावित सत्रपा
मूर्च्छिता बंदिवानांच्या स्थली मूर्च्छित बंदिपा! ॥ २३१ ॥
घात! घात! धरा! धावा! गर्जे क्रोधभरें भयें
ये पुढे जो डसूं त्यासी पिसाळूनी तसाच ये ॥ २३२ ॥
हां हां म्हणताच वाहे तो भयबंध तुटोनिया
वाळूच्या धरणी तैसा जनपूर फुटोनिया ॥ २३३ ॥
प्रसंगसूज्ञ तों घेअी मागे अंतुनिया झणी
डाव ठेवोनची पुच्छाघातें सर्प तसा मनीं. ॥ २३४ ॥
अग्रणी धृत ते गावांतिल बांधुनि त्यांप्रती
शिरे ससैन्य तो काढू चावडींतचि रात्रि ती ॥ २३५ ॥
तीस रे रिपु! तद्धस्ती अग्रणींस समर्पुनी
तीनशे तरि ते जाती जन जीव बचावुनी!! ॥ २३६ ॥
ती घोर रात्रि! दुर्दैवीधृतांचा छळ घोर तो!
चाबुकामागुनी मारा देत चाबुक मोडतो! ॥ २३७ ॥
रक्तें न्हाली विषा व्याली व्यालीसी, डसली जना
ती घोर रात्रि! त्या आगी आर्त! हिंसक गर्जना!! ॥ २३८ ॥

दयेसी स्मरुनी गेला तुझ्या तो क्षण ह्या जना
ये घोर रात्रि तों! तें का झालें पाप जनार्दना ? ॥ २३९ ॥
ती सौम्य रात्रि!– छाये या मठाच्या निजली स्वतां
रवंथ करिता कोण्या हरिणीसम शांतता! ॥ २४० ॥
जगी असा कुणी फासेपारधीच न की अुरे
पारिजातावरी जाती तशी झोपुनि पांखरे! ॥ २४१ ॥
शांत कोमल गीताचा स्त्रोत शीतल पाझरे
ती सौम्य रात्रि संगीतीं, चांदण्यात तशी विरे, ॥ २४२ ॥
अर्चिता अर्चिता श्रीमच्चंद्रशेखर तोषले
चंद्रकांता हृदाच्या तैं प्रेमाचे फुटलें झरे– ॥ २४३ ॥
हृदाच्या साधुच्या या! जो मठात अिथल्या बसे;
'आला कोठुनि ?' तें कोणी पुसता सहजी हसे; ॥ २४४ ॥
'अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र ज्ञेया कथं गतिः!' ॥ २४५ ॥
'कुठे धाम ?' 'तिथें बेटा रामीं जीव जिथे रमे
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं च मे!' ॥ २४६ ॥
आला अेक दिनी, येथे आहे आजहि, –ह्या पुढे
ज्याचें हृद्गत अन्या वा त्यालाहि न कळे पुरें! ॥ २४७ ॥
बोलावी न कुणासी तो तरी शोधित लोक ये
फुलत्या कमला जैसे मोहुनी मधुप स्वयें ॥ २४८ ॥
भार्गवी साधुच्या संगे जों मठांतहि ती शिरे
तों घोररात्रिही गीतीं, चांदण्यात तशी, विरे ॥ २४९ ॥
अर्चिता चंद्रमौलीते पुरेसें न गमें मना
केलीची आरती राहे ओवाळीत पुनः पुन्हा ॥ २५० ॥

(जाति : चंद्रकान्त)
(चाल : राम स्मरावा राम.)

''निरंजनासी निरंजनाचा देवा दीप तुला । दाविती देवा.
आकाशाच्या अंगणांत तव
सूर्यसहस्त्रीं जो दीपोत्सव
पाजळिती हे पंथी आपुली त्यास करूं साजरा ॥ दाविती देवा. ॥ १ ॥
सूर्यसहस्त्रींची जो अुरला
पंथीनेची जाअी स्फुरला
नयनी अैसा अंधकारलव आहे तोचि भला ॥ दाविती देवा. ॥ २ ॥
आअीच्याची बागेमधुनी
ताजीं ताजीं वेचुनि वेचुनी
मुली गुंफिती आअीच्याची वेणीतूनि फुला ॥ दाविती देवा. ॥ ३ ॥ ॥ २५१ ॥
गाता गाता अवाक् अंती कर जोडुनची बसे
शंभूचें मूर्तिमान् भोळेपण काय तसा हसे! ॥ २५२ ॥

तों हळूंच कुणी तेथे अत्यंतार्त जसा कण्हे
तसा स्वर 'महात्माजी! साधुजी!' म्हणुनी म्हणे ॥ २५३ ॥
प्रवेश अशिवासी का कधी होय शिवालयीं!
भावें सदा अशा निश्चिंतहि तो दचके तओं; ॥ २५४ ॥
अहाहा! कोण तूं ? झालें काय हें तुज ? बोल ये!
आर्ता अंकी असे साधु धरी स्फुंदतची स्वयें ॥ २५५ ॥
स्त्री अेक तों दिसे लज्जालता कंपितशी पुढे
फूल कोमेजलें तैसें मूल घेअुनिया कडे ॥ २५६ ॥
बलिष्ठ धीट तत्रापी नम्रवीर अणी तिघे
मागे तिच्याचि; तो साधू स्वप्नी तेवि अवाक् वदे ॥ २५७ ॥
असह्य स्तब्धता काही क्षण ती सहुनी बले
अग्रणी वीर तो अंती पुढे टाकुनि पावलें ॥ २५८ ॥
नम्रांतरी अुभा राहे, जोडी हस्त, तसा दिसे
शत्रुदुर्धर्षही किंचिन्नतचाप गुणी जसे ॥ २५९ ॥
''नमस्कृति विनम्राची'' वदे स्पष्ट सुवाक्तती,
''नमस्कृति महात्म्यांच्या नमस्कार्य पदांप्रती ॥ २६० ॥
गुह्य वेदोपवेदांचें, तपाचीं सुतपःफलें,
अनुभूति समाधीची, विरक्त रतिचीं बळें, ॥ २६१ ॥
अज्ञात आश्रमांमाजी द्रष्ट्यांचीं अति सूक्ष्म ती
ज्या मति प्रेक्षिती होअी, धृति होय अुपार्जिती, ॥ २६२ ॥
अर्जुनी अुपभोगोनी ती अमानुष दिव्यता
सुप्त शक्ति मनुष्यांच्या जयांहीं प्रकटीकृता ॥ २६३ ॥
अनेकची तयांचे कीं अुपकार अम्हांवरी,
आर्यभू त्यांचिया स्पर्शें देवभूमि असे खरी!! ॥ २६४ ॥
तथापि, सर्व ती संपत् संपादूनि अमानुषी
मानुषी राखिती माया महेशासम जे ऋषी, ॥ २६५ ॥
प्राकृता पाणपोयींत, स्वर्गीया अमृताप्रती
येती जाती तया प्रेमें चवाठ्यावरि पाजिती, ॥ २६६ ॥
देतां कळूं न जे सेवा कथिती नचि नामही
अहर्निशी भवीं शेषासम अुद्धरती मही, ॥ २६७ ॥
जनांच्या सुखदुःखांच्या भाग भोगित आपला
शीतवीति स्वयें अश्रू सिंचुनी जन तापला, ॥ २६८ ॥
तयांच्या अुपकारासी तुलनाचि नसे!! जरी
अुरे भारतराष्ट्राच्या चेतना तनु-पंजरी; ॥ २६९ ॥
[१]आसुरीया, अकंदीमा, मिश्रा, रोमक, मक्षिका,
दानवा, पारसा, हूणा, लुप्ता जाति शकादिका ॥ २७० ॥
कालाच्या त्या महोर्मींत, वादळांच्या शतांत ही
सहस्त्रक्रांतिकंपांत, अहो अद्यापि तात ही - ॥ २७१ ॥

आर्यभूमि असे माझी जीवनक्षम कीं जरी
तयांच्याचि पदस्पर्शें, तयांच्याचि तपें तरी ! ! ॥ २७२ ॥
त्यांनींच राहुनी राष्ट्रीं, देहीं प्राण तसें जना
आघातशून्यही होऊ दिलें जीवनशून्य ना !'' ॥ २७३ ॥
असे वदत तो बंदी वीर साधुपदांप्रती
याचुनि अभया सांगे कथा त्रोटक शीघ्र ती ॥ २७४ ॥
कीं कसें हरिणांच्या त्या कळपावरि त्या दिनी
अेकाअेकीच वाघाची झेंप हिंसक येअुनी ॥ २७५ ॥
माधवा ग्रासिलें होतें : परि याचि तिघे जणी
ग्रासिताहि गिळूं व्याघ्रा दिलें न बल योजुनी ॥ २७६ ॥
दुःखी दुःखे तयांच्या तैं तदाकारचि सत्वरी
साधु तो विरुनी होअी जल जेवि जलांतरीं ॥ २७७ ॥
त्यांच्या घायाळ देहा दे सुखसात्त्विक औषधी
त्यांच्या घायाळ आत्म्या दे सुखतात्त्विक आर्ष धी ॥ २७८ ॥
माधवा लव पाहोनि तैं विश्रांत, रमेप्रती
विश्वास आणि निद्रा त्या बालका कुरवाळिती, ॥ २७९ ॥
अग्रणी वीर जिज्ञासे 'झालें येथवरी बरें,
आपल्या अभयें झालें धैर्य कोटिगुणें खरें; ॥ २८० ॥
तथापि पुढलें आतां कर्तव्य प्रभुजी कसें ?
झेपेंतुनी ससाण्याच्या कोण रक्षिल हे ससे ?' ॥ २८१ ॥
'शंभु ! शंकर ! विश्वासा ठेवा पूर्ण तयावरी
कोण रक्षण कोणाचें त्याविना जगतीं करी !' ॥ २८२ ॥
'महात्मन् ! सत्य तें सारें सत्य हेंहि न कां परी
कोण भक्षण कोणाचें त्याविना जगतीं करी ?' ॥ २८३ ॥
अतर्क्य प्रभुची माया ! कोण अर्थ तिचा कथी
ससाण्यासि वदे झेपे, सशासी पळ काढ ती ! ॥ २८४ ॥
सूक्ष्मो हि भगवान् धर्मः परोक्षो दुर्विचारणः
अतः प्रत्यक्षमार्गेण व्यवहार–विधिं नयेत् ॥ २८५ ॥
रात्रीत या जरी काही सदुपाय न योजिला
जिवंत हा अुद्या साधो ! द्विज जाअिल जाळला ! ॥ २८६ ॥
हाय साध्वीसि तों ते या लेंकुरासि सुलक्षणा
जिवंत जाळण्याचीही दया दाखवितील ना ! ॥ २८७ ॥
रातोरात तरी ह्यांसी स्थला अन्य सुरक्षिता
नेण्याहुनी दुजा येअी सदुपाय न मन्मता ॥ २८८ ॥
सुरक्षित स्थला आणी कोण हिंदवि[५] दे जना
गाजींत अेक बाजीच्या[६] त्या कृपाणकृपेविना ॥ २८९ ॥
तिथेची आणुनी आता अश्वां शीघ्र तयावरी
तिघांसि घालुनी, आम्ही तिघेहीजण सत्वरीं, ॥ २९० ॥

मांडी न मोडतां वेगें देतो पोंचवुनि बलें,
राष्ट्रशक्ति–भवानीचा जेथ तो भगवा डुले ! ॥ २९१ ॥
निष्क्रया भक्तिसी पावे देवही न गमे मला
सोमनाथ[७] पला कां त्या अनाथासम कांपला ?' ॥ २९२ ॥
'काय हे वदसी वेड्या ! विश्वासा धरुनी बघे
कालही काय त्या मार्कंडेयाचें तर्जि सांग घे ! ॥ २९३ ॥
शंकेने द्वेषची वाढे विश्वासेंच दया अणी
शत्रु सोड शिलेच्याही भावाने द्रव ये मनी ॥ २९४ ॥
येअु दे अंतुनीयातें अुद्या येथ तयाप्रती
सत्य तें सांगता सारें ही द्रवेलचि तन्मती ॥ २९५ ॥
शस्त्राची बोलता भाषा द्वेष अुत्तर देतसे
सत्याची बोलता भाषा दया अुत्तर देतसे ॥ २९६ ॥
'सत्याचीच न कां भाषा ?' निरुपायबलें मधें
कंठी कंपित कीं वंशीतुनि तेवि रमा वदे ॥ २९७ ॥
'सत्यची भगवन् आम्ही न काय वदलो तदा
पुत्रजन्मदिनोत्साहीं काय पाप घडे वदा ! ॥ २९८ ॥
तेंचि सत्य कथूं जातां, दया दूर अहो परी
गायही न मला नेती हाय ओढित त्यापरी ! ॥ २९९ ॥
घेते जीव जरी माझा होतें दुःख न तें मनीं
परी यां, – अंगुलीने ती माधवाप्रति दावुनी ॥ ३०० ॥
'–परी यां माझिया मातें जीवाहूनि प्रिया जना
वरी कहर हा ! हा ! हा !' हाय घेतचि तत्क्षणा ॥ ३०१ ॥
धृतिचा जनलज्जेचा बांध फोडित दाबिला
अद्यापि, ने विलापाचा पूर वाहवुनी तिला ॥ ३०२ ॥
आपल्या आसव्यांच्याची हाय हा करिता सती
पूरांमधें पडे केळी तशी अुन्मळुनीच ती ! ॥ ३०३ ॥
आणि 'प्रिया ! प्रिया !' अैशी कंठ सोडुनि मोकळा
फोडीत हाक ती बाला प्रियाच्या पडली गळा ॥ ३०४ ॥
बाअी ! मुली ! अहा काही लेकुरासि बघा तरी
वीर तो तो तिला साधु आवरूनि अुगी करी ॥ ३०५ ॥
शिंपडावी जशी तापें सुकली लतिका जलें
अश्रूंनी ती स्ववाचेसी सिंचिता वदली बलें ॥ ३०६ ॥
'दयेत अंतुनीयाच्या सर्पाच्याचि बिळीं तसें
लोटू तरी नका मातें नका क्रूर बनू असे !' ॥ ३०७ ॥
'मुली ! मुली' तिला हस्तें कुरवाळित तो ऋषी
वाणी सौम्य स्मितीं सिक्ता अत्यंतार्द्र वदे अशी ॥ ३०८ ॥
'सर्व आत्मा ! मुली, आत्मा प्रेम ! प्रेमबळें अहा
किती अंतुनिया ! येती सर्पही स्ववशीं पहाः' ॥ ३०९ ॥

असें बोलतची काही दूर टाकुनिया पदें
वासुकी ! वासुकी ! बेटा ! प्रेमें मंजुल हाक दे ! ॥ ३१० ॥
तों बिळामधुनी, जैशी अुणीवेंतुनि वासना,
ये तसा साप बाहेरी कोणी डोलविता फणा ! ॥ ३११ ॥
'ये ! ये ! असेलची भारी भूक जी तुज लागली
अतिथी परि हे येती बघ आणि तुझ्या घरीं ॥ ३१२ ॥
त्यांच्या सेवेत मी तूतें पूजा होय तरी नसे
नैवेद्याची दिली वाटी दुधाची' म्हणुनी हसे ॥ ३१३ ॥
तों घेत ये पुढें मागे वळश्यांसि सुळूसुळू
सर्प साधुपदीं प्रेमें शीळ घेत हळूहळू ॥ ३१४ ॥
धरी विशधराच्या तैं मुनी दूध मुखापुढें
आणि पाही हसोनीया विस्मिता अतिथीकडे ॥ ३१५ ॥
जिभा सुळुसुळूं, काढी वाक घे वरचेवरी
पिअी चुळुचुळू, चाळे शत सर्व मुदें करी ॥ ३१६ ॥
पिअी सर्प दुधा प्रेमें पिअी दुःख जसें सुखा
पिणें रिक्त करी पात्रा जसा संगम कौतुका, ॥ ३१७ ॥
आणी भुजंग तो पीता दुग्ध ये जितुकें मना
गुंफुनीया बसे शाळुंकेसी डोलविता फणा, ॥ ३१८ ॥
'वा ! वा !' साधु हसे 'आयुर्दुग्धपात्र रिते करी
मृत्युही छत्र जो मृत्युंजयाच्या धरितो शिरीं ! ॥ ३१९ ॥
सर्प ना ! गळली खालीं अेकधारचि ही जवें
अशी हलाहलाच्या त्या पेल्यातुनि पिता भवें ! ॥ ३२० ॥

पद

(चाल : प्रणती तव चरणा, जयाना !)

हलाहला प्याला । ज्या तुम्हीं । हलाहला प्याला ॥
प्रभुजि पहा ना बिंदु त्यांतला खालीं हा गळला ! ॥
अुपाय तू कोटी । करिसी । अुपाय ॥
सुखदुःखांच्या हलाहलासी शमवायासाठी
शतसूर्यफुलांची सोमफुलें नवनवतीं ॥
अमृतार्द्र आणवुनि पिळुनि मस्तकावरती
फेकिशी सदा निर्माल्य तशीं तू परतीं ।
चंद्रमौलि भोला । परंतु । चंद्रमौलि. ॥
अमृतत्वाचा मात्र बिंदु त्या खालीं ना गळला ॥ १ ॥
देवदेवची तूं । अीश्वरा । देवदेवची ॥
ह्या दीनांच्या मनीं न तुमच्या स्पर्धेचा हेतू ॥
अमृतवल्लि राहो । तुमची ।
बुटी विवेकाची लव तरि ती अनुपाना द्या हो ॥
जाळी जगताला । कीं पहा ।

सुखदुःखाच्या हलाहलाचा बिंदू जो गळला'' ॥ २ ॥ ॥ ३२१ ॥
जों जों मंजुल तालांहीं हसे भक्त 'अहा ! अहा !
अहा ! मृत्युंजया ! मृत्युंजया ! शंकरजी अहा ! !' ॥ ३२२ ॥
भावावेशें क्रमें तों तों आत्मशक्ति विकासुनी
घाली सर्वांवरी काही अेक अद्‌भुत मोहनी ! ॥ ३२३ ॥
भुजंग भुलुनी लागे डोलडोलवुनी फणा
स्तुतीतें भगवंताच्या द्यावया अनुमोदना, ॥ ३२४ ॥
रमा निर्भयशी झाली माधवा गमलें हृदीं
ओती कुणी जशी घावावरि शीतल औषधी, ॥ ३२५ ॥
लेंकरूं तें बघूं लागे स्वप्नें गोड निजेमधें,
जागृतींतहि त्या वीरा भासे स्वप्नचि सर्व तें ॥ ३२६ ॥
परी गलबला तोंची दूर तेथुनिया कुठे
संकटाचा कुणा येत्या पदनाद तसा अुठे ॥ ३२७ ॥
वीर तो तअीं होवूनी पुन्हा सावध साधुला
''अैका अैका !' वदे 'येअी शत्रु शोधित ह्यांजला ॥ ३२८ ॥
माझीही आपल्या निष्ठा सत्य आत्मबलावरी
परी आत्मबला सीमा असे देहबला परी ॥ ३२९ ॥
सर्प अेक वशीं आणी तया आत्मबलाप्रती
सहस्त्रें नरसर्पांचीं वश होतिल काय तीं ? ॥ ३३० ॥
होतील वा असें मानूं; प्रयोगार्थ परी अशा
जीव तीन बळी देणें काय वर्धक सद्यशा ? ॥ ३३१ ॥
तथापि भार हा सारा शिरीं घ्याल जरी स्वयें
घ्या सुखें साधुजी ! मी तों घेअूं अिच्छि न जो भयें !' ॥ ३३२ ॥
हंसे साधु 'अहा बेटा भार तीनचि ना परी
शंभुच्या जीवमात्रांचा शंभुच्याचि असे शिरीं !' ॥ ३३३ ॥
'भावापुढें जरी साऱ्या व्यर्थ भौतिक औषधी
साधो ! कां ती तरी घावावरी बांधितसा बुटी ?'' ॥ ३३४ ॥
'घावांत ही जशी याच्या पिळी शंकर तेवि ती
पिळील अंतुनीच्याही प्रेमाची हृदयीं बुटी !' ॥ ३३५ ॥
तेव्हा वीर वळोनीया माधवासि रमे अणी
वदे 'ये आपुल्याही हें साधुभाषणची मनीं ॥ ३३६ ॥
तरी निरोप घेतो जी ! शुभ हो ! तुमची सदा
निष्ठा सिद्धि तशी सेवो साधूंच्या सदया पदा ! !' ॥ ३३७ ॥
असें बोलतची आहें तों तो दार कडाडुनी
प्रांगणी अंतुनीयाचा गौर सैनिक ये कुणी ॥ ३३८ ॥
प्रांगणीं बघतांची त्या गौरा केळ तशी रमा
कांपुनी वदली 'वीरा ! साधो ! रक्षण व्हा अम्हां !' ॥ ३३९ ॥
'धीर बाले' ! वदोनीया परिपाठवशे झणीं

आगता स्वागता द्याया संत ये जधिं अंगणीं; ॥ ३४० ॥
वीर शीघ्र तधीं सर्वां कोठीसन्निध जी दिसे
तींत नेउनि तद्दीपा मालवूनि पुढे घुसे ॥ ३४१ ॥
सैनिका अंतुनीयाची समजूनि मनांमधें
संत त्या 'अंतुनी ! ये तू बेटा ये' म्हणुनी वदे ॥ ३४२ ॥
मनीं चपापला गोरा; नाम ह्या कळलें जरी
निश्चयें माधवाचीही वार्ता या श्रुतची तरी ॥ ३४३ ॥
हेची स्वनामसें दावूं, कथी काय बघूं, मनीं
योजुनी तो वदे शुद्धीं महाराष्ट्रवचीं झणीं; ॥ ३४४ ॥
'आपल्या साधुजी ! अंतर्ज्ञानाची महती जनें
वर्णिली सत्य ती ! नामें वदा केवल दर्शनें !' ॥ ३४५ ॥
'छे, छे, हें तो मुला अन्यापासुनी कळलें मला
ज्ञाता शंभु, न मी ! ये तूं शंभुदर्शन घे मुला ! ॥ ३४६ ॥
ये आंत शंकराची ही बघ मूर्ति शुभंकरा
प्रेमगद्‌गद वंदी ये वंदनीय महेश्वरा' ॥ ३४७ ॥
पिंडिका पाहतांची त्या गौरा कोसळले हंसे
अेक मूषक कीं तोंची तच्छिरीं चढुनी बसे ॥ ३४८ ॥
'महाराज, जया देवा वारूं मूषकही न ये
काय त्याची सदा सेवा करूनीहि करासि ये ?' ॥ ३४९ ॥
'हा रे वेड्या ! पित्याचें कीं पूज्य चित्रहि कापितां
कापिला कां पिता जाअी ? चित्र चित्र पिता पिता ! ॥ ३५० ॥
आणि वारूं न येतींची सत्य प्रेमल लेकुरें
अंगावरूनि तीं प्रेमें अनिवार्य, न कीं बळें ! ॥ ३५१ ॥

पद

(जाति : केशवकरणी)

महद्ब्रह्मयोनींत महेश्वरवीर्य धरी चंडिका ।
जगाची जननी ही पिंडिका ! !
गर्भवतीचें दिगुदर दाही दिशा फुगेल्या पला ।
लागल्या काळाच्याहि कळा ॥
ब्रह्मांडाचा पिंड तेधवां प्रसवे हा ती अजा ।
सर्वही भगवंताची प्रजा ॥
मूर्ति कृमीपासूनि कार्तिकापर्यंतहि ज्या ज्या ।
सर्व त्या भगवंताच्या प्रजा ॥

(चाल)

हा दांड पोरटा मानुष बहु हावरा ।
पितरांचा वारसा वदत मीच कीं खरा ।

तरि मूषक जावो अन्य कुणाच्या घरा।
भोग मूषका स्वेच्छ प्रभूच्या प्रेमाची चंद्रिका।
जगाची जननी ही पिंडिका!! ॥ ३५२ ॥
जीवात्मैक्या परी अैशा जाणुनी न जगीं अहा!
अद्यापि अंतुनी आम्हीं अज्ञानी पचतो पहा. ॥ ३५३ ॥
जीव जैसा तुझा तूही जाण जीव दुजा तसा
प्रेमाचा मंत्र ही सोपा! प्रेमस्वर्ग करी रसा! ॥ ३५४ ॥
त्वद्हृद्द्वेषा तरीही कीं पडलेंच जरी बळी
दीप्तागृहा तसें त्या तूं विझवीं तरि तत्पलीं. ॥ ३५५ ॥
अनुतापजलें बाबा; क्षमा तू कर : तो करी
जगज्जनक मायाळू क्षमा याच तुला पली' ॥ ३५६ ॥
'सत्य तें भगवन्! गौर ग्रीवा डोलवुनी वदे
देवपुत्र' स्वपुत्रांसी सत्संदेश असाचि दे ॥ ३५७ ॥
संता त्वत्सम हे संता कुठेही जरि तो वसे
तरी तो अनुयायी त्या ख्रिस्ताचाच खरा असे ॥ ३५८ ॥
म्हणूनीच तुझ्या कीर्तिश्रवणें तुज भेटलो
भेटताचि तुला आणी भजूही तुज लागलो ॥ ३५९ ॥
अंतर्ज्ञानें तुम्हां माझें नांव ज्या कळलें असे,
अज्ञात राहणें तेथे मम कर्महि वा कसें! ॥ ३६० ॥
कर्माचा त्या मला होअी अनुताप गुरो तरी
माधवाची क्षमा याचू अिच्छी हा जन अंतरी ॥ ३६१ ॥
कळेल मज तो कोठे, क्षमा देअिल या जना,
होअील मानसी देवा मी तरीच सुखी पुन्हा!!' ॥ ३६२ ॥
अुक्ति ही अैकता त्याची संतोषें वदला मुनी
'ही शुभेच्छा तुला होवो कल्याणास्पद अंतुनी! ॥ ३६३ ॥
विश्वासा म्यां तुझ्या ठायी पूर्वीचि धरिलें जया
विश्वासार्हा दयाशीलत्वें त्वां सार्थविलें तया' ॥ ३६४ ॥
'त्वत्कृपा करिसी साधो कुपात्राहि सुपात्रसे!'
कुपात्रची परी देवा मी मनुष्य! फणी नसे! ॥ ३६५ ॥
''अहा अंतुनिया कां ना फणीच्याही हृदी दया?
आणि आम्हां मनुष्यांच्या हृदयी विष कां न या? ॥ ३६६ ॥
आम्ही असें पदाघातें जयासी दुखवूं सदा
देअू दोष तयासीची त्याचि तो डसता पदा! ॥ ३६७ ॥
अेक अेवहि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित:
सर्प होय वश प्रेमा, द्वेषा मानवही अत:! ॥ ३६८ ॥
अत्युक्त हें दिसे तूतें? येथे तों असती सभे
सर्पही भूतानाथाच्या प्रसादार्थ सदा अुभे! ॥ ३६९ ॥
वासुकी तो सुखस्पर्शे अंगें चेपुनिया वरी

स्वामीच्या भृत्य की तैसा छत्र शंभुशिरी धरी!' ॥ ३७० ॥
हसे गौर 'सदा खाता पचनार्थ फणी असे
वृक्षा वा वेढुनि स्तंभा डोलवीत फणा बसे.' ॥ ३७१ ॥
साधुही हसला 'जैशी क्रूर तू म्हणुनी अजी
वदंता करिती खोटी अनुतापवचें तुझीं ॥ ३७२ ॥
तसें हृदयशुद्धीने कळेल तुज अंततः
अेक अेव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ! ॥ ३७३ ॥
तया हृदयशुद्धीच्या प्रेममंत्रजपाप्रती
आरंभी तू आपापांचा छल सोडुनि संप्रति' ॥ ३७४ ॥
'मान्य साधो ! क्षमा माझ्या क्रौर्याची मजला करा
आणि पाचारुनी आणा माधवा करुनि त्वरा ॥ ३७५ ॥
मी त्याच्या वंदुनी पाया, द्रव्यदंडहि भोगुनी
सोडुनी सकला जातो ससैन्य परता झणी' ॥ ३७६ ॥
आत्मशक्ति कशी व्याघ्रा नमवी हरिणांप्रती
असेल भासली वीरा ती अपूर्व चमत्कृति ॥ ३७७ ॥
अुत्साहें जो अशा साधू पाही वीरमुखाकडे
तों दिसे मूर्तची चिंतोद्विग्नतेसम तो पुढे ! ॥ ३७८ ॥
हा अविश्रांत: ते गेले विश्रांत्यर्थ गृहामधी;–
करूनि वर्तनांचा त्या सरलार्थ असा सुधी; ॥ ३७९ ॥
'माधवा ! माधवा ! ये तू' रसवत्सल ज्यातुनी
ओथंबुनी गळे अैशा हांका मंजुल दे मुनी ॥ ३८०॥
स्वयें देअुनि हस्तातें साधु आणित माधवा,
तया गौर वदे 'स्वामिन् ! क्षमस्व मज !' तेधवा ॥ ३८१ ॥
'मेघ तोयाविना जैसे कोशागार धनाविना
दंडशक्तिविना तैसे क्षमादान विडंबना ! ॥ ३८२ ॥
तथापि आपल्या अंतःकरणी अनुताप ये
अतःपर तरी माझ्या सुहृदांसि छळू नये' ॥ ३८३ ॥
'असा निर्भय ! पाचारा स्वकान्ते तनया तुम्ही
सांगाल सर्व तो द्याया पापदंडहि सिद्ध मी !' ॥ ३८४ ॥
वदे माधव ना काही कांही वीर न वा वदे
तथापि साधु अुल्हासे, मुली ये चल ! हाक दे ॥ ३८५ ॥
'तू तो वधू ! वधू ये त्या शत्रूसी नरही सुधी
देति ना अनुतापाच्याहूनि दंड दुजा कधी ॥ ३८६ ॥
तरी अुभयता तुम्ही करुनी मजसी क्षमा
गेही चला स्वयें मीची देतो पोचवुनी तुम्हा' ॥ ३८७ ॥
गौराचीं हीं वचें कर्णी येता मात्र न साहुनी
निजमौन पुढे, बोले वीर साग्रह तैं झणी; ॥ ३८८ ॥
घडे येथवरी जें जें घडलेंच गुरो ! परी

अेकलें या असें रात्री जाअुं देअी न मी घरी!' ॥ ३८९ ॥
शब्देच त्या तशा आविर्भावेंची, कळलें मनी
गौरा की हाच त्या नेता पळवूनि तया झणी! ॥ ३९० ॥
अत्याग्रहें पुढे झालें कार्यही बिघडे असें
जाणुनी तो झणी वीरा अनुमोदन देतसे; ॥ ३९१ ॥
बहुवार पडे पाया बहुसाल करी स्तुती
पाहुनी पाहिजे तें तें सोडी गौर मठाप्रती ॥ ३९२ ॥
अेक्या साहाय्यका वीरें दोघांतूनि निजा झणी
पाठीवरीच गौराच्या पाहण्यास्तव धाडुनी; ॥ ३९३ ॥
केलें सावध साधूतें 'अहो हा चर, धूर्त हा
अंतुनी न! परी त्याचा अेक सैनिकची अहा! ॥ ३९४ ॥
मिथ्यानामे तयें मिथ्या अधिकारमिषें तुम्हा
वंचिलें! कसला पश्चात्ताप तो! कसली दया!' ॥ ३९५ ॥
'संशयी हो न तू वीरा; दिसे माणुस तो सुधी
मुख्याचें सैनिकाचेंही नाम अेक निघे कधी! ॥ ३९६ ॥
वंचुनी अेक गोसावी काय तें मिळणें तया
वंचना ना तसें त्यासी सहजा वदवी दया' ॥ ३९७ ॥
साधुची मोहनी स्वर्गासमची गमवी रसा
माधवा दावि तो वीरोत्तंस लोक जसा तसा ॥ ३९८ ॥
अनिश्चितमना अंती वदला द्विज 'आपुले
अुपकार न ते अेक्या मुखें जातिल वर्णिले ॥ ३९९ ॥
वीराग्रणे! तुम्ही आला कोण कोठुनि वा कसे
अपूर्व दृष्ट ही रक्षा ह्या पूर्वार्जित पुण्यसें! ॥ ४०० ॥
तथापि साधुच्या प्रेमप्रभावें वळला जरी
असेल अंतुनी, अस्मत्संशयें न चिडो तरी! ॥ ४०१ ॥
अेतदर्थ तुम्हीं जावें ग्रामी शीघ्र कसें कुठें,
वर्तती, वर्तले, तें तें या जी शोधुनि मागते' ॥ ४०२ ॥
'अुत्कृष्ट!' वीर बोलोनी, साथी राखुनि रक्षणीं
चालला हालचालीसी अरींच्या निरखूं झणी ॥ ४०३ ॥
ती घोर रात्रि! दुर्दैवी धृतांचा छल घोर तो
चालला चावडीतूनी! गांव थरथर कांपतो! ॥ ४०४ ॥
असह्य यंत्रणा काढी धृतांच्या वदनांतुनी
जें जें नांव भयें वा तें वातें तें झणि अैकुनी ॥ ४०५ ॥
अंतुनी धाडुनी दे त्या घरीं दूत यथारुची
शोधण्या माधवा किंवा धरण्यासि धन्यासची! ॥ ४०६ ॥
मित्र कीं माधवाचा तो म्हणूनि पहिली तदा
पेढीवाल्या तदा येअी शेटींच्या वरती गदा ॥ ४०७ ॥
असे माधव येथे का म्हणुनि घुसती घरीं

नसे माधव येथे कां म्हणोनि कुटिती वरी ॥ ४०८ ॥
दीन तो हंबरे शेटी 'कुठें ? ज्ञात न तो मला'
'सांग ! कां पाहणें नग्ना तुझी हे तनया तुला ?' ॥ ४०९ ॥
असे भुंकुनि तो धावे गौर त्या अबलेकडे
हिसडूनि तिला पाडी पित्याच्याचि अहो पुढे ! ॥ ४१० ॥
तीन सैनिकची तेथे ! रोधू त्यास न ये परी
भरल्याहि तया गावातूनि अेकहि त्या घरीं ! ॥ ४११ ॥
मिटी नेत्र पिता; कन्या प्रेतशी; न धजे पुढे
ती घोर रात्रिही पाहूं कृत्य पाशव जें घडे ! ! ॥ ४१२ ॥
ओकला विष तो जाअी जसा सर्प झणीं बिळा
रिक्तवीर्य तसे जाती दैत्य तेथुनि तत्पला ! ॥ ४१३ ॥
पिसाळ कुतरे चावें किती कोण गणूं शके !
पेटता वणवा जाळी रान, वृक्ष न मोजके ! ॥ ४१४ ॥
पाहताच असा हाःहाःकार वीर न तो पुढे
टाकिता पदही धावे त्या बद्धाश्वतरूंकडे ॥ ४१५ ॥
सोडूनी बांधल्या अश्वां, साथीच्या सह त्या झणीं
भरधाव मठा येतां अुडी सत्वर टाकुनी, ॥ ४१६ ॥
माधवा वदला 'सारा घात ! अश्व अिथे–अुठा :
पलही दवडा तों या स्मशान समजा मठा !' ॥ ४१७ ॥
संत तो संतची ! हासे 'धीर !' वीर वदे तदा
'शांतभावचि हा, साधो रिपुक्रौर्य न आपदा ! ॥ ४१८ ॥
चलाचि चलणें तुम्हां तरी, नातरी चाललो;
गांवची न अशा भोळेपणात सगळा जळो ! ॥ ४१९ ॥
करिती घेअुनी रांडामुली घेअुनि दांडगे
लांडगे ते पुराणांना पुसताति ! बसा अुगें !' ॥ ४२० ॥
हूं न चूं करितां, कां तें कळताहि न तें मनी
रमामाधव पुत्रासी घेअुनी अुठती झणीं ॥ ४२१ ॥
अश्वांवरी तिघां साथी दोघे घालिति जों तया
वीर तों धरूनी पाया साधूच्या वदला 'दया– ॥ ४२२ ॥
दया करा ! चला साधो तुम्हीहि मज संगतीं
'स्वराज्यांत चला तेथे धर्म जागृत संप्रति' ॥ ४२३ ॥
'स्वराज्य तेंच जें बाला दिग्कालांत न सांपडे
दिग्बद्ध तें स्वराज्यत्वा भोगी हें न कधीं घडे ! ! ॥ ४२४ ॥
अिथें तिथें प्रयोगा हीं क्षेत्रें छत्रपतीस तीं
देवें दिलें अुभ्या विश्वा आम्हां पत्रपतीप्रती ! !' ॥ ४२५ ॥
मोहनींत पुन्हां ना कीं फसो हें मन आपलें
धाकेंचि या न ते वीरें शब्द अैकुनि ना पुरे; ॥ ४२६ ॥
साथी राखूनिया तेथे बघू काय घडे पुढे;

सुटत्यांतुनि त्या अेका अश्वाच्यावरती चढे ॥ ४२७ ॥
साथी तिजा तिथे राहे तो वेळोनि वदे झणीं
'अेक मात्र कृपा आतां व्हावी संकटि हो मुनी ॥ ४२८ ॥
हें पहा प्रश्न हा नाहीं द्विज अेक, न, अेक ना
कुटुंबरक्षणाचाही ! विचारा प्रभुजी मना ॥ ४२९ ॥
कार्यीं श्रीराम ज्या, ज्या श्रीरामदास शिरोमणी
तेही वैराग्यवंतांचे अनुरक्त सदा मनीं ॥ ४३० ॥
धर्मसंस्थापना त्याची, त्याचि दुष्कृतनाशना
महाराष्ट्र अुभा आजी रणा भारततारणा ॥ ४३१ ॥
त्या कार्याची तयाची श्रीरामाची तरवार ती
ये शिवापासुनी आजी बाजीराय करांप्रती ॥ ४३२ ॥
गोमांतकी अविंधानें हिंदुता छळिली कशी
जाहलीं धर्मकर्मेंही दंडनीय अधर्मशीं ! ॥ ४३३ ॥
अहो परशुरामाचें देवस्थानचि ना, जनीं
पूजा अुध्वस्त देवांची देव देव घरांतुनी ! ! ॥ ४३४ ॥
मौंजीविना मुलें, लग्नाविना ह्या युवती अहा
संस्कारहीन, ही सारी प्रजा पौरुषहीन हा ! ! ॥ ४३५ ॥
देश गेला ध्वजा गेली गेला धर्महि दुर्यशें
गेलें राज्य तया राष्ट्रीं गेलें काय वदा नसे ! ! ॥ ४३६ ॥
प्रदेश पुर्तुगीजांच्या राज्यीं जो तितुका, जया
गोमांतक अशी संज्ञा, धर्म ना न जिथे दया, ॥ ४३७ ॥
तत्रस्थ अेक होवोनी हिंदुमात्र अनिंद्यशा
यशासी प्रार्थिता झाला बाजीच्याचि महायशा ॥ ४३८ ॥
शास्त्री, पंडित, देसाअी, देशमुख्य, जनी जनीं,
अविंधोच्छेदना पाचारण जे करिती मुनी, ॥ ४३९ ॥
तदन्वयें महाराष्ट्रीं–वीरराष्ट्र–विमोचना
मुक्तखड्‌ग अिथे ठायीं ठायीं झुंजति या क्षणा ॥ ४४० ॥
सहकार्य करूं त्याशीं, प्रतिरोध विजातिशीं,
अुत्तेजना जना द्याया, धृति दावुं, असे कशी ॥ ४४१ ॥
चरसैन्य असे नानारूपें प्रेषित ह्या जनीं
लालभाग, हले लागे, दर्शवीत निदर्शुनी ॥ ४४२ ॥
कारस्थाना अुभारी या अंताजीच नितांत कीं
देसाअी जो स्वदेशाचा, धर्माचा ध्वज आणखी, ॥ ४४३ ॥
जो हिंदूंच्या स्वपक्षांचा सत्यपक्ष म्हणूनिया
अग्रणी होअुनि पाडी पाखंडार्थ म्हणूनिया, ॥ ४४४ ॥
हिंदू स्वधर्मकर्मातें निषिद्‌धू रिपु जैं निघे,
अेक पंत वदे हा मी स्वधर्म करितोचि घे ! ! ॥ ४४५ ॥
स्वधर्मप्रेम हें ही तद्वीरताच ठरूनिया

महापराध जैं धावे पुर्तुगीज धरू तया : ॥ ४४६ ॥
'यज्ञप्रिया! तुझी तीची हौस पूर्ण करावया
धर्मशासन[१] यज्ञी ये जाळितो तुजलाचि या!' ॥ ४४७ ॥
गृह, वैभव, वंशीया अधिकार पदांप्रती
तदीय लुटुनी नेता धर्मशासक बोलती : ॥ ४४८ ॥
मायाबळें महाराष्ट्रीं खड्ग तो अुपसूनिया
अंताजी कापवी आजी अंतकासमची तयां ॥ ४४९ ॥
त्या तत्सैन्यामधें आम्ही तिघे गुप्तपणें तरी,
मागती अंतुनीयाच्या सदा टेहळणीवरी ॥ ४५० ॥
कैवार भार्गव क्षेत्राचा जो भार्गवभक्त घे
ब्रह्मेंद्र कोकणीं ब्राह्मण्याचा पक्ष धरू निघे ॥ ४५१ ॥
गोमांतकीं स्वधर्माचें धुरीणत्व तुम्हीं तसे
घ्याल हे हिंदुमात्राची आशा अुत्कट विश्वसे ? ॥ ४५२ ॥
त्या आशेच्या बलें आलों आश्रयार्थ तुम्हांकडे
धर्मकार्याप्रती देणें गति धर्म-धुरंधरें! ॥ ४५३ ॥
हे पहा भीति मच्चित्ता वाटे जों न अुजाडलें
सैन्य तो अंतुनीयाचें मठा वेढिल सत्वरें, ॥ ४५४ ॥
आणि पाहुनि ना येथे माधवादि, तुम्हांप्रती
देतील कष्ट ते सांगू वार्ता तद्विषयीं कुधी ॥ ४५५ ॥
रिपु नेणती जों गेले कोण कोण दिशे कुठें
तोंवरी बहुधा ग्रामीं शोधितील अिथे तिथे ॥ ४५६ ॥
संधींत वीरही त्याची रक्षितस्थल गाठुनी
रक्षूं ससैन्य या ग्रामा शकूं येअिल ही झणी' ॥ ४५७ ॥
'कष्ट काय! कुणी आले बघायासी मला जरी
तरी शंभुकृपा आहे रक्षणार परोपरी! ॥ ४५८ ॥
भय ना शिवणें येथे, असत्य शिवणेंहिना
सांगणें सत्य, जें तेंची दिसलें निजलोचना' ॥ ४५९ ॥
चपापुनी वदे साथी 'गमे मी शकलो नसे
अभिप्राय करू माझा स्पष्ट जो हृदयीं वसे ॥ ४६० ॥
सुरापास सुरा देणें गोदानासहि खाटिका
अर्पिणें न परि आर्ता सत्यें सज्जन हिंसका! ॥ ४६१ ॥
आम्ही तुम्ही रिपू आता येता स्पष्ट तया असें
कर्तव्य सांगणें : जाती कुठें ठाअुक तें नसे!' ॥ ४६२ ॥
'असत्य बोलणें आणी तें कर्तव्य! कधीं अहा
समन्वय अशा शब्दप्रयोगी न घडे पहा! ॥ ४६३ ॥
खोटें खोटेंचि तें बेटा! सत्यार्थ मरणं वरम्
नहि सत्यात्परो धर्मः नानृतात्पातकं परम्' ॥ ४६४ ॥
'सत्याची पुण्यता शब्दीं मात्र, हेतुंत ना जरी

‘बेटा’ मला वदूनीया खोटें कां वदता तरी ?’ ॥ ४६५ ॥
‘क्षमा कर चुकीची ती !’ ‘ना मुनींद्र चुकी न ती;
दे शुद्धबुद्धिची सत्या सत्त्वा, ना जड वाक्तती !’ ॥ ४६६ ॥
‘शुद्धबुद्ध अरे तों ते सकला मम जाणते
आत्महेतोः परार्थे वा ये मृषा न वदन्ति ते !’ ॥ ४६७ ॥
‘सौभाग्य त्या सतीचें, त्या बालाची करूणाचि ना,
शत पीडित जीवांचें बंधमोचन या क्षणा ॥ ४६८ ॥
अवलंबुनिया राहे जिव्हाग्रीं तुझिया ! तरी
साधो मौन धरायाची तू निदान कृपा करी ! ! ॥ ४६९ ॥
‘परी पीडित जीवांच्या मोचनार्थचि मानवा
सत्यं वदेति वेदाज्ञा ! नच मौनं चरेति वा ! !’ ॥ ४७० ॥
हाच ! हाच ! असे खड्ग्राने दावित तों स्वयें
लाविलें न कधीं जैं, त्या द्वारीं गर्जत गौर ये ! ॥ ४७१ ॥
तात्काळ सैनिकांतूनी काहींनी धरिला मुनी;
वेढिती अन्य ते शस्त्रीं मठा सत्वर घेउनी ॥ ४७२ ॥
‘तू रे कोण ?’ असे साथी पाहता चवताळुनी
अंतुनी गर्जला ‘त्या ही धरा सैनिक हो झणीं !’ ॥ ४७३ ॥
साथी तो संयमूनीयां मनःक्षोभ वदे ‘अहा
मी तों अेक अुतारूची अजाण प्रभुजी पहा !’ ॥ ४७४ ॥
‘कांरे सत्यचि हे साधो ?’ ‘होय अंतु मठींच ना
आम्ही तुम्ही अुतारूंची ! जगीं स्थायिकता कुणा ! !’ ॥ ४७५ ॥
‘कुठे माधव ?’ ‘ना येथे’ वदताच असें मुनी
चर गौर पुढे येअी पूर्व तो चवताळुनी ॥ ४७६ ॥
‘अिथे अिथे ! घुसा फोडा खोली ! हा, पकडा, अिथे !
झाडुनी पाहताही त्या मठीं माधव ना कुठे ! ॥ ४७७ ॥
आशा स्पर्शे फुले साथी पुन्हा, धन्य ! वदे मनीं !’
‘कसें वाक्सत्यही साधी घातही न करी मुनीं !’ ॥ ४७८ ॥
‘सामान्यही जगीं साधू बोलती नचि वाकडे
नंदीबैल तसा तू तों शोभलासि शिवापुढे ! ॥ ४७९ ॥
सांग सत्या तरी’ अंतु सत्यची वदलों असे;
ससीमीं वाकडें, ते त्या निस्सीमीं तगणें कसें !’ ॥ ४८० ॥
‘अिथें माधव होता का,’ ! ‘होय’ ‘आणिक कोण रे ?’
‘भार्या सुपुत्रही त्याची’ ‘आणी कोण सवें बरें?’ ॥ ४८१ ॥
तिघेजण !–जयांमाजी हाही अेक’ असे मुनी
साथीस दावुनी बोले पुसताहि न अंतुनी ! ॥ ४८२ ॥
‘ठीक, ठीक ! खराची तू शंभुभक्त ! बरें पुढे
सांग साधो कुठे सारी टोळी ती पळुनी दडे ?’ ॥ ४८३ ॥
‘ते मात्र ठाअुकें नाही ! साधूचें वच हें झणी

फुलवीती सदाशा त्या साथीच्या फिरूनी मनीं ! ॥ ४८४ ॥
'खरेंच तें तया कैसें व्हावें ज्ञात ? बरें जअीं
सोडुनी मी तुम्हां गेलों' चर गौर पुसे तअीं ॥ ४८५ ॥
'तेव्हा कोण कसें बोले, गेले कोण, कसें, कुठे ?
सारसर्वस्व धर्माचें साधो केवल सत्य तें ! ॥ ४८६ ॥
वृत्तान्तासि तदा झाल्या साधुवर्य कुणी जसें
पुस्तका विवृता वाची तसें साग्र कथीतसे ॥ ४८७ ॥
वीर काय वदे, गेला ग्रामीं कैं परता घुसे
कुठे, किती, कधी गेले; साथी काय कथी कसें ! ! ॥ ४८८ ॥
चावतां येत साथीच्या ओष्ठीं रक्त फुटोनिया !
गुप्त हेरचि हा ना कां शंका येत अुठूनिया ! ॥ ४८९ ॥
गौर हेर ! न गोसावी ! साथी ज्याप्रति अंतुनी
त्याची, कर्ता कटाच्या या हिंदुच्या ! समजे मनीं ॥ ४९० ॥
पंत अंताजिचें तोंची नांव साधुकथेत ये,
आणि वृश्चिकदंशें कीं अंतुनी अुसळे भयें ! ॥ ४९१ ॥
साथीसी क्रुद्ध पाहोनी दटावी 'वद सत्वरीं–
आजी अंताजि तो कोठे ? प्रियजीव तुला जरी ?' ॥ ४९२ ॥
'मी अुतारू ! न वा प्यालो भांगही शिवभक्तिची !
नंदीसे सेविलें ना वा शिवा !– ज्ञात मला नची ! ॥ ४९३ ॥
चर तों तरवारीने साथीसी झट भोंसकी
वारी त्या अंतुनी वेगें 'हां ! हें योग्य अम्हां नची ! ॥ ४९४ ॥
धर्मशासनहस्तींची दंड, ना अितरांचिया
क्रोधातही कलंकू ना येशूच्या सुयशा तया ! !' ॥ ४९५ ॥
सशस्त्र स्वार गौरांचे पाठलाग करू झणी
साधुनिर्दिष्ट वीराच्या दिशे प्रेषुनि, अंतुनी ॥ ४९६ ॥
क्वचित् मठीं कुणा गुप्तागारींही न लपो कुणी
प्राचीन दे मठा वक्त्रीं ज्वालांच्या मग लोटुनि ! ॥ ४९७ ॥
साधु, रक्ताळ साथीही बांधुनी क्षण त्या पथा
सशस्त्र सैन्य तें थाटे, मशाल करुनी मठा ! ॥ ४९८ ॥
ज्वालासंत्रस्त तों त्याची मठसर्प पथीं घुसे
क्रोधांत पाया जो त्याच्या पुढे येत तया डसे ॥ ४९९ ॥
ये पुढे पाय जो तो त्या साधुचाचि ! ! अहा झणी
मठा गौर तसे देहा आग दे विष लावुनी ॥ ५०० ॥
हसें चर 'कसें लागे दुधाचें विष ? गोड ना ?'
हसे साधु 'न तान्हेही डसे का जननीस्तना ?' ॥ ५०१ ॥
विषाच्या लहरी ! ज्वाळा अग्नीच्या ! ! अजि हायरे
पारिजातावरीही तीं जातीं भाजुनि पांखुरें ! ! ! ॥ ५०२ ॥
सशस्त्र स्वार गौरांचे सूं सूं जे सुटले तदा

हां हां म्हणतांचि ते वीराच्या तया भिडले पथा ॥ ५०३ ॥
घायाळ माधवा आणि अनभ्यस्त रमेप्रती
संभाळणें करी मार्गी वीराची शिथिला गती. ॥ ५०४ ॥
त्यांतची शत्रु वेगाने भिडता समजे मनी
वीर, दुर्घटची आता द्विजरक्षण या क्षणी ! ॥ ५०५ ॥
अेतदर्थचि आज्ञापी साथी जो सह त्याप्रती
'जां तूं ! पुढेच जा ! माझी होवो होअिल ती गती ! ॥ ५०६ ॥
आणि जी पहिली टोळी मराठी तुजला दिसे
सांग आज्ञा तया यावें कीं असाल जसे तसे ॥ ५०७ ॥
अंतुनीस अिथोनीया सोडूं आज नची जिता
जों न त्या साह्य ये भारी तोंचि येअील मारितां ! ॥ ५०८ ॥
क्षणक्षण विलंबाचा जो जो यावरि घालवा
हत्या स्त्रीबालवृद्धांची करवाल नवा नवा ! !' ॥ ५०९ ॥
अश्व तों टांच देताची साथीचा अुसळे पुढे
वीर अश्वा दुज्या मार्गी वळवी झट वाकडे; ॥ ५१० ॥
रिपुस्वारहि टापांच्या ध्वनीनें वळती तसें
अंधारीं साधुनी साथी संधि तीच पुढे घुसे ॥ ५११ ॥
तीर तो रिपुचा अश्वीं रमेच्या घुसला ! झणी
अश्व दे अुधळोनिया रमे भूप्रति लोटुनी ॥ ५१२ ॥
'दुर्बलांची दशा अैशी ! स्मशान सगळी मही !
तीर लागे तमींही त्यां ! होती घातक साधुही ! !' ॥ ५१३ ॥
हतवीर्य तसें त्याही वीरासी क्षण वाटलें
शत्रूचे स्वारही भोंती तों फोफावत दाटले ॥ ५१४ ॥
पाडाव जाहलेची त्या साश्रु वीर वदे जना
'धीर सज्जन हो ! साह्या येतोचि बहुधा पुन्हां !' ॥ ५१५ ॥
तों ते आलेची घेरोनी वीर मारित मारिता
मार्ग काढुनिया गेला – हायरे परि मागुता ॥ ५१६ ॥
सांपडे द्विज ! आक्रंदे स्त्री ती घेअुनि लेकरूं !
कोण त्या भीषणां दुःखा शके वर्णन हो करू ! ! ॥ ५१७ ॥
कैं अश्रूंच्या महापूरीं घे शोकाकुलता अुडी
कैं तटींच अुभी ठाके बिंब पाहत बापुडी ! ॥ ५१८ ॥
अश्रूंत चित्र दुःखाचे जें तिच्या अुमटूनि ये
स्वयें पाहत त्या राहे स्वयें कापत ती भयें ! ! ॥ ५१९ ॥
आम्ही निघूं प्रियासंगें आनंदी निरुपद्रवी
ज्या सकाळीं कधींनासा सुप्रसन्न दिसे रवी, ॥ ५२० ॥
ज्या सकाळीं प्रिया पुत्रा रक्षित्या तुझिया तया
दयेसी स्मरतां देवा आले नेत्र भरूनिया, ॥ ५२१ ॥
सकाळला तया आली सायंकाळ अशी पहा,

निघण्यास तया अैसें येणें हें परतें अहा ! ! ॥ ५२२ ॥
स्वाहाकार सुसिद्धीचे आठवीत कृपा तुझी
हाहाकार अपापांचे क्रूरता तरि कां दुजी ? ॥ ५२३ ॥
अुगी, रमे अुगी ! सोशी दुःखांना जरि सोसवें
ओतूं नको अशीं सारीं आतांचीं नव आसवें; ॥ ५२४ ॥
जी जी गमे परा सीमा दुःखाच्या क्षितिजीं पहा
ती ती पुढें परा सीमा दुःखांची दुसऱ्या अहा ! ॥ ५२५ ॥
ओतशील अशीं सारीं आतांची जरि आंसवें
विझवीशिल तूं कैशी दुःखाचे वणवे नवे ! ॥ ५२६ ॥
तथापि धीर ना सोडी ! वणवाहि विझे जरी
वर्षाव घे घनौघांचे आले कोसळुनी तरी ॥ ५२७ ॥
विझेच हें वदेना कीं 'विझे ही' अितुकेंच मी !
हीच आशा पहा वीरा मार्ग दे तिकडे तमीं ॥ ५२८ ॥
मार्ग काढुनि शत्रूंची फळी फोडित जो निघे
वीर तो वळुनि मागे ग्रामीं अन्य पथें रिघे ॥ ५२९ ॥
साह्य बाहेरुनी येतों, लवसाह्य अिथें जरी
ग्रामीं मिळे तरी रोधू बाह्य साह्य न जोंवरी ॥ ५३० ॥
कोणा परी विचारावें ? मल्ल अेक युवा न कां
झाला या गावचा यात्रेमधे त्या मज ठाअुका ? ॥ ५३१ ॥
आखाडा हा पुढेची ये : रात्र ना सरली जरी
लोक संमत हे आजी आखाड्यात कसे तरी ॥ ५३२ ॥
वीर येता जरा झाले जन चंचल, तो झणी
मल्ल तो ओळखी वीरा युवा बोलत हर्षुनी ॥ ५३३ ॥
'या ! या ! येअू परी घोरा रात्रि या धजला कसें ?
गांवास आग या लागे ! राहू येथ नका असे' ॥ ५३४ ॥
घटना दिवसाची त्या साध्या गांवकऱ्यांमधीं
घेता रूपांतरें घेअी रूप अंतिम जै तधीं ॥ ५३५ ॥
कौतुकें वीर ते अैके : कीं जैं अंतुनि हिंदुता
निंदुनी ब्राह्मणा गांजी, झाला तै हर कोपता ! ॥ ५३६ ॥
सृष्टि कंपित त्या क्रोधें, सूर्यही दडला भयें
ब्रह्मा निघे, निघे विष्णू, पिनाकी सहची स्वयें ! ॥ ५३७ ॥
अंध घोर अकस्मात् तैं ! शून्य चेतन अंतुनी
त्रैमूर्ति त्या तिघां गेले देखदेखत घेअुनी ! ! ॥ ५३८ ॥
'मित्रहो ! वीर हासोनी सखेद 'जरि हे खरें
लज्जेची याहुनी आम्हां गोष्ट काय वदा बरें ! ॥ ५३९ ॥
आम्ही धरू मिशा त्या कां देवांच्याचि पराक्रमा
गात पीळ भरायासी ? हस्त यास्तव कां अम्हां ? ॥ ५४० ॥
धिक् पौरूषासि जातीच्या तया, जीस्तव भूतलीं

दैवतांसि पडे त्यांच्या येणें रक्षुं परोपरी ! ॥ ५४१ ॥
त्या थू: मल्लांवरी ! ज्यांच्या आखाड्यात लढूं स्वयें
आंजनेया विना जोडी अंतुनीस मिळू नये ! !' ॥ ५४२ ॥
जातिवंत असा घोडा चाबुकासरशी चिडे
बेछूट बोलता झाला युवा पाहत वांकडे ॥ ५४३ ॥
'चला याच पलीं : आम्ही आलों यास्तवची अिथे
पैज प्राण चला माझा ! धाडुं शत्रु न मागतें !' ॥ ५४४ ॥
आणाभाका झणीं झाल्या बजरंगबलीपुढे
रोधू म्लेंच्छा, न येवोनी मराठी दल जो भिडे ॥ ५४५ ॥
तों त्या रात्रींतुनी घोर घोर तीहुनिहि अहा
निघे दिवस कीं कोशांतुनि खड्ग सुतीक्ष्ण हा ॥ ५४६ ॥
हाकुनी गांवचा सारा केला लोक अुभा पुढे
पारावरी पुन्हा त्याची भक्त अंतुनिया चढे; ॥ ५४७ ॥
टेकी जानू, मिटी नेत्रा, करी भावभरें नती
क्रूसस्था त्या दयाशीला येशूला प्रतिमेप्रती; ॥ ५४८ ॥
आणी सर्वां श्रवूं जाअी अशी निश्चित वाक्तती
वाहे 'न्यायासनीं द्याजी देवा, न्याय्य मला मति !' ॥ ५४९ ॥
तोंचि आसन जें त्याचें तें न्यायासन होतसे
आरोपितांतुनी आणि आणिला द्विज जातसे ॥ ५५० ॥
ब्रह्मा विष्णु महेशांचे भक्त स्तंभित तों ! कसा
आश्चर्य ! ओढिला विप्रा देवापासुनिही असा ! ॥ ५५१ ॥
आणि सैनिक तों बालासह त्या अबले तअीं
पाणी आणि जनांच्या तें नेत्रीं दु:खद दृश्यही ॥ ५५२ ॥
शेटजी त्रस्त, पंतोजी प्रकुप्त, भट बापुडा,
पाटील साश्रु, साथी अुद्दाम, साधुहि तो भला, ॥ ५५३ ॥
अित्यादिकां धुतां अेक्या दावणींत पशूहुनी
बांधुनी निर्दयत्वाने केलें प्रस्तुत जैं झणीं ॥ ५५४ ॥
धर्मशासन संस्थेचा धर्माध्यक्ष तया क्षणा
बहु बायबलीं पाहे धर्माधर्म पुन: पुन्हा. ॥ ५५५ ॥
आणि अेकाग्र निष्ठेने अंतीं निश्चित अंतुनी
वाणी वदे पृथक्शब्दा माधवास निदर्शुनी ॥ ५५६ ॥
'दुर्दैवाने यदर्थीं तू सहेतु बघ भंगिली
पोपाज्ञा ख्रिस्तधर्माची, आणि त्या प्रभुची भली ॥ ५५७ ॥
दैवी विभंगुनी आज्ञा सैतानी प्रतिपाळिली,
प्रकाशी कृष्ण पाखंडा चरिलेंसि परोपरी ॥ ५५८ ॥
हिंदूंच्या त्या असद्धर्मासंगे निंदित निर्भयें
नारकी स्नान कीं केलें क्रूरक्रीत तुवां स्वयें ॥ ५५९ ॥
तदर्थी माधवा अग्नि प्रायश्चित्तचि कीं तुला

तुझ्या हितार्थची देणें न्यायप्राप्त दिसे मला ॥ ५६० ॥
आणि पुत्रा तुझ्या ! तोही मुख्यपात्रचि कीं पहा
यदर्थी भ्रष्टसंस्कारी कालच्या–जरि बाल हा. ॥ ५६१ ॥
रमे ! तथापि शिक्षा ना अग्निदाह तुला ठरे
आनुषंगिक तू त्यांच्या, जरी संगत हें खरें ॥ ५६२ ॥
प्रथा[१०] संगति हिंदूंची, न विवाहितता परी
नारीनरासि अेकात्मा अेक ख्रिस्त विधी करी ! ॥ ५६३ ॥
पापिणी ! तू तरी जाअू पळून सजलीस ही
तत्रापी मन्मना स्पर्शी सूडाचा नचि लेशही ! ॥ ५६४ ॥
गेले तिचे सदा डोळे सुकुनी सहसा; अुभी
अंगयष्टि धरी ताठा जात पूर्ण पळूनि भी. ॥ ५६५ ॥
लागे मुखीं नवे नाचूं रम्यभीषणसें हसू
बोलता प्रतिमा लागे यंत्रे चालितशीं दिसू ! ॥ ५६६ ॥
'जरि सत्यचि जें आलें धर्मात्मन् तुझिया मता
वेश्या हिंदू वधू साऱ्या, संगता न विवाहिता. ॥ ५६७ ॥
तथापि मातृतेचा तो अधिकार तरी अहा
संस्कारे मानवी कोण्या दिला जात नसेचि हा. ॥ ५६८ ॥
मातृतेची पशूसीही वृत्ति प्रकृतित: जरी
मानाल जाति सामान्या हिंदुसी तितुकी तरी ! ॥ ५६९ ॥
पत्नित्व ना, तरी हिंदू स्त्रियांत जननीहृदें
हृदीं वत्सलता, वात्सल्यांत दुग्ध असेच ते:– ॥ ५७० ॥
तें दुग्ध जीवनाचें ! जें तूही अंतुनि अेकदा
असशीलचि प्यालासी लगटूनि कुण्या हृदा ! ॥ ५७१ ॥
प्यालासि त्या स्मरे दुग्धा, स्मरे त्या जननीस्तना
दांतही नव्हते तैं जो पाजी दुग्ध पुन: पुन्हा ॥ ५७२ ॥
असें कां बघता ? ये विस्मृति कां ? तरि जा पुसा
अणुरेणुस रक्ताच्या, नसांतील रसा रसा ! ॥ ५७३ ॥
अणुरेणूंत रक्ताच्या, आअीचें तव दूध तें
देत साथ अुठो आता, प्यालासी जरि की जितें ! ! ॥ ५७४ ॥
देत साथ अुठो माझ्या हृदयातिल वादळा
क्रूरतेच्या तुझ्या आणी अुखडीत दळादळा: ॥ ५७५ ॥
अंकी अल्लडसा तु जैं निजसी जननीचिया
तदा तुला तिथूनीची सहसा हिसडूनिया ॥ ५७६ ॥
आगीत फूल कीं तैसें फेकिलें असतें कुणी
मानिती दृश्य तें आयुर्दान वा मृति ती मनीं ? ॥ ५७७ ॥
मानिती ती : तुला जीने दिला जन्मचि अंतुनि
अुठो सांगत तें तीचें दुग्ध रक्त नसांतूनी ! ! ॥ ५७८ ॥
फुलास्तव सुके शाखा, ती जगेल कशी तरी

तो वृक्ष जाळिता ती यत्संगमींच फुलें धरी ? ॥ ५७९ ॥
आयुर्दान जरी न्यायें देणें युक्त ठरें मला
आर्युदाना पतीसी दे, दे पुत्राप्रति कोमला ! ॥ ५८० ॥
त्याच्या वधे मलाही कीं वधिशील सहस्त्रदा
अग्नि जाळील त्यांसी, ती मज जाळिल आपदा !' ॥ ५८१ ॥
न्यायालयीं जसा न्यायाच्या या तोलुनि अंतुनी
निर्णया दे तसा लोकीं दे नयज्ञ क्वचित् कुणी ॥ ५८२ ॥
अेकदा नियमांसी ज्या नयदंडक मानिलें,
त्याने पुन्हा भयें लोभें किंवा त्या नचि भंगिले. ॥ ५८३ ॥
त्या धर्मशासनी झाले सुनयज्ञ परोपरी
असेल लाभला अैसा धर्माध्यक्ष क्वचित् तरी, ॥ ५८४ ॥
ख्यात[११] पीतर तैसा हा पकडी नचि अंतुनी
वेचुनी सज्जनांची कीं: 'येती ते धरता झणीं' ॥ ५८५ ॥
किंवा न्यायासनीं घेता गाढ झोप क्वचित् मधें
जरा अुघडुनी नेत्रें 'जाळा सर्वचि !' जो वदे: ॥ ५८६ ॥
त्या दुज्या ख्यात अध्यक्षासमही नचि अंतुनी
आरोपिता कधी झोपा घेत दंड करी झणीं. ॥ ५८७ ॥
धर्मभीरू अहो हा तो अुलटी खिळुनी धरी
डोळ्यांत ओतुनी तैला दृष्टि बायबलावरी ! ॥ ५८८ ॥
रमा थांबत जों तोंची आली बायबलातली !
त्यापुढे देवदूताची तीची प्रेमल वैखरी ॥ ५८९ ॥
'पूर्वाचार्यीं तुम्हां आज्ञापिलें तें श्रुतची असे
नेत्रार्थ नेत्रची, दंतास्तव दंत; जशा तसें ॥ ५९० ॥
मी परी सांगतो तुम्हां प्रतिरोधचि कार्य ना !
देणें क्षमेसि, दंडा ना दंडनीयहि दुर्जना ! !' ॥ ५९१ ॥
नेत्र संकोचुनी, काही सूक्ष्म जंतू बघू जसें,
शून्यीं पाहत धर्मात्मा लव अंतुनि तैं बसे ॥ ५९२ ॥
सूक्ष्मा असेंचि आधी की धर्माधर्मविचारणा !
परी सूक्ष्मतरा अैशी धर्म–धर्मविचारणा ॥ ५९३ ॥
'अेक नेत्र जरी पापी फेक त्या अुपटूनिया
अेका नेत्रार्थ आत्म्याचा घात हो नचि कीं तुझ्या' ॥ ५९४ ॥
आणी 'दंडी न'– द्व्युक्तींच्या काय योग्य मधे अम्हां ?
दोन नेत्रांमधें द्यावा दंड अेका दुज्या क्षमा ? ॥ ५९५ ॥
हेंचि ना तरि चिंतोनी काहींसे असलेंचि तो
धर्माध्यक्ष रमे अुद्देशूनि निश्चित बोलतो, ॥ ५९६ ॥
'न्यायें स्त्रिये ! वधार्ह तू नचि, बोलसि तथ्यसें,
क्षमावें अपराध्याही आदेश प्रभुचा असे ॥ ५९७ ॥
द्यावी करीं दयेच्याची न्यायाची तरवार ती

ही धर्मशासनाची ही, पूर्वापार सुपद्धती; ॥ ५९८ ॥
दे तरी धन्यवादा तू प्रभूच्या करुणेप्रती,
कीं या वध्यांतुनि दोघां वांचे अेकही संप्रती ! ॥ ५९९ ॥
पुत्र वा पति ? तें बोले चल शीघ्र ! तयांतुनी
अिच्छा तुझी तया अेका ओढ मृत्युमुखातुनी !' ॥ ६०० ॥
प्रच्छन्न कां करी माझा हा विनोदचि राक्षसी ?
कां सूडाचीच गंभीरा ही नृशंसकता अशी ? ॥ ६०१ ॥
पातिव्रत्यासि कीं माझ्या परीक्षू बघती असे ?
वात्सल्याचीच ही माझ्या टवाळी अथवा दिसे ! ॥ ६०२ ॥
शंकिता, लज्जिता, क्रुद्धा, अतिमात्र अनिश्चिता
रमेसी 'वद हूं !' अैसे बोले अंतुनि मागुता ! ॥ ६०३ ॥
'पुत्र कां पति ? हूं बोले ! वधाज्ञेवरि नातरी
घेच या अुभयांच्याही स्वाक्षरा चल मी करी !' ॥ ६०४ ॥
'अहो नका ! नका ! बोले, बोले मी ! परिसा तरी !
शब्दांचा अर्थ ना होता कळला मज अंतरी ! ॥ ६०५ ॥
कळे अर्थ; कळे आता ! पहा, हाय, अहो, कळे !–
बोले ही घ्याच मी !– हा रे दैवा ! धीर कसा गळे ! ॥ ६०६ ॥
भ्रमिष्टासम अुद्‌गारा अशा शुद्धिंतची जरी
दे निघू, ना निघू देण्या बहु ती झटली जरी ! ॥ ६०७ ॥
'पुत्र ! पुत्र ! वदे साध्वि ! पुत्र वाचिव आपुला !
लावी न भ्रूणहत्येचें घोर पाप तुला मला ! ॥ ६०८ ॥
संसार पाहिला आम्ही, अगे तें परि लेकरू
आत्मा वै पुत्र नामासि नको घात सखे करू !' ॥ ६०९ ॥
'पुत्र' माधव आज्ञापी 'शीघ्र' अंतुनि धाकवी,
ओढाताणींत या घोरा मानवीय– अमानवीय ॥ ६१० ॥
तिंचें हृदय फाटाया पाही ! व्याकुल ही तरी
धैर्याणु शक्य ते अेकीभूत ती फिरूनी करी ॥ ६११ ॥
आणि बोले, 'अहो सांगा पुत्र कां पति, तें तुम्ही !
धर्मात्मन् धर्मघोरत्वा सहू शक्त तुम्ही न मी ! ! ॥ ६१२ ॥
'वध्य ते, दोघे न्यायें त्यातुनि मी कुणी'
अधीर अंतुनी गर्जे 'अवघ्य नचि कीं गणी ॥ ६१३ ॥
तथापि अवधार्हा तद्वधें जाशिल मारिली:
तुझा जीव म्हणूनीची अेका मुक्त दया करी ॥ ६१४ ॥
तुझा जीव तुला ठावा; दया ही तव याचना
देता घडे : वदे ! कां मी स्वाक्षरा करु या क्षणा ?' ॥ ६१५ ॥
'नका, नका, अहो घ्या मी बोलिल्येंचि ! दया करा'
कावरीबावरी नेत्रें फिरवीत गरागरा ! ॥ ६१६ ॥
'पुत्र, प्रिये ! वदे पुत्र ! प्रिये ! साध्वि ! न घाबरे

मीच माधव सांगे ना धवची तव कां बरें ?' ॥ ६१७ ॥
तों ती गेलीच बोलू ही 'पुत्र' हाय अहो करी
कंठामध्येंचि या शब्दा कोण चेपुनि हें धरी ? ॥ ६१८ ॥
अकस्मात् होत कीं होमप्रकाशांत लकाकती
वधू कोण वरासंगे घेओी सप्तपदीस ती ? ॥ ६१९ ॥
पुनर्नव अहाहा तो माझा माधव ! ही हृदीं
दृष्टा रमा नवोढा मी !– होता पुत्र कुठे तधीं ? ॥ ६२० ॥
आणि गेलीच बोलू ती 'पति' ! तों सहसा स्तनीं
पहिलाच तिचा पान्हा गुंजे मंजुल 'मी अनी ?' ॥ ६२१ ॥
गळ्यांत अपुराची तो हस्त अल्लड गुंफुनी
कोवळी हाक ये 'आओी ! पहिलीच पुन्हां कुणी ॥ ६२२ ॥
अनन्यशरणे आओी ! मी अंगावरिलें पितें
तुझें मूल ! मला आओी ! घे कसें पदरांत तें ! ॥ ६२३ ॥
हृदांतुनी पुन्हा कंठी शब्द 'पुत्र' अुठे परी
हाय कंठीच हो कोणी पुन्हा चेपुनि त्या धरी ! ॥ ६२४ ॥
होता पुत्र कुठे ? होमप्रकाशात लकाकती
क्रुद्ध सप्तपदी बोले कंठ दाबित मागती ॥ ६२५ ॥
पुण्य सेजहि ती तों ये जीवरी प्रथमा रती
दूर सारित लज्जेच्या अंतिमा पदराप्रती ॥ ६२६ ॥
अंगी प्रत्यंग हृद्रंगी अंतरंग जसें तसें
प्रिया प्रियाप्रती देओी सेज ती अजि येतसे ! ॥ ६२७ ॥
होता पुत्र कुठे तेव्हा ? लागे सेज पुसू बळें
होता पुत्र कुठे तेव्हा ? अश्रूंची पुसती जळें ॥ ६२८ ॥
न्हाणिता, घालिता वेणी केश प्रेमभरें पती
विंचरी ते विचारीती होता पुत्र कुठे तधीं ? ॥ ६२९ ॥
अश्रूंहीं दाटला, चित्तें घोटुनी धरिला गळा !
अुठे शब्द तया दानी प्रतिशब्द पळा पळा ! ॥ ६३० ॥
हातांतुनी कुणा तोडू डाव्या कां अुजव्या ; अहा,
कंठी करू तुझ्या खड्गाघात अेकचि वा दहा, ॥ ६३१ ॥
गळा चेपुनि मारू कां तप्ततैलीं तळूनिया,
वैकल्पिकां अशी होओी क्रूरताच जिथे दया ॥ ६३२ ॥
अहो निवड तैं कोणा ये नृशंसक ती करुं ?
केल्याविना अहो किंवा धीर कोण शके धरु ॥ ६३३ ॥
नृशंसक परी त्याही निवडीत नृशंसका
किती निवडही ! कर्त्री अेक आणिक बालका ! ! ॥ ६३४ ॥
सुताचा, पतिचा किंवा ? कोणाचा चिरुनी गळा
धुवूं हात कुणाचीया रक्ताच्या करूनी जला; ॥ ६३५ ॥
जात जीवचि भावूं ती शब्दीं अंधुक कल्पना

छायेनेहि जिच्या येअी भोळ नेत्र हृदा मना! ॥ ६३६ ॥
'हूं बोल!' अंतुनीचा तों कापवीत पुन्हा तिला
भीत भोळींतुनी ओढी जागृतीत भयंकरा ॥ ६३७ ॥
'हूं बोल! या क्षणींची! हूं क्षण शेवटला पहा
वधाझे अुभयांच्या नातरी स्वाक्षरवील हा!' ॥ ६३८ ॥
'पुत्र, पुत्र; प्रिये बोले! बोलणें जरि वाअुगें
वाअुगें तरि त्याहूनी राहणेंचि असें अुगें! ॥ ६३९ ॥
जगे पुत्र तरी साध्वि, जगेचि तव कांत की
आत्माच पुत्र कीं माझा, आत्मा पुत्र तुझा सखि!' ॥ ६४० ॥
अुत्तप्त वालुका होता तापलाच तवा तशी
मरूभूंत मधेंची जो फसे जीव तया जशी ॥ ६४१ ॥
जाळी आग पुढे जाता, जाळी निश्चल राहता
तरी लोटित ने पाया प्रवृत्तीच जशी स्वतां ॥ ६४२ ॥
दे तिला माधवाचा तो तसा आग्रह लोटुनी
प्रतिध्वनितची त्यासी गेली 'पुत्रचि' बोलुनी!!! ॥ ६४३ ॥
बोलुनी आणि ती अेकाअेकी कोसळली तशी
घावासंगे कुऱ्हाडीच्या शाखा कोसळते जशी ॥ ६४४ ॥
फुटे त्यासरसी लोकांतूनि दावियला जरी
भीतयत्नें हृदींची तो हाःहाःकार तरी वरी ॥ ६४५ ॥
आअी! आअी! करूनी तें मूल अल्लड पालवी,
गाल गालावरी तीच्या ठेवुनी तिज हालवी, ॥ ६४६ ॥
'आअी! जाअू घरी सांगे बाबाही, चल अूठना!'
आसवें पुसिलीं तीच्या पदरासि पुनः पुन्हा! ॥ ६४७ ॥
'प्रिये, साध्वी, अहा शोकीं धैर्य दाखवुनी तसें,
हर्षी अधैर्य कां? साध्वि, अूठ घे तनया कसें! ॥ ६४८ ॥
होत जन्मतिथी होती ज्याची मृत्युतिथी, जया
पुनर्जन्म दिला धीरावाणीने तव आज या. ॥ ६४९ ॥
घेवुनि, चुंबुनी, आलिंगुनी, त्या तनयाप्रती,
जा गृहासि, अुठे रक्षी प्रजातंतु, अुठे सती!!' ॥ ६५० ॥
माधवोक्ति सुधासेकें रमा सावरूनी, वरी
अुचलोनि न जों घेअी पुत्रा प्रेमभरें पुरी ॥ ६५१ ॥
तोंचि अंतुनि अेकाची शब्दा स्पष्ट पुनः पुन्हा
घोळघोळीत गर्जे 'ना! ना गृहासि, कदापि ना! ॥ ६५२ ॥
ना गृहासि रमे जाता तुला येअील वा सुता
वधदंड क्षमा झाला, न किं दंडचि सर्वथा. ॥ ६५३ ॥
तूं स्त्रिये, मूल तें, तुम्ही अन्य जे धृत त्यापरी
झालांती त्या कुसंस्कारी अंगभूत परोपरी: ॥ ६५४ ॥
त्या सर्वांसी तुम्हां पापक्षालनार्थ असेचि ना

प्रायश्चित्त दुजें अेक्या ख्रिस्ताच्या शरणाविना ॥ ६५५ ॥
मान्य व्हा: तरि भक्तीने; अमान्य तरि शक्तिने
अजपाल[१२] कृपालू तो कळपांत तुम्हांस ने ! ॥ ६५६ ॥
भक्तिने याल त्यासी तों मुक्त सोडिलची जना
शक्तिने याल ते भोगा दास्यदंड पुन: पुन्हां ॥ ६५७ ॥
सुनिश्चित अशा माझ्या युक्तियुक्तसुनिर्णया
राजाज्ञा ना ! शके खोडूं तरी कां दुबळी दया ?' ॥ ६५८ ॥
धिक्कार ! त्या विभीतांही जनांच्या मधुनी अुठे
जरी न सांगता येअी त्यांत तो अुठला कुठे ॥ ६५९ ॥
धिक्रें भंडा ! गुलामांच्या बाजारी विकण्यात कां
जाळिलें नसशीची त्वां त्या मातेसह बालका !' ॥ ६६० ॥
शब्द हे क्रुद्धशा कोण्या स्वरांत अुठता वरी
अंतुनी गर्जला काही कचरूनिच अंतरीं ॥ ६६१ ॥
हाहाकार न कीं तो तों दयेचा दुबळ्या, परी
धिक्कार धीट तो होता शक्तिचाच कुण्या तरी ! ॥ ६६२ ॥
तिरस्कृत तरीही त्या ध्वनिसी करुनी झणी
अुद्देशुनी धृतां बोले वाणी गर्भित अंतुनी ॥ ६६३ ॥
'साक्षी समर्थनाची ना प्रार्थनाहि परोपरी
श्रुत म्यां तुमच्या केल्या रात्री खर्चुनिया पुरी; ॥ ६६४ ॥
सांगोपांग विचारान्ती त्याच्या निर्णय हा दिला
कार्य निर्वाह शिक्षेचा करा सैनिक हो चला ! ॥ ६६५ ॥
थांबा तरीहि, की आरोपितांत अपराद्ध जे
न्याय निश्चित त्या देण्या दंड दंडक जो सजे ॥ ६६६ ॥
तोचि दंडक तुम्हांही मलाही नियमी न कां !
पापी दंड्यचि : हो हिंदू, ख्रिस्त, बालक बालिका. ॥ ६६७ ॥
जनहो ! तरि, तो धर्माध्यक्ष पूर्ण गंभीरते
सह त्या बघुनी लोकाकीर्ण ग्रामसभे वदे : ॥ ६६८ ॥
'सद्धर्म कार्यनिर्वाहीं, राजाज्ञा करितां पुरी
सैनिकांतुनि या माझ्या, कोणी आजवरी जरी ॥ ६६९ ॥
ग्रामीं, गृहीं असे केला अत्याचार, करी कधीं:
धर्मदंडक भंगोनी घात पात कुणी कधीं: ॥ ६७० ॥
सांगो तुम्हांतुनी किंवा अभिशप्त जनांतुनी
तें कुणीहि ! तुम्ही तैसे दंड्य सैनिक मी गणी ।' ॥ ६७१ ॥
झाला जो तो मनीं बोलूं लोक अिच्छुक तैं परी
झाला प्रत्यक्ष बोलूं ना शक्त अेकहि त्या पळीं. ॥ ६७२ ॥
तथापि जो धृतामाजी, पासुनी पहिल्या क्षणा
रांगे रांगे अुभा पाही अंतुनीस पुन:पुन्हा ॥ ६७३ ॥
बद्धोच्छृंखल वाजी की खिंकाळूनि परोपरी

मनीं धुमसत्या वेगा मार्ग फोडुनि दे वरी. ॥ ६७४ ॥
खोकुनी, खाकरोनी वा बळेंचि वरचेवरी
आंतली तेढ जो होता व्यक्तवीत परोपरी ॥ ६७५ ॥
संधी ती त्या मिळे पंतोजीस मात्र खरी ! झणी
वक्रस्मितें वदूं लागे, ''हो कल्याणचि ! अंतुनी ! ॥ ६७६ ॥
पाखंडोच्छेदनी, भक्ता तुझे जीवनची सरो,
ब्राह्मणाशी, तुला पाखंडीय हा पुरुनी उरो ! ! ॥ ६७७ ॥
धन्य प्रसव[13] तो, धन्या प्रसू[14] अक्षतकन्यका
धन्य सद्धर्म, ना तेथे धर्मशासन[15] धन्य कां ! ! ! ॥ ६७८ ॥
'वध : कार्यो न जीवानाम्' येशूक्ती प्रथमा अशी
अेतदर्थचि तूं जीवा वधिता नचि– जाळिशी ! ॥ ६७९ ॥
'पारदार्यमकर्तव्यं' येशूक्ती[16] म्हणुनी भयें
बलात्कार करा अन्यां कुमारीचवरी स्वयें ॥ ६८० ॥
'निषिद्धमपि चौर्यंच' येशूक्ती करण्या पुरी
लूटमारीमधे तुम्ही चोरी सोडुनिया दिली ! ॥ ६८१ ॥
'मा गृधो गर्दभं कस्य' अुक्ती ही करण्या खरी
गर्दभा सांडुनी पागा घोड्यांची बळकाविली ! ॥ ६८२ ॥
'मा गृध: [17] कस्यचित् किंचित्' ह्या आज्ञेस्तव आणखी
किंचित् सोडूनि सर्वस्वी राज्येंची गिळिलिंत की ॥ ६८३ ॥
आज्ञा अक्षरश: अैशा पूज्य बायबलांतल्या
पाळुनी त्यावरी सर्वां कळसा चढवावया. ॥ ६८४ ॥
'दोषचर्चा कराची ना न्यायदंड धरा न वा'
आज्ञा पाळित हीही अन्याय–दंड धरा तुवां ! ॥ ६८५ ॥
धर्मशासक हो, देती धन्यवाद तुम्हांप्रती
रक्तस्नाता बालभ्रष्टा कुमारीहि पथीं पथीं, ॥ ६८६ ॥
पाखंड अश्वमेधांचे बंड मोडुनि ह्या क्षणीं
नरमेध नवे युष्मद्दिग्जया प्रथिती जनीं ! ॥ ६८७ ॥
नवाग्नि नरमेधांचा घेवो तो पदरांमधें
ब्राह्मणासीहि या ! दाना, अंतुनी, मज याच दे ! ॥ ६८८ ॥
रोधिलें म्या तुझ्या धर्मप्रचारासि परोपरी
प्रांतात या; न कां शाला स्थापिल्या बहु तूं परी ॥ ६८९ ॥
–सेवेंत ना तुझ्या आलो, भांडलो तुजशी स्वये
श्रीगणेशाविनाची की अक्षरा शिकवूं नये: ॥ ६९० ॥
माझें वाढदिनोत्साहीं होते अंगहि कालच्या
राशी ह्या अपराधांच्या माझ्या सर्व जरी तुझ्या ॥ ६९१ ॥
आगीसी पेटवीतीना धर्माच्या, तरि अैक, मी
प्रार्थितों नित्य देवासी, प्रकाशी अथवा तमीं, ॥ ६९२ ॥
की हें राज्य अविंधांचे जावो सत्वर गा लया

दे महाराष्ट्रधर्माच्या खड्गासी प्रभुजी जया!!!'' ॥ ६९३ ॥
तोंच कोनांत ज्या मागे ये धिक्कार तिथेच तो
लोककोन, 'धरा! धावां! मारा शत्रुसि' गर्जतो, ॥ ६९४ ॥
तों गर्ज अंतुनी झाला अुभा अैकुनि सत्वरी
सज्ज शस्त्र तया सेना रक्षू घेरुनिया धरी. ॥ ६९५ ॥
त्या लोककोनगर्जाने जो आवेश जनीं भरे
शस्त्रें लकाकतांची तीं प्रकाशीं झणि कीं विरे, ॥ ६९६ ॥
तोंच तो साधु, जो अद्यापिही बांधुनि टाकिला
निर्विकार अुभा होता, जरि किंचित भागला ॥ ६९७ ॥
भागला काल त्यासी जो डसे सर्प तया विषें
वनस्पतिबले त्याने जरि तें वधिलें असें : ॥ ६९८ ॥
तो शांतमूर्तिही आता मात्र दु:खितसा जरा
गर्जना लोककोनाची तया अैकुनि बोलला, ॥ ६९९ ॥
''बंधुहो काय हें गर्जा? शत्रु कोण? जगीं अहा
आत्म्यास अेक आत्म्याच्या विना शत्रु कुठे पहा! ॥ ७०० ॥
जातची साधुसी होता अंतु बंद करावया
तोंच हा पाहता त्याचा रोख, देत कथू तया. ॥ ७०१ ॥
'काम अेष क्रोध अेष रजोगुणसमुद्भव:
शत्रु अेक नरांचा हा, अंतुनी न अविंध वा! ॥ ७०२ ॥
अंतुनी बंधुची आम्हां! तयाची चकलीच धी
तरी समजवा, वैरे वैर कां शमतें कधी!! ॥ ७०३ ॥
धान्य नेलें लुटोनीया? द्या तरी धनही तया
क्रोधासी जिंकणें त्यांच्या त्यावरीं करुनी दया, ॥ ७०४ ॥
भ्रष्टल्यांना कुमारी ही? हाय हाय! अहो परी
पाप्यासी दे दुजा पापी प्रायश्चित कसें तरी? ॥ ७०५ ॥
'तुम्हांत जो नसे पापी: फेको तो पहिली शिळा'
देवपुत्र[१८] अशा अेक्या प्रसंगार्थचि बोलला ॥ ७०६ ॥
शके अीश्वरची होअू न्यायाधीश वरी वरां
तो विचारील– ना तुम्हीं! –त्यासी ह्यास्तव अुत्तरा ॥ ७०७ ॥
छळें या तुमच्या कासावीसें जीव, अहो परी
कासावीस बहुक्रोधप्रवृत्ति तुमची करी ॥ ७०८ ॥
सव्य गालावरी केले आघातासि कुणी तरी
प्रत्याघात न !– तूं गाला दुज्याही पुढती करी: ॥ ७०९ ॥
अहिंसा परमो धर्म : युगानुयुग हें वदे
सर्व भाषांत, भूभागी सर्व, वेद पदें पदें, ॥ ७१० ॥
आघाताने मरे लोकी अेक जीव, परी अहा
प्रत्याघातें मरे लोकीं लाख लाख न काय हा? ॥ ७११ ॥
आघाताची क्रियाशक्ती सीमाबद्ध करीच ती

अतृणें पतितो वह्निः स्वयमेवोपशाम्याति ॥ ७१२ ॥
सूड ना सोडणें हाची पुरुषार्थ पवित्र कीं
निवारकहिं तो प्रत्याघात पापचि नारकी ॥ ७१३ ॥
जयो[१९] वैरं प्रसवति दु:खं शेते पारिजित:
अुपसंत: सुखं शेते हित्वा जयपराजयौ!!'' ॥ ७१४ ॥
शस्त्रांच्या लखलखाटाने आधी कंपित जाहलीं
त्या हृदा ही महात्म्यांची अुक्ति मुक्तिच भासली. ॥ ७१५ ॥
गर्जे निनामबाबाकी जय! लोक पुन: पुन्हा
कीं तो निनामनामेंची ज्ञात संत असे जना ॥ ७१६ ॥
तदा अंतुनिही ग्रीवा डोलवीत हळूं वदे
'साधु! साधु! सुकार्यातें कोण ह्याहुनि साधुं दे!' ॥ ७१७ ॥
शत्रुही स्तवितां वाढे मान्यता अधिका बळे
साधुची त्या जनी नादें जय शब्द पलें पलें!! ॥ ७१८ ॥
कोनांतुनी तया तों ये ध्वनि दंडमसा कुणी
ध्वनींच्या सकलांच्याही वरी स्वारची होअुनी! ॥ ७१९ ॥
''होतसे ठीकची त्यासी त्या जनी बहुमान्यता
जनका पुरुषत्वाची जो वदे पुरुषार्थता! ॥ ७२० ॥
अकर्मण्यत्व तेंची सत्कर्म हें प्रतिपादुनी
अकर्मण्यपणाची तो लज्जाही वधितो जनीं ॥ ७२१ ॥
प्रिय कापुरुषीं ही तो क्रूरांही प्रिय तो अणी,
अजातशत्रुता भोगी सहजीच असा मुनी ॥ ७२२ ॥
जो कथीं, नरका जाती जाते चोर बळें धरू
चोरांस तो स्वभावेंची भासणार जगद्‌गुरू! ॥ ७२३ ॥
पाण्याविना सुके ज्यांचा आत्मा टाळुनि त्या घरा
पूर्ण गंगेत जो ओती कावडी भरुनी जला. ॥ ७२४ ॥
क्रोधाग्नींत जळे तेथे गेह– सोडुनिया तया
येथे चुलीतलीही तो आग ये विझवावया! ॥ ७२५ ॥
अहो थंड जिथे नाड्या नसांहि पडल्या तिथे
आतांचि येत की होती लव अूब तनूमधे ॥ ७२६ ॥
ती क्रोधशी गमे तुम्हा चटका बसुनी तिचा
जीव कोमल हा कासावीस होय गुरो तुझा ॥ ७२७ ॥
मशाली परि कीं ज्यांच्या आग लावित धावती,
जाळितीं मंदिरें, माड्या, जिते जीव, शतावधी, ॥ ७२८ ॥
त्या हिंसेंच्या मशालींचा मात्र तो चटका करी
जगद्‌गुरो! तुला कासावीस ना! र करि वा जरी!! ॥ ७२९ ॥
माहात्म्य ह्या अहिंसेचें जा पढीत तयां तरी
जाताचि त्या विरोधूं तूं र जिवंत अुरसी जरी ॥ ७३० ॥
निर्वैरस्तोत्र हें, हें अप्रतिकार पुराण कां

लांडग्या सोडुनी गाशी बकरीपुढती फुका ! ॥ ७३१ ॥
आततायी, अधाशी जे लोक संहरती तुझा
त्यांचा आघात रोधाया आधी त्याप्रति सांग जा; ॥ ७३२ ॥
आणि नंतर रोधाया प्रत्याघात कथी द्विजा
आणखी भ्रष्टिल्या आयाबहिणीप्रति आमुच्या ! !'' ॥ ७३३ ॥
'आततायी न ते बाला ! स्वकर्मफल हें असें
त्यांच्या मिषें स्वयें आम्हां देव दंड करीतसे !' ॥ ७३४ ॥
'अत्युत्कृष्ट तरी !' हासे ध्वनी तो परिसूनिया
साधुंचें वच तें : ''अत्युत्कृष्ट तर्कबलेंच ह्या ॥ ७३५ ॥
दंड जो दे मिषें त्यांच्या आम्हां देवचि तो तरी
अस्मत्क्रोधमिषें त्यांसी दंड देअिल सत्वरी ! ॥ ७३६ ॥
चोरांही देवची योजी घातपात करावया:
आणि सैतान कां सांगे सावा चोर धरावया ? ॥ ७३७ ॥
घुसाचि बंधुनो ! धावा सोडा शत्रुसि ना जितें
तीनशें ना तुम्ही रांडा किंवा राक्षस तीस ते !'' ॥ ७३८ ॥
कोनांतुनी दुज्याही तों गर्जे हर ! हर ! नादला
अंगी अंतुनिच्या काटा अुभा तत्क्षण राहिला ॥ ७३९ ॥
अमेरिका अुभी आणि अुभी धुंडुनि आफ्रिका
सिंधुयान शिवे अंती सुप्त भारतभूमिका ॥ ७४० ॥
ज्या दिनी पुर्तुगालाच्या तटा सोडुनिया जलीं
सिंधुयान घुसे धुंडाळीत भारतसुंदरी, ॥ ७४१ ॥
त्या दिनापासुनी– नाना द्वीपें, देश, शतावधी
पेरु, माक्षिक, मिश्री वा पारशी, हबशी, किती: ॥ ७४२ ॥
अुभ्या अमेरिकेमाजी, आफ्रिकेत अुभ्याहिं कीं,
भांडार भिन्न भाषांचें जरीं भारतभू निकी, ॥ ७४३ ॥
तथापि पुर्तुगीजांनी अैकिला न कधी असा
कोटिभाषांतही की त्या शब्द हर ! हर ! हा जसा ॥ ७४४ ॥
त्या दिनी ! – ज्या दिनी सह्याद्रीच्या सुप्त गुहांतुनी
व्याघ्र घे सहसा भक्ष्यीं झेप हर ! हर ! गर्जुनी ! ॥ ७४५ ॥
मूरांचाही[२०] जयें केला दीन 'दीन' रणीं रणीं
त्या दिनापासुनी त्यांही त्रास हर ! हर ! दे मनीं ! ॥ ७४६ ॥
तीर लागे चुकूं, होअी खड्ग बोथट कोसळे
मनोरथ करूं कोलंबिया[२१] हिंद दुजी बळें: ॥ ७४७ ॥
त्या दिनीं पुर्तुगीजांचा ! –पहिलीच जया दिना
सह्याद्रीच्या गुहांतूनी अुठे हर ! हर ! गर्जना ॥ ७४८ ॥
गर्जनेची तयाचीही ठिणगी श्रवणांतरी
पडतांचि भयज्वाला अुठे अंतुनि अंतरीं ॥ ७४९ ॥
'बंड ! पाखंड ! जा धावा धरा, गर्जती जे दुरी

सशस्त्र घुसुनी मोडा दाटी, सैनिक! सत्वरी!' ॥ ७५० ॥
आज्ञेची तुटता दोरी शिकारी कुतरे भुके
तुटोनि पडती शस्त्रीं वीस सैनिक सारखे ॥ ७५१ ॥
संगिनी भोसकोनीया बालवृद्ध वधू जसे
जे पथीं ये तया सेना फाडफाडितची घुसे ॥ ७५२ ॥
रोधू किती नुरे लोका धीर जाउनिही पळू
होता अुभा तसा जो तो लागे आहत कोसळू ॥ ७५३ ॥
तोंचि अंतुनि ही पारावरी जे अुरले दहा
आज्ञापी सैनिका 'संपे न्याय! दंडित पाप हा ॥ ७५४ ॥
द्विज बांधुनि वृक्षा या जाळाची जित : हा चला:
कार्यनिर्वाह शिक्षेचा झटकाफटकी करा! ॥ ७५५ ॥
स्त्री ही, हें मूल, हे सारे बंदिवान तसेंच, यां
टाकण्यासि गुलामांच्या बाजारात विकूनिया, ॥ ७५६ ॥
न्या पायी ठोकुनी बेड्या, चावडींतची या क्षणीं
ठेवा गोव्यास जों आम्ही जाअूं तोंवरतीं झणीं,' ॥ ७५७ ॥
'अूठ हे, बटकी!' तोंची पायाने ढकलोनिया
शस्त्री गर्जे 'चलो!' सर्वां, दावणी हिसडूनिया ॥ ७५८ ॥
सू सू करीत तों येतो तीर– कोठुनि ? कोठुनि?
रक्तीं कोसळले पारावरी सैनिक दो झणी! ॥ ७५९ ॥
पाराच्या मागतीची त्या गृह अेक जुनें, दुरीं
ओसाड भूतबाधेने ग्रस्त ज्यासि कथा करी ॥ ७६० ॥
त्या घरातुनि ते आले तीर– तीरचि कां भुतें ?
कोणी पाहियलें, कोणी पाहिलेंहि पुरें न तें!! ॥ ७६१ ॥
'चावडी! चावडी!' गर्जे पार सोडित अंतुनी
चावडीत घुसे सेना धृतां खेचित तत्क्षणीं ॥ ७६२ ॥
रक्तांत माखल्या टोंका जितीं लोंबति आंतडीं
संगिनी त्या खुनी साऱ्या करूनि बहु तांतडी; ॥ ७६३ ॥
जनांस सोडुनी आल्या दौडीने परत्या झणी
चावडीसि, स्वकीयाते अशा संकटिं पाहुनी! ॥ ७६४ ॥
लोककोनांतुनी तों त्या लोकसंघ घुसे पुढे
शत्रूच्या पळत्या पाठीं पळताहिं पुन्हा पडे. ॥ ७६५ ॥
तों धनुर्बाण घेवोनी 'जय हरहर' गर्जुनी
घरांतुनि भुतांच्या त्या भूतनाथ निघे कुणी! ॥ ७६६ ॥
तीरामागे स्वये तीरा मारमारितची पुढे
तै सहाल्पानुयायी तो चावडीवरती पडे ॥ ७६७ ॥
व्यूह बांधोनि सैन्याने वीर अंतुनि गर्जला
जाळा या दंडिता येथे अंगणांतचि या चला! ॥ ७६८ ॥
आज्ञा झालीच अीशाची प्रतिपालित पाहिजे

या मेषपात्र हिंदूंचा टाळू ती न पिता सजे!! ॥ ७६९ ॥
तोडुनी चौकटी, दारें, दारू, तैलहि ओतुनी
चावडीच्या चिता आवारांतची रचुनी झणी:॥ ७७० ॥
लोक प्रेता चिते बांधी स्वधर्म म्हणुनी जसे
त्या जित्या बांधिती विप्रा ते चितेवरती तसे– ॥ ७७१ ॥
स्वधर्म समजूनीया!! आगीचा भडका अुठे
आणि हंबरडा दीना गाअीचा सहसा फुटे ॥ ७७२ ॥
'मला! मला! अहो जाळा! या मुला जरि तें रुचे
ज्वालांच्यासह मी माझीं टाकितें गिळुनि वचें!' ॥ ७७३ ॥
तों अेक खड्गमुष्टीचा घाव कोसळुनी शिरीं
रक्ताळ मूर्च्छनेमाजी समाधान तिचें करी!! ॥ ७७४ ॥
आग ती भडकोनीया अंगणी अुठता वरि
जीभ वाक्पटु तैसी त्या युयुत्सु जन ते करी ॥ ७७५ ॥
हाःहाःकारांत लोकांच्या गर्ज हरहर कोंदला
रेटुनी पुढतीची घे जनसंघ पलोपला ॥ ७७६ ॥
आज्ञेने अंतुनीच्या तैं सैन्यव्यूह सुबद्ध तों
दाटीवरी पडे जैसा कंठी अेक कृपाण तो. ॥ ७७७ ॥
लोक लोकांवरि जाअी मागे रेटित तो जसा
रक्त पीत पुढे जाअी व्यूह संगिनिचा तसा ॥ ७७८ ॥
चावडीपासुनी होता गौर सैन्य दुरी असें
मृत्यूच्या गोंधळातुनी हिंदी वीर तिघे तसे ॥ ७७९ ॥
निसटूनि जवें, झेपे घेअुनी चढुनी वरी
टाकिती छपरांतूनी अुडी चावडिच्या तली! ॥ ७८० ॥
बिलगूनि अिथे तेथे खड्ग खड्ग खणाखणा
सैनिकांसह दो गौरा अंतुनी घुमवी रणा! ॥ ७८१ ॥
दावणी तुटल्या तों त्या धृत ते सुटुनी जवें
ओंढू चितेतुनी जाती द्विजासी जन ते सवें : ॥ ७८२ ॥
परि हाय अहो, आतां चितेंत जळण्याहुनी
अतिदुःखद त्या होते सुटणेंचि चितेतुनी! ॥ ७८३ ॥
नाड्या फुटोनि रक्ताच्या धारा अुष्ण सडासडा
अुडता अुकडूनीया अस्थिमांस तडातडा : ॥ ७८४ ॥
कसला द्विज तो आता अर्धदग्ध हवी अहा!–
सुटका न तरी आता शक्य सूड असेंचि हा!! ॥ ७८५ ॥
अकस्मात जसा छापा मृत्यु घालुनि येतसे
तसा अंतुनिच्या अंगावरी खड्ग अुभा दिसे! ॥ ७८६ ॥
तों तो साधु, महात्मा तो, अंतुनीवरती पडे
'मा हिंस्यात्! गाय ही सोडा : हत्या कार्य न! आरडे ॥ ७८७ ॥
'रक्त हें तुमच्या रक्तासारखेंचि, नसें दुजे

करा कृत्य कसायाचें कसें घातक घोर जें ! ॥ ७८८ ॥
'सोड गोसावड्या !' रागे भूतनाथ गडाडला
'नातरी टाकितो म्लेंच्छासहची चिरुनी तुला ! ॥ ७८९ ॥
रक्त अंतुनिचें ताजें ? –द्विजरक्त जळे तिथे
पाणी सांडवणीचेंची डबक्यांतिल काय तें ?' ॥ ७९० ॥
तथापि अंतुनी तें तो, पक्षी जेंवि पिला तसा
झांकुनी खड्गधारे दे स्वदेहासिच ढालसा. ॥ ७९१ ॥
भ्रमिष्टा हो, गरिष्ठा हो, दंभ हो अथवा दया
द्रववीन तरी सर्वां विरवीच जनां तया ॥ ७९२ ॥
विरवीनचि अंतोनी स्तव ! र त्या न कुणी परीं
क्रुद्धही हस्त साधूतें धैर्य त्या दुखवूं करी, ॥ ७९३ ॥
तोंच की थडके द्वारी शस्त्रशाप खणाणिता
व्यूह तो संगिनीचाही जन मर्दुनी मागता, ॥ ७९४ ॥
मनी चडफडे भारी शिकार सुटता जसें
शार्दूल घे तरी मागे पुच्छ आपटिता, तसें ॥ ७९५ ॥
तो गर्ज अैकुनी घेती वीर ते परतें झणी;
द्यावया परतें तैसे त्रासुनी बहुही मनीं ॥ ७९६ ॥
झटापटींत त्या ज्याने गौर सैनिक दोन ते
छाटिलें तो सर्व वीरा साथीहि सहसा सुटे ॥ ७९७ ॥
सुटे शेटजिही त्याच्या सहाय्ये, परि जों जरा
जाअी दूर न तो होअी पळता बहु घाबरा ॥ ७९८ ॥
तेव्हा खिन्न मनें जैशी व्याघ्रा पाहुनिया स्वयें
बसे मटकनी धेनू तसा घे बसुनी भये ! ॥ ७९९ ॥
अुठावदार त्या पोटाकडे दोंदिल पाहुनी
धापांत यांहि शब्दांसी टाकी तो वदनांतुनी ॥ ८०० ॥
पोशी आजन्म त्याच्याची तू अुरावरि बैसुनी
घात पोटा कसा केला ! खोटा कोण तुझ्याहुनी ! ॥ ८०१ ॥
पोशिता चढसी, दुष्टा, तूं अुरावरि तत्क्षणी,
आणी अुपोषिता तूतें पाठी लागसि की झणी ! ! ॥ ८०२ ॥
खेचुनी त्या अपापा तों पुन्हा सैनिक ने बळे
पंगुपुण्या असें प्रायश्चित्तची बहुधा मिळे ॥ ८०३ ॥
पंगु दुर्बल पुण्याअी, जोवरी जगतात की
चरणीं नखरें व्याघ्रा, गरलें भुजगा मुखीं ! ॥ ८०४ ॥
मठीं शत्रुकरीं गेला साथी तो सुटता सवें
सुरक्षित अशा, जीवा ये चैतन्य जरीं नवें, ॥ ८०५ ॥
तरी अंतुनि, या हत्याहोमाचा यजमान तो
कसा हाय पडूनीहि हातींची मम वांचतो ! ॥ ८०६ ॥
राहुनी राहुनी हेची करी त्यास पिसाळिले,

क्षोभांत या कुठे जावें वीरा हेंहि न तैं कळे ! ॥ ८०७ ॥
संगिनीच्या खुनी आघाताने लोक दिशादिशा
गेला पांगत घेऊनी जीव देउनिया यशा; ॥ ८०८ ॥
काही घायाळ होऊनी पळतांच पथी अुरे
क्वचित् शूर कुणी देशघ्नांशी झुंजुनिही मरे, ॥ ८०९ ॥
तथापि लोकक्षोभाच्या लाटांही बुडवोनि हा
शत्रु टाकूं, म्हणूनी जो होय निष्फल हेतु हा ! ॥ ८१० ॥
परी पूर्णतयाची ना हेतु निष्फलहीः र रणीं
प्रत्याघातहि हिंदूचा चाखी आजचि अंतुनी ॥ ८११ ॥
गोमांतकांत शब्दाने त्यांच्या लोक थरारले
सांडता रक्तसिंधूही हिंदुरक्तही सांडले: ॥ ८१२ ॥
परंतु रक्त तें आजी रुचे ना रणदेवते
रक्तबिंदु अरहिंदूचें त्यांत मिश्रित जों न तें ! ॥ ८१३ ॥
झटापटींत ह्या मेले सात सैनिक, जों न ये,
मध्यान्ह; वाचताही ना आणि अंतुनिही स्वये ! ॥ ८१४ ॥
हाय; ती स्मृति येतांची विचारात अशा, पुन्हा
अक्षम्य आपली झाली ती चुकीच गमे मना ॥ ८१५ ॥
अंतुनी अेक जाताची मारला, सगळे तसें
पाडाव सैन्यची होतें छिन्नशीर्ष वपू जसें; ॥ ८१६ ॥
आणि प्रांतांत ह्या सारी हिंदुता, अुठती झणी
विद्युत्स्पर्शे तशी वार्तेने ह्या धैर्यद चेतुनी ! ॥ ८१७ ॥
तिखटां तरवारींची जिथे शंभरदा जवें
पातीं जावीं लखाखूनी पातें ना लवता सवें ॥ ८१८ ॥
सूत्रें बसें स्मृतींचीं जीं रवंथ करिता तिथे
जाति जीवनसंग्रामी जगलीच कधी न तें ! ! ! ॥ ८१९ ॥
विचारांत अशा वीराग्रणी तो, रिपुच्या करा –
वरी तुरीस देवोनी सुटता. लव राहिला ॥ ८२० ॥
तो तिथे गावचा त्या ये नवमल्ल युवाहि तो
वीरासि ‘भूतनाथाचा जय’ ! बोलुनि हासतो ! ॥ ८२१ ॥
‘सत्य, भूतगृहांतूनी अुडी, अग्रणि, त्वा तशी
घेता पाहुनि तैं जो तो भूतनाथ वदे तुशी !’ ॥ ८२२ ॥
‘माझा’ विषण्ण बोले तो वीर ‘मान न, मानितो
स्वजातिचा तया शब्दी अपमान परंतु तो. ॥ ८२३ ॥
देव–भूत–कृतें त्याची कृत्यासी जन मानिती
ज्या कृत्यांसी करू त्यांची शके वा न धजे कृति ॥ ८२४ ॥
जो अशा सहसा मानी भूतनाथ–पराक्रमा
तत्स्तोत्र व्यक्तता दे तद्भीरुत्वासिचि अक्षमा ॥ ८२५ ॥
गोमांतकांत ही भीति, ही गुलामगिरी पहा

तोंडात बोट घाली ज्या सहसा बघुनी, अहा ॥ ८२६ ॥
अन्यभागी महाराष्ट्रीं तें तों आचरती स्त्रिया
तीनशे त्या न जात्याची हार तीस रिपूंस या!' ॥ ८२७ ॥
'रक्त गोमांतकाचें या' साथी बोलत 'तें जरी
त्या महाराष्ट्र रक्ताचा मात्र ओघ असे तरी! ॥ ८२८ ॥
तोच देश, असे ज्ञाति तीच, रक्त वसा नसा
अेक बीज असोनीही कां हा भेद अहो असा? ॥ ८२९ ॥
'भेद ना मूलची! त्यां की मार्गदर्शक लाभती
श्रीसमर्थ तिथे, येथे मान भोळसटांप्रती! ॥ ८३० ॥
विश्वासघातही होअी जिथे सत्य, जिथे अहा,
हिंसका करु दे हिंसा अहिंसा अजि तीच हा! ॥ ८३१ ॥
असाधुकार्य साधू दे साधुता वदती तया
जनीं पिसाळल्या श्वाना डसूं दे द्रवती दया ॥ ८३२ ॥
सुरी गुप्त गळेकापू, भवानी[२२] जनमोचका
ह्यांत भेद दिसे ना ज्या अंधतेप्रति भाविका! ॥ ८३३ ॥
अंधता तीचि कीं जेथे प्रकाश करिता रवी:
तो प्रकाश स्वहत्येच्या पथा केवळ दाखवी!! ॥ ८३४ ॥
पूर्वजांच्या विके नामावरी अक्कड जी फुकी,
बाबावाक्यं प्रमाणत्वं, कूपमंडुकताहि की, ॥ ८३५ ॥
तुझे दुर्गुण ना जैशी करितीस करितीच ते
तुझे सद्‌गुणचीभारी[२२अ], भारता, तव घात ते!! ॥ ८३६ ॥
जगद्‌घातहि जे आणी! अधमां प्रबळावया
सद्‌गुणाभासची झाले तुझे पौष्टिक की तया!!' ॥ ८३७ ॥
''सत्य तें!' तो मधे बोले नव मल्लहि 'ज्या क्षणी
आम्हां तुम्ही जनांमाजी येथतेथ विभागुनी, ॥ ८३८ ॥
वीर गर्ज तसा वीरा 'जय हरहर' गर्जला
होता झाला युयुत्सूही लोकसंघ तया पला ॥ ८३९ ॥
परंतु साधुच्या बोला जन त्या परिसूनिया
वदे, 'सत्यचि हा बोले,' दीनता द्रववी दया! ॥ ८४० ॥
'देव साध्य असे ह्यासी, काही अद्‌भुतसा महा र
चमत्कार करूनीया वाचवीलचि सर्व हा :'!'' ॥ ८४१ ॥
'चमत्कार पुढेची हा घात! घात! बघा, जळे
चावडीच! गमे सर्वां धृतां जाळिति ते बळें!!' ॥ ८४२ ॥
साथी हे ओरडे तोंही वीर तो लव थांबुनी
अुत्तरे 'घात! –तत्रापी पुरा न गमते मनीं ॥ ८४३ ॥
स्वार –तो बघ : नाना ते स्वार – होय करा त्वरा––
साह्या आले स्वबंधूची! गर्जा हरहर हो चला!! ॥ ८४४ ॥
युवा, सवंगडी त्याचे, साथी, वीर अणी त्वरें

पुन: पुन: रणोत्साहें, 'जय हरहर' गर्जले ॥ ८४५ ॥
तों दहा स्वार ते आले भाले झेलित –– ज्यापुढे
साथी दुजा ! निरोपा ज्या रात्री देउनि धाडिलें ॥ ८४६ ॥
संभाळ, अंतुनि, आता आता ! मात्र भिडे खरी !
सहस्त्र नरमेधांचे रक्षी पुण्य तुला जरी ! ! ॥ ८४७ ॥
असें गर्जत ते सारें मराठी दळ घे झणी
चावडीवरती तीरासम नीटचि चालुनी ॥ ८४८ ॥
घाण तों नरमांसाची जित्याची जळत्या तशी
त्यांस मूर्च्छवि– की कोणी वायवास्त्रचि राक्षसी ! ! ॥ ८४९ ॥
तोंचि जागवितीही त्यां 'बाप ! अहहह ! हाय ! हा !'
कण्ह कर्कश अत्यार्ता कंठाचे जळत्या अहा ! ॥ ८५० ॥
होमकुंडा जसें रक्षूं पूर्वी क्षत्रिय झुंज दे
हत्याकुंडा तसें रक्षूं पुर्तूगीज कलीमध्ये ॥ ८५१ ॥
भिन्न सिंधूंतले तैसे खड्गांचेहि शतावधि
चाखलेलें जयांनी की पाणी भिन्न रणांमधि, ॥ ८५२ ॥
वीर ते पुर्तुगीजांचे ! तसेच लढले रणी !
हत आहत वा झाल्याविना ना हटला कुणी ॥ ८५३ ॥
हटताचि परी अंती रिपूंचा प्रतिरोध, ते
मराठे घुसले गेहीं सोडवूं जळत्या जितें ॥ ८५४ ॥
हाय हाय परी सांगा पापपुण्य भलें बुरें,
नि:पक्षपात अग्नीच्या मुखीं कोण जितें उरे ! ॥ ८५५ ॥
अेक पंतोजिची मागे उरे, काळकरांतुनी
उरे स्मृति जशीं, सांगू घोर ती घटना जनी ! ॥ ८५६ ॥
भग्नाश शौर्य तें; आणि बंधुभस्म ! परी कुठे र
अंतुनी ? जळला तोही अकस्मातचि कां तिथे ? ॥ ८५७ ॥
शापाने साधुच्या ? किंवा पापानेचि निजा ? र जरी
अेक जीव सहस्त्रांच्या हत्येची न तुला तरी ! ॥ ८५८ ॥
'छे ! छे' पंतोजि हासे त्या यातनांतहि तो तधी
'शापाने ना' स्वयेंची ना शापिता मरता कधी ! ॥ ८५९ ॥
पापानेही न वा ! लोकीं पापें आपण होउनी
कोणा न जाळिती;– जों ना चापें चेतवि त्यां कुणी ! ! ॥ ८६० ॥
अंतुनी दग्ध ना ! गेला तो सुरक्षित अंतुनी
आम्हां सर्वांप्रती हस्तें या चितेत समर्पुनी ! ॥ ८६१ ॥
'साधुसीहि तया ? त्याने त्यांचेचि हित साधिलें ?'
सर्वांच्याही म्हणूनीची आधी त्याप्रति जाळिलें ! ॥ ८६२ ॥
जाळिलें सांगुनी ! 'तूतें गोसाव्या, जन पूजिती
तरी भ्याड तुझ्याहूनी जगतीं न कुणी कुधी ! ॥ ८६३ ॥
जीव तूं वांचवायासी स्वतःचा वदसी वरी

प्रत्याघात नका कोणी करू हें वरचेवरी ॥ ८६४ ॥
परंतु : पापकृत् आम्ही, बघो ओश्वरची मला
अिंगितार्थे कथू अैसें लज्जा ना गमली तुला ॥ ८६५ ॥
लोकांवरील ह्याची त्वद्वर्चस्वासि भयंकरा
भीरुतेने तुझ्या आजी केलें साह्यदची मला ॥ ८६६ ॥
तथापि तें अुद्या अस्मद् घातासीहि करावया
शकेल, हेंहि ना पाही अशी अंध न मद्दया!' ॥ ८६७ ॥
असें सांगुनिया लावी आग साधुसि अंतुनी:
आजन्म साधुसी ज्या ना पाही क्रुद्ध कधी कुणी!! ॥ ८६८ ॥
प्रत्याघाता करी– जाळी म्हणुनी मज अंतुनी
प्रत्याघाता जनीं रोधी–जाळिला म्हणुनी मुनी!! ॥ ८६९ ॥
आणि नंतर तो त्याच्या सैनिका वळुनी वदे
नीतिगुह्य तसें गांभीर्याने स्पष्ट पदें पदें: ॥ ८७० ॥
'वृक्ष निष्फळ, गेलेले सुकुनी, अथवा जया
शत्रुक्षेत्रांतुनी क्षेत्रीं रोपू येअि न आपुल्या, ॥ ८७१ ॥
माळी कुशाग्र त्यांसीची सर्पणास्तव जाळितो
तथापि फलल्या आणी फुलल्या न तरूंसि तो! ॥ ८७२ ॥
न तो रोपासही वा त्या, त्यासि नेअुनि लाविता
स्वक्षेत्रीं ये अनायासें, होअी वह्निंत जाळिता! ॥ ८७३ ॥
पतिताहि तशा नारी फुलती फलती तरी
जाळी, न सूज्ञ तो माळी जो तिलाहि नरांपरी ॥ ८७४ ॥
न्या तरी तिज आणि त्या मुला दास करोनिया
गोव्यास या क्षणीची जों शत्रु ये न फिरूनिया ॥ ८७५ ॥
मूरांनी[२३] तों जित्या शत्रूपासुनी न धनी परी
खंडणी बहुधा घ्यावी स्त्रीधनांत परोपरी ॥ ८७६ ॥
आणखी अर्भकां, ज्यांची नुमले स्मृतिशक्तिही,
गुलाम करुनी नेणें मानिली निजनीतिही ॥ ८७७ ॥
ग्रीकांची ती मुले आजी ग्रीक आपण हेंहि ना
जाणुनी भावुनी त्यासी पिता जो रिपु आपणां! ॥ ८७८ ॥
ग्रीकांचीं तीं मुलें आजी ग्रीकांचे चिरिती गळे
आजि च्या जानिसारीच्या[२४]असलाम जयी[२५]बळें ॥ ८७९ ॥
जित स्त्रिया मुलांचाची वंश वाढत कोटिश:
असलाम जगी झाला पुष्ट नीतिबळे अशा ॥ ८८० ॥
गोव्यांत पाय देताची आम्हीही युवती जना
मूरांच्या त्या सहापत्या गुलाम करुनी पुन्हा ॥ ८८१ ॥
देअू स्वख्रिस्तदीक्षाही, त्यांची संतति आजला
आपणांहुनिही वाही गर्व का नचि आपुला?' ॥ ८८२ ॥
असें विवरूनी गुह्या तत्क्षणी तुरगावरी

बळें बांधुनि ते साध्वी त्या पुत्रासह सत्वरी ॥ ८८३ ॥
सैन्या आज्ञापुनी 'जों ना जाहलें धूत राख ते
चावडी जळती तुम्ही व्हाल तोंवरि राखितें ॥ ८८४ ॥
दोन स्वारांस घेऊनी स्वार आपण होउनि,
आडमार्गे तया गेला जयी, जीवित, अंतुनी ॥ ८८५ ॥
जयी, जीवित– जो भंगी ख्रिस्तादेश पदोपदा:
जळे जिवंत जो वर्ते जसा ख्रिस्त तसा सदा ! ॥ ८८६ ॥
आणि हा गांवही त्याच्या संगती जळता जिता
न जरी, जन हो ! वीराग्रणी शत्रुसि रोधिता: ॥ ८८७ ॥
'जनहो !' लव घेवोनी श्वास तो कण्हता पुन्हा
पंतोजी अग्निदाहींही पुढे लागत बोलण्या ॥ ८८८ ॥
ग्रामस्थ शेकडो दाटे भोंती भावभरे तया:
'जनहो ! न जरी येते वीर रोध करावया ॥ ८८९ ॥
तरी अंतु जित्या ग्रामा जाळिता दहनीं अशा
अथवा पतितत्वाच्या हाय तप्ततरा तशा ! ! ॥ ८९० ॥
जे अहो भोगिले अेका अत्याचार तुम्ही दिना
अत्याचार तसा गांजी ग्राम ग्राम दिना दिना ! ! ॥ ८९१ ॥
ही अेक घोर दु:खाची कहाणी कथिता पहा
कथी अकथिता अैशा कहाणी शतश: अहा ! ! ॥ ८९२ ॥
पाणी दे त्या जसा तैसा पिळीं जो चरकीं तया
अिक्षुदंडसमानत्वें लागे गोड, करी दया : ॥ ८९३ ॥
म्हणुनीच तया सारे खाती सोलुनि सोलुनी
चरकीं पिळिता, भारी रस गोड, वदे धनी ! ॥ ८९४ ॥
गति तीच जरी व्हावी, सुखेनैव तसें करा !
अेकात्मत्वाचिया अेक्या चितेंत जळुनी मरा ! ! ॥ ८९५ ॥
परंतु अेकात्मत्वाच्या मंत्राचाचि तया ऋषि
कंसघ्न आचरे नीति ती गमे बहु पूज्यशी, ॥ ८९६ ॥
दुर्दशा निजदेशाची हृदास द्रववी जरी !
त्वरें दुर्बल अश्रूंची जळेंही पुसुनी तरी ॥ ८९७ ॥
घुसोत चवताळोनी, जय हरहर गर्जुनी,
ह्या राष्ट्रवीरभद्राचे भद्र वीर महारणीं !' ॥ ८९८ ॥
श्वास खोल पुन्हा गेला : स्फुंदस्फुंदत तो रडे
जनसंघ हुतात्म्याच्या चरणीं शिशुसा पडे ! ॥ ८९९ ॥
अस्पष्ट, धीट तत्रापी, वाणी ये गुरूची पुन्हा
'द्याल का वचना अेका ? अिच्छा अेक असे मना ! ॥ ९०० ॥
येथे, याच क्षणीं, तुम्ही ग्राम – याजवळी असे,
– ग्राममुख्य तुम्ही, आणि तुम्हीही जनहो तसे, ॥ ९०१ ॥
अुष्ण राख हुतात्म्यांची, जावो तोंच अुभारली,

हिंदवी–पातशाहीची ध्वजा धन्य अम्हांवरी!! ॥ ९०२ ॥
शब्द हे न निघालेही पुरे तोंच 'बरें! बरें!'
फुटोनी फुटुनी सारे जन क्रंदत गर्जले! ॥ ९०३ ॥
स्वारासंगे नव्या होता त्याच घेअुनिया ध्वजा,
भारतांत अुभारी कीं महाराष्ट्र मरोनि ज्या! ॥ ९०४ ॥
वीर देई हुतात्म्याच्या करी : ''हिंदु–गुरो! धरी
अुंच हिंदुपदाची ही ध्वजा कोण, न तूं जरी!! ॥ ९०५ ॥
तेथेंच ग्राममुख्यांहीं, प्रतिज्ञात जनें तिथें,
अुष्णरक्षा हुतात्म्यांची साक्ष ठेवुनि तीच ते : ॥ ९०६ ॥
कीं पुन्हा पुर्तुगीजासी ठेवुं देवू न पायही
स्वतंत्र आजपासोनी पूर्वजार्चित ही मही! ॥ ९०७ ॥
वीर साश्रु सवें काढी तो वृत्तान्त लिहोनिया
प्रेषू अंताजिपंतातें, वारंवार कथूनि या ''या!'' ॥ ९०८ ॥
घ्या या ग्रामा स्वराज्याच्या पदरीं वळवूनिया
राष्ट्रवीरप्रधान श्रीबाजी हर्षनिधान या!'' ॥ ९०९ ॥
स्वाक्षरग्राममुख्यांनी पत्रिका करूनी दिली
जींत रक्षा हुतात्म्यांची अंगाऱ्यास्तव घातली. ॥ ९१० ॥
आसन्नमृत्यु त्या पंतोजीचा हस्त हळूहळू
स्वशिष्या नव मला दे ध्वजा सांगत 'ना चळू ॥ ९११ ॥
प्राण जातांहि द्या यासी! बोला हरहर ! हां– चला !'
जन स्फुंदतही वारंवार हरहर गर्जला!! ॥ ९१२ ॥
त्याचि गर्जामध्ये त्यासी पुष्टि अंतिम द्यावया
राहिला श्वासही दे तो हुतात्मा मिसळूनिया!!! ॥ ९१३ ॥
तिचा श्वास परी! नेली हरिणी हिसडूनिया
तिचा श्वास कशामाजी जातसे मिसळूनिया ? ॥ ९१४ ॥
सोडिताहि बळें केव्हां श्वास अंतिम ना सुटे
जीव दु:खार्त लोकांचा जावया बहुधा हटे! ॥ ९१५ ॥
असें सांगुनि की वाचा, निद्रा, भूक, हसूं, असूं,
सुकोनिया कुणी यावें जितें प्रेत जसें दिसूं ॥ ९१६ ॥
आली दिसू उन्हाळ्याची शुष्क तोय नदी तशी
अंतुनीच्या गृहीं भ्रष्टा, स्पृष्टा अेक वधू अशी! ॥ ९१७ ॥
'पुत्र कां पति, हो बाअी ? पुत्र कां पति तें वदा'
असेंही पुसतां यावी जनां ती दिसुनी कदा; ॥ ९१८ ॥
वा कैं अेक्या मुला प्रेमें अंकी घेअुनिया घडी
सहसाचि तिने घ्यावी, ढकलोनि तया, अुडी! ॥ ९१९ ॥
'मला! मला! अहो जाळा; या मुला जरि तें रुचें!
माझी मी अग्निच्या ज्वाळांसह घे गिळुनि वचें!! ॥ ९२० ॥
बंदिवास असा काही मास सोसुनि अेकदां

सहसा सुटुनी धावे ती गोव्यात पथा पथा ॥ ९२१ ॥
सुविशाळ निळा–काळा खोल सागर तों तिला
दिसतांच तिने अेकाअेकी धावुनि तत्पला. ॥ ९२२ ॥
''बाअी बाअी ! असूनीही पाणी हें अितुकें जगीं
आग ती जळतां मेली राहिल्यें बसुनी अुगी ! ॥ ९२३ ॥
अशा शंभर आगीही विझवीशिल, सागरा !
सुशीतल, दयाशीला ! अीश्वराहुनि तूं खरा !'' ॥ ९२४ ॥
असें बोलुनि, ओच्यासी अुचलुनि, तिने अुडी
सागरीं घातली : घाली कालाब्धीत जशी घडी ! ! ! ॥ ९२५ ॥
परी होअील कैसें तें, जाअीच्या खुडिल्या फुला !
आअी जाता, तुझे आतां, धाकुल्या मधुरा मुला ? ॥ ९२६ ॥

(पूर्वार्ध समाप्त)

# गोमंतक
## (अुत्तरार्ध)

(अि. स. १७५८ चा काल)

वृत्त–वैनायक

गळुनि सर्व पानें जो शुष्क वाळल्या
हाडांचा क्षीण पंजरचि तसा अुभा
वृक्ष वटाचा तो, वासंत वायुच्या
झुळुकांहीं रान जअी अखिल आपुल्या
फलफुलांत डवडवुनी डोलुं लागतें
तैं पल्लवलक्ष्मीने खुलुनि शोभतो
डौलदार नवजीवन पुष्ट असा कीं
तोची तो वट पहिला हें न कळूंही
सांगितल्याविण यावें तेवि कळूही
कथिल्याविण आज ये न हेंचि कीं असें
भार्गव तें!, र जें प्यालें भीत हरिणसें
क्षणाक्षणांत भयविव्हल दारका जला–
र वीस वत्सरा मागे!! आज कोकणीं
हिंदुस्वातंत्र्यवसंतर्तुसमीरें
रान अखिल फलपल्लवपुष्पभरानें
डवडवतां नवजीवन–पुष्टता अुठें
पल्लविता होअुनि कीं भार्गवांतल्या
तरुलतांतुनीही अिथे! द्वार तयाचें

आज लोह–बळकट हें वंशिच्या नव्या
अुंच भिंतिचा आयत कोट जातसे
छाति बलिष्ठत्वाची तेंवि फुगोनी,
राष्ट्रस्वातंत्र्यजन्य आत्मविकारें
क्षितिज तया गावाच्या पूर्वदृष्टिचें
विस्तारुनि, तेजस्वी तारका नव्या
नव आकांक्षेच्या ह्या अुदय पावती
लघुहि जीवनांबरांत गांवच्या तया
आज अिथे शेजाऱ्या गांवच्या कुण्या
यात्रेंतिल झुंजीची होय ना तशी
चर्चा ; की दिल्लीच्या झुंजिची जशी!

तरुणगडी कारण येथीलची किती

महाराष्ट्र– भूसैन्यीं भरति होउनी
दूर दूर गाजविताहेत आजला
आपुलिया तरवारी स्थलरणांगणीं
आणि सिंधुसैन्यांतुनि जलरणांगणीं
त्या हुतात्म गुरुच्या तनयांत अेक ये
काशीहुनि संपादुनि वेदवित्वही:

तो पंडित तरुण त्याचि गुरुगृहांत त्या
वेदपाठशाळेसी चालवुनि करी
पूर्वीहूनि भरभराट शतगुणें तिची
मल्लयुवा जो लढला वीरवराच्या
संगति त्या अंतुनिसह, त्यांसि अर्पिती
गांवाची पाटिलकी पेशवे प्रभू

गालमिशा भव्य तया पाटलाचिया
सभयादर जागविती गावकन्यांच्या
मनिंच मात्र ना : परंतु त्याहुनी मनीं
जाति रिपूंच्याहि आज आज चिमुकल्या
त्या आखाड्याचें होअूनि अुठत से
मंदिर प्रचंड अेक; ज्यांत गडी ते
बलभीमाची मूर्ति स्थापिती स्वयें
झडत नगारा आणि घांट दरघडी:
स्वारांचे पथक सज्ज पाहरा करी.

मंदिराहुनीहि परी त्या प्रचंडशी
संस्था जी अवधिंत ह्या जन्म घेतसे
भार्गव गांवांत; ती जिवंत जाळल्या
हिंदुहुताम्यांच्या स्मृत्यर्थ बांधिली
दहनस्थलिं जी समाधि भव्य ती असे
या समाधिमंडपार्थ पेशवे प्रभू
भूम्यादिक सुप्रबंध करूनिया, स्वयें
पाचारिति यात्रा : प्रतिवर्ष जी भरे

ही काया पालट ह्या गांवची अशी
आमूलात् होय विगत वीस वत्सरी :
परि त्याचें काय होत ?– फूल लतेचें
फुलतचि जें गळलें तैं ? काय होतसे
मधुर धाकुल्या तनयाचें तया परी ?

कोणासी ठाऊक! –परि अेक दिनीं ह्या
भार्गवांत सहसाची अेक बातमी
जो तो अन्यासि कथूं लागला महा–
आश्चर्यें चकित होत! मनुज अेक जो
आणी त्या बातमीस त्या समादरें
पाटिलही अंती ने बोलवूनिया
आणी बहुमानासह सत्य विचारी

जन वदला ‘‘ह्या ग्रामीं आपुल्या नसे
मी केवल अपरिचितचि बहुत जनांही
श्रीनिनामिबावांच्या त्या मठामध्ये
बाबांच्या सेवेचा लाभ भोगिता
पाहिलें असेल मला त्या दिनांमधी.
विप्रज मी, शुक्रनाम, साधुसेवनीं
ने जीवन, ज्या कालीं तीन वत्सरां
मागें, ह्या गावीं आकांत होअुनी
सज्ञ्नांसि पुर्तुगिजें जाळिलें जितें :
त्या कालीं परिसुनि तो संत निनामी
बाबांचा अंत घोर कष्टलों बहु,
अंती ये चित्तीं कीं ; तोंवरी जसें
जीवन मी त्यांसीची ने विचारूनी
तेंवी त्यावरतीही त्यांप्रतीच कीं
जिज्ञासिन कवण कार्य यापुढेहि तें
म्हणुनी मी निरशन राहूनि घेतलें
धरणें शिवमंदिरात, निबिड अरण्यीं
तों नवव्या दिवशी दृष्टान्त मज घडे
‘जा! आणी अंतुनिच्या हातुनी तया
सोडवुनी आणी पुत्रासि रमेच्या
माझ्यावरि विश्‍वसता मरण ये तिच्या
पतिसि परी वंश तिचा रक्षिनची मी!!
जा सत्वर जा!!!’ आज्ञा परिसताचि ती
प्रत्यक्षचि संतांची मी अुठे झणीं
विनय कथू दे न मला पोचलों कसा
गोव्यासी; अंतुनि तें ओळखी कसा;
केवि मला मात्र दिसुनि मूल तेंच मी
कोणासीही न दिसू पावलों तिथें;
कैसा अदृश्य जना होअुनी असा

गेलो त्या दुष्टाच्या नीट घरीची
आणि घेअुनी तें मी मूल निघालो
माघारा नीट बळे; सर्व ती कथा
विजय कथू दे ना मज या क्षणीं स्वयें.

अितुकेंची कथितो की तीं अमानुषी
कृत्यें जीं मजकरवीं घडलिं तैं अशीं
तीं सारी अत्यद्‌भुत संतशक्तिची
कृति केवळ! र दीनाची ह्या न शक्ति ती!!

जननी त्या बाळाची ती रमा तिथे
त्यापूर्वीची होअी मृत, असें मला
श्रुत होता तत्क्षणीच परत निघालो.
तों जैसा तोंडीचा घास हिसडुनी
नेणाऱ्यावरि धावे व्याघ्र तुटोनी
तैसा ये अंतुनि सहसाच मजवरी ।
अस्त्रांचा, शस्त्रांचा, शत्रुसैनिकीं
केला भडिमार!– परी त्यास अेकला
ब्राह्मण मी मंत्रबळें पर्वता असा
तोंड देअुनी करिता विफल जहालो!

परि बालक तें कोमल पाडसाहुनी
तापाने, तान्हेने आणि भुकेने,
विव्हल बहु व्हावें त्या यत्न चलेना
तरिहि तसा तीन दिवस झुंजतचि र भयें
झालो करुणेसी भाकिता पुन:पुन्हा
‘धाव विभो! आता साह्यार्थ तूंच ये!’
अैकताचि ह्या माझ्या प्रार्थनेप्रति
प्रत्यक्षचि दिव्य विमानातुनी, अहो, !’
संतराज तो येअी! र तें मूल घे करी;
आणि दिव्य वचनी मज गौरवुनी वदे
‘जा! आम्ही वंशा ह्या वाढवू स्वयें–
स्वर्गीची! र तीच पुण्य योग्य ह्यां गति!!!
अेक परी भौतिकशी वासना अुरे
वंशाची ह्या ती तू पूर्ण करी जा!
ग्रामी जी यांची कुलवास्तु पूजिता
तींत तयांच्याची कुलदैवतांप्रती

स्थापुनि तू र आणि तूचिरअर्चि नित्य जा!
साधन हें मोक्षेच्छा पुरवुनि तुझी
स्मृति जगतीं राखिल या पुण्यकुलाची!’

‘आज्ञा! परि मजसी तों ठाउकें नसे
कुलदैवत कवण तया पूज्य कुलाचें?’
जिज्ञासे मी : तों ते संत बोलले,
‘जा! आणिक त्या तुळशीच्या त्या गृहांगणी
कोनाड्यामध्ये कोदंडधरा जी
राममूर्ति तुज दिसेल : तीच तूं तिथे
स्थापी जा! साक्ष हीच दिव्यभेटिची
होअिल तुज र आणि जनां!’ वदतची असे
घेअुनिया सतनु तया बालकाप्रती
देखता अदृश्य अहो गगनिं जाहलें!!!’
तुकयाचे सतनु गमन अैकिले तुम्ही!
परि अत्यद्भुत हे श्रीसंत निनामी
बावांचे सतनु बाल घेअुनी, नभी
आरोहण प्रत्यक्षचि पाहियले मी!!!
...आणि दिव्य देखावा तो पुन्हा जसा
व्हावा प्रत्यक्ष तसें नयन तत्क्षणी
विप्राचे मिटति दिपुनि! तनु थरारली;
सहसाची शांत र मूक होअुनी बसे
अर्धसमाधिस्थ तसा विप्र पाहुनी
आदर वाचाच बंद करित त्या कथे –
र विषयींच्या शंकेची जनमनातल्या!

लवकाले लवचर्चा होअुनी ठरे
जाण्याचें, पाहूं त्या मूर्ति जरि तिथें :
अेक दोन जन वदले बहुत दिवस त्या
मूर्ति माधवाच्या की असतिची गृहीं!
औत्सुक्यें तो टाळी विप्र वाजवी
‘असल्याची पाहिजेत! साक्ष ठरे का
कालत्रयिंही असत्य! र दिव्य वचांची!
तरिहि पंच गावाचे घेअुनीच की
जावें त्या दर्शनास; कीं न कुणि पुढे
बोले पाखंड मूर्ति तेथल्या न ह्या!’
पंचासह गेले जन माधवालया
तों त्याचि स्थलि राघवमूर्ति तशाची!

सहसाची जयजयकारांत नभ जनें
भरुनि दिलें! झालें! त्या दिव्य कथेची
माहात्म्यीं ग्रामाच्या कीर्ति शिरोनी
ग्रामा त्या क्षेत्र करी : साधु त्या द्विजा
अिच्छा ती वंशाची त्याच म्हणोनी
गेहा त्या देवालय आणि भूमितें
माधवाचिया अखिला देवधन असें
समजुनि, त्या शुक्र–करीं अर्पिलें जनें!!!

...आणि प्रतिवर्षी जी लागली भरू
यात्रा नव त्या हुतात्मवीरवरांची
भव्य समाधीभवती, तींत विप्र तो,
ज्या कथेसि विस्तरशः विनय देअिना
कथुं पूर्वी–तीच अशा आग्रहें अणि
विस्तारें सांगे प्रतिवर्ष की अुभ्या
अठराही प्रमुख पुराणांतल्या जुन्या
कवणाही अद्‌भुत रमणीय कथांसि
जावी ती नव कथा न हार अल्पही
अत्युद्‌भुततेमध्यें शीघ्रची क्रमें
राष्ट्राच्या संतकथा सिंधुच्या मधे
हाहि बिंदु पडुनी अतिपावना कथा
ती स्वयंप्रमाण होय– नवकथांप्रति

प्रतिवार्षिक पुण्यतिथि प्रथित आज तीः
यात्रेची दंगल अुसळोनि राहिली
सर्व दिशांसि ग्रामांतुनि आज त्या :
अितुकी कीं पूर्वी ना पाहिली कुणी!
कारण ह्या वर्षी यात्रेसि येतसे
ह्या विशिष्टसें महत्त्व आगमनाने
कित्येकां अधिकारी शिष्ट जनांच्या,
जातिकार्य नव विशिष्ट अेक साधण्या,
पूर्वी जैं परदास्यें लोक पीडिला
तैं ज्या ज्या म्लेंच्छबलात् वा छलात् खळी
भ्रष्टविती हीन दीन हिंदुजनांसि
त्या त्या पर–धर्महृता बांधवांप्रती
पुनर्हिंदु संस्करणें शुद्ध करोनी
सुस्वागत पितृगृहासि आणणें असे

जातिकार्यसाधनार्थ ह्याचि आजला
यात्रेसी ह्या अपूर्व लोकसंघ ये
छत्रपतिहि ह्या कार्याप्रति अपूर्वशा
अनुमति देऊनि निजा शिष्टमंडळा
धाडिति अभिनंदनार्थ पंडिताग्रणी
आनुकूल्या निज दर्शवुं शिष्यजनांसी
प्रेषिति वा येती स्वयंमेवही किती
कोकणिचे देशमुख्य राजकीय जे
अधिकारी तेही निजसैनिकांदिकां
परिवारासह येती; आणि आंगरे;
घोरपडे; सावंत; सरदार सिंधुचे
तंबूतुनि, डेऱ्यांतुनि, राहुट्यांतुनी
शूरत्व, श्रीमत्ता, अुतरती अिथे
पालख्यांत, मेण्यांतुनि वा कधीं कुणी
हत्तींच्या अंबाऱ्यांतूनि अैटिनें
जाताना प्रथित महाराष्ट्र अग्रणी,
पाहतसे मुदित महाराष्ट्र भक्तिने

शिंगांचे खणणण फुंकार; हे तिथे
ती नगारघाअी; ते चौघडे किती;
घंटा वा घाटा वा तास वाजती

पेढ्यांची जिलब्यांची रचिति विचित्रें
पात्रें ते हलवाअी फळफळावळी
नव रसाळ फळवाले मांडिती विकू
ताफे रंगेलशा तमासगिरांचे; ते
रहाट चक्रें ती खेळणी किती,
झोके गमगमतीचे खेळ र अेवढी
मोठी यात्रा न कुणी येथ पाहिली!

वीर हुतात्म्यांची जी भव्य समाधी
तेथे तों मुंगीसी वाव मिळेना!
संकीर्तनि भजनि नामघोषगर्जनी,
चाले निर्विघ्नपणे ती अुपासना
शतजन नवसांसि करिति : नवस फेडती
केलेले शतशतजन : शतशतांवरी
जन भाविक परिसताति दिव्यकथेसी

सतनु रमातनयासह संतनिनामी
बाबांच्या ह्या स्वर्गारोहणाचिया,
आणि तशा अद्‌भुत सिद्धाअिचे धनी
ते शुक्राचार्य विप्र कथिति कथा जे,
तच्चरणा नमिति सदक्षिण पुनः पुन्हा

हुत संताच्या पावन पादुकांचिया
दर्शनार्थ तों झिंबड अेवढी अुडे
कीं मंदिर तें प्रचंड करकरा लवे !
चावडिचें त्या समाधिमंडपांत ह्या
रूपांतर होय न तैं असह होय जें
दहन–स्थल– हे तेंची ! जीव घेअुनी
ज्यांपासुनि दूरदूर शक्य तोंवरी
जन गेले पळत पळत मरत अनुपलीं :
र आज त्याच वास्तूच्या भोवती झुले
जन रेटित शतसहस्त्र, जावयाप्रति
दहनस्थलि त्या सुरम्य शक्य तोंवरी
जवळ, जवळ, जवळ ! असा काळ अुलट घे !

दिवस सर्व तो अैसा कीर्तनें कथा
नमन–अन्नसंतर्पण विक्रय–क्रयीं
यात्रेचा विगत होत येतसे क्रमे
वेला त्या कार्याची मुख्य योजिल्या

पाराच्या त्या पटांगणांत थोरल्या
जन लागे जमण्यासी, अुत्सवें महान्
बैठक जी मध्ये विस्तीर्ण शोभली
तीवरि जे थोर थोर त्यास नेअुनि
पाटिल ते प्रमुख बैसवीति सादरें
कोकणांतले नेते हिंदुजनांचे,
प्रतिनिधिस्वरूप लोक तैं सभेत ह्या
सर्व अुपस्थितचि, परी अन्यही किती
येति महाराष्ट्रांतिल ठळक पुरुष ते
म्लेंच्छीकृत निजबांधव मोचनाचिया
कार्यास्तव ह्या विशिष्ट आजच्या सभे

शृंगांचे कर्ण्यांचे फुंक सैनिकी
बाजांची रणगीतें, बार बंदुकी !

सैनिक रणशूर सज्ञशस्त्र थाटलें;
सैनिक जलशूरहि नौसाधनांतले,[1]
शास्त्री, विद्वान्, वैद्य, वणिक, थोर ते
संन्यासी, योगीही पातले अिथे
पालखिच्या मागुनिया पालखी घुसे
सरदारामागुनि सरदार येतसे :
संपादूं कार्यासी भव्य सांग ह्या
म्लेंच्छीकृत निजबांधव मोचनाचिया

येति राजमुख्यहि[2] तों : अुठुनि सभेने
सत्प्रत्युत्थान दिलें. शब्द विविध तो
स्तब्ध होय, चित्र तशी पल सभा बसे
राजमुख्य सत्तागंभीर परि मृदु–
–वचनीं मग करुनी सुस्वागताप्रती
अखिल समागत निजजातीय जनांच्या
वदले : ''हो वीर राजकार्यकारि हो :
सैनिक, नौसैनिक, विद्वान वणिक हो;
पौर, जानपद हो, आबालवृद्ध हो!
आजि परशराम क्षेत्रांत आपल्या
हा आनंदाचा दिन अुगवला खरा
अुगवला परंतु कसा? याचि वटाच्या
या पारावरचि हीन हिंदुजनांचे
अंतुनिचा हिंस्त्रस्वर मात्र अैकुनी
प्राण पटापट गेले! बायकामुलें
आपुलिया देखतही भ्रष्टवूनिया
नेतांना म्लेंच्छ, तया हटकिता कुणी
होता ना मायेचा पूत अेकही :

र त्या पारावरिच आज या क्षणीं असूं
हे आम्ही : हीं शस्त्रे तीक्ष्ण आमची :
हा भगवा झेंडा; दुर्धर्ष आणि हा
हिंदूंचा जरिपटका!! आज कोकणीं
हिंदूंचा विद्वेषी र गौर, कृष्ण वा र
कवण असा मायेचा पूत जन्मला
जो पाहूं शकत अिथें वक्रदृष्टिने?

न्यूनाधिक अवधि वीस वत्सरांवरी
जाहला असेल आज त्या दिनांप्रती

कीं दिवशीं ज्या नृशंस नरचितेवरी
जाळिलें जितेंचि जनां भार्गवांतल्या
पुर्तुगिजे, केवल ते हिंदु म्हणुनिया!
नेहमिचाची होता पोर्तुगिजांचा
खेळ अेक तो यद्यपि; यद्यपी अशा
ग्रामांवरि शतशत होतेचि फिरविले
धर्मपीडनाच्या त्या वांझ नांगरा
आजवरी त्यांनी निर्लज्ज मानसें;
तत्रापी पेटवितां नरचितेप्रती
पेटविता हातचि ना पेटला कधी–
जैसा सहसाच भार्गवांत त्या दिनीं!!
न्यूनाधिक अवधि वीस वत्सरांवरी
जाहला असेल : त्याचि नरचितेंतल्या
भस्मासी धर्महुतात्म्यांचिया तया
करुनि साक्ष जी जनिका घोषणा करी
दास्य–मोचनाची हें ग्राम चिमुकलें :
अेकामागूनि अेक नगरपट्टणा
ध्वनवित ती दीप्त घोषणा भयंकरीं
रणगर्जी रूपांतर शीघ्र घेतसे!!

शिद्दी, अिंग्रेज, पुर्तुगीज–आसुरी
शक्तींचे सिंहासन ज्यावरी अुभे–
स्तंभा त्या हिंदुसहनशीलतेचिया
हरिविद्वेषार्थ असुर लाथ मारिती!
तोंच असह कडकडाट होअुनी अहा!
स्तंभातुनि त्याचि घुसे हिंदुशक्तिचा
मूर्त–नृसिंहचि तैसा वीर चिमाजी!
थरथरलीं असुरदलें. दळुनि टाकिलीं
शामलीय कंदचि अुपटुनि कंदनी
रावणसा राक्षस तो मारिला बली
शिद्दि सात : हस्ताने अेक : आणखी
हस्ताने दुसऱ्या त्या नरतिमिंगला
धर्मोन्मादासि गौर राक्षसांचिया!
तत्व अहिंसेचे अुपदेशिण्या प्रती
जाता शत संत, अति जाहले बळी
हिंसेसी मात्र जया हिंस्त्र पशूच्या :
–व्याघ्र आफ्रिकी तो, तो वृकहि युरोपी;
निरुपद्रव सहसाची आज होअुनी

हिंसी ना ! र कारण कीं हिंसु शकेना !
अितुकीं ती आमूलात् स्वच्छ छाटुनि
दंतनखें हिंसेची. गाय तिज करी
धर्माचा तीक्ष्ण खड्ग ! कोकणांत ज्या
हरिनामोच्चारण हें पाप ठरोनी
देहान्ताचाचि दंड होत : आजला
तेथेची हरि गर्जे, नित्य नव जयीं,
हरिभक्तांच्या सेना भरिति अंबरा !–
र आसमुद्र–सह्याद्रि ! ! प्रबल आजला
कोकणांत धर्म, ध्वज, धेनु, आणखी
हिंदु स्वातंत्र्य असे : हिंदु यश असे :

देवार्चन चाले निर्विघ्न मंदिरीं,
हतअहिंदुखलबल होताचिं कोकणीं :
निर्विघ्नची चाले तत्रापि कोकणीं
मशिदींतुनि वा चर्चांतूनि अर्चना
जे अहिंदु त्यांचीही : हिंदुशक्तिचा
कीं आत्मौपम्य मृदुल हा स्वभावची
बहुशः निरुपद्रविता : परसहिष्णुता :

आकाशासी सहसा घोर रात्रिच्या
फाडुनिया स्वर्ग्य असा दिवस भूवरी
आणण्यांत ज्यांनी स्वप्राण खर्चिले
धन्य हुतात्मे ते ! तद्भाग्य अतुलची ! !
देवभक्त, देशभक्त वीरगुरु श्री
ब्रह्मेंद्रस्वामी तो थोर तपस्वी;
हिंदूंची अभिमानी मूर्त देवता
श्री मथुरा देवी ती; सिंधुवीर ते
सेखोजी, मानाजी, वंशची अुभा
आंग्र्यांचा अखिल; अखिल धारकरी ते
मोड; मोहिते; शिंदे; शूर पिलाजी;
लढवय्या बाकां बाकांजी वीर जो
गनिमांसी काढी मोडोनि चिपळुणीं;
खंडोजी धीट; रणप्रखर खराडे;
अंताजी आणि रामचंद्र कावळे
अभिमानी कट्टे जे हिंदुजनांचे;
गंगाजी नाअिक; पटवर्धन श्रमी
राणोजी– छिनुनि डहाणूसि येत जो ?

वीर रेटरेकर, जो रिपुसि रेटुनि
तारापुरवरच्या हल्ल्यांत हटविता
अभिमुखची संगरांत झुंजुनी पडे;
वीर पडे : वीराचा ध्वज परी चढे
तारापुरवरच्या हल्ल्यांत रिपुवरी
माहिम, शिरगांव, घेत. घेत वांदरा
धारावी, वेसावें, अंति मराठे
भिडले त्या वसईसी ! नांवची जिचें
अतुल पराक्रम तो आणूनिया अुभा
दृष्टीच्या करित पुढे ! वीर हे जयी :
आणी ह्या वीरांचा अखिल विजेत्या
वीराग्रणि चिमणाजी वीर तो स्वयें !
सैनिक वा सेनापति कोण कोणते
वानावें मोजुनियां ! जे सहस्त्रशः
योजक, झुंजार, धर्मवीर हुतात्मे;
धर्मयुद्धयज्ञीं ह्या प्राण अर्पिती
पुण्य परशुरामक्षेत्रासि कराया
दैत्यमुक्त पुनरपि र ते धन्य सर्वची ! ! !

...आणि तया सर्वांची परम अुपकृति
आजि महाराष्ट्र अखिल र त्यांत विशेषें
–करुनि परशुरामक्षेत्रस्थ हे अम्ही,–
परम नम्रतेने ही स्मरतसों अिथे
हिंदूंची शेखी त्यांनीच राखिली !
चरणीं त्या सकलांच्या ही सभा अुभी
अति कृतज्ञ, अति विनम्र, वाहतसे ही
राष्ट्रीया पुष्पांजलि परमभक्तिनें ! ! !

सर्व सभा तों प्रत्युत्थान घेतसे :
शृंग, शंख, कर्णे, रणढोल, नगारे,
अुठत घोष वाद्यांचा द्यावयाप्रती
स्मृतिसि धर्मवीरांच्या जनिक वंदना
गंभीर क्षण, कृतज्ञ, साश्रु असे ते
काही होताति विगत. वाद्य नादही
शांत होय. वाक्पिपासु ती सभा बसे.

आणि राजमुख्यांची युक्त्यलंकृता
वाक् पुनरपि लोकहृदा होय कर्षिती

''बांधव हो ! हतवीरस्मृतिसि कृतज्ञें
हृदयें सत्कारुनिया, लेशमात्र की
पुण्यतिथीच्या झालों अग्रतम अम्हीं
कर्तव्या आचरिते : परि हताहुनी
पुण्यकार्यसंगरि तैशाच विक्रमें
झुंजुनिही भाग्यवशें विजय पाहण्या
राहिले जिवंत अशा थोर जनांची
अुपकृति कां रेसभरी होतसे अुणी ?
मग ह्याची पुण्यतिथिसि पुण्यहतांच्या,
हिंदुस्वातंत्र्यरणीं झुंजले हतां–
सह त्यां जे कोकणांत; आणि कृपेने
अीशाच्या आजहि जे, त्या ध्वजार्थची,
अन्य दिशे अन्य क्षेत्रांत झुंजती,–
त्यांचीहि स्मृति आम्हां स्मर्य कां नसे ?
त्यांचीहि सत्कृति सत्कार्य कां नव्हे ?
पुण्यतिथीसी ह्याची पुण्यजनांच्या ?
ह्या ग्रामस्थांतचि जो त्या दिनीं स्वयें
अंतुनिसी सगळ्यांच्या प्रथम विरोधू
तुटुनि पडे प्रथम असा अेक अिथेहि
वीर असे वर्तमान ! कोण तो तुम्हां
नलगे म्या कथिणें तें !' जनिक शब्द येः
पाटिल ते ! पाटिल हे ! तों सभेतुनी
''हो ! हो ! हे येथिल पाटील; आणखी
जी हुतात्मरक्षा ह्या क्षेत्र शिवारा
गांवाच्या करित, तींत धन्यतमा ती
रक्षा ज्या गुरुची–तत्तनय धन्य हा !
अुभया मी आजी ह्या, वर्तमान त्या
वीरांच्या अखिल स्थानींच कल्पुनी
सार्वराष्ट्रिका सन्मानासि देतसे
पाटिल हो ! या ? आणी पेशवे प्रभु
धाडिति स्वयेंचि तया तीक्ष्ण कृपाणा
घ्या; कसा कटिला, घ्या ! धर्मशत्रुंतें
धार तिची तीक्ष्ण असो नित्य दुर्धरा !
आणी हे गुरुपुत्रा, भावुनी वचां
'आत्मा वै पुत्रः' तव मूर्तितचि दिसे
आम्हांसी मूर्ति तुझ्या वीरपित्याची !
तोंचि अग्निहोत्री या ब्राह्मणांमधें
होमाग्नित देत बळी आपलाच जो

परि अहिंदुशत्रुशक्तिचाहि त्या सवें ! !
पूजनिं गुरुचरणस्मृतिच्या तया, अणी
पांडित्याच्याहि तुझ्या, पंडिताग्रणे !
अेक पान तुळसीचें तेंवि सादरें
तुजसि समर्पित हो अुपहार लेश हा !
श्रीमंत स्वयमेवचि पेशवे प्रभू
धाडिति ही शालजोडि–हिंदुतेचिया
मानाचें पान म्हणुनि–पांघरा हिला ! !''

सकल सभा जयजयकारांसि करोनी
सत्कारी त्या अुभयां. धारकरी ही––
परि पाटिल त्या समया लाजला जरा
वदला 'हा मान असे वीरवराचा
त्याची : कीं जो मज तैं यौवनोद्‌गमीं
दीक्षा दे देशस्वातंत्र्यरणाची
तारापुरवरच्या हल्ल्यांत आणि जो
रणमुखींच लढत देशसंगरीं पडे !'
मंत्र तेंवि विप्रहि सश्रद्ध साश्रु तो
'तस्मै श्री गुरवे ! अिदं ! न मम !' बोलतो
हस्तें अत्तर, गुलाब, पानविड्यांसी
दे मानें राजमुख्य अुभयतां तया.
खंडित तद्वाक् मग घे चालना पुन्हां
''राष्ट्रास्तव झटत्यांच्या अुपकृतिप्रति
विसरें जें राष्ट्र न कीं, त्यास कधीही
तोटा पडणार संकटांत घोरही
राष्ट्रास्तव झटत्यांचा. आज ही सभा
त्या कर्तव्यासि करि अंशतः तरी,
सत्कारुनि हार्दिकतः वीर हतांच्या
आणि वर्तमानाच्या जनिक अुपकृती.
परि बांधवहो, हिंदु स्वत्व आणखी
हिंदु राज्य जें आजी फळफुलावलें
तें न हतांच्या न जिवंताचियाहि त्या
शोणितजलसिंचनेचि मात्र; परंतु
वृक्ष पोषणासि तो घेत येतसे
मातीतुनि संसाराच्याहि तयांच्या :–
जे तुमचे धर्मबंधु दुष्ट शत्रुने
हिसडुनिया नेले की पाडसें जशीं
ने कळपांतुनि हिसडोनि लांडगा !

संसारचि ज्यांच्या मातींत मिळोनि
ती माती खत झाली ह्या तरूंप्रती
ज्यांच्या छायेत आज विगतभी अुभी
हिंदुश्री शीतलांग हसतसे मुदें
र त्यांची आम्हांस काय आठवण असे ?
ज्या अबला सुंदर, जीं कोवळीं मुलें;
निस्सहाय बांधव जे आपले तअीं
म्लेंच्छांनी नेले हिसडोनि जितेची;
धर्मपथावरुनि बलात् पाप रौरवीं
ढकलुन ज्यां दिधलें; ज्यां स्वजन अंतरें;
विकले ते जाताती देशविदेशी
बाजारांतूनि कसायासि पशु तसे;
तुच्छ तेंचि चरण शिरावरति हाय हा
धरणें ज्या प्राप्त होय; जीवभार ज्या :
बंधूंचें, हिंदूनो ! दुःख आजही
अहह जसेंसे तसेंच असह त्या असे ! !
परदास्यांतुनि आम्ही मुक्त होअुनी
चोरांच्या हातातुनि पैतृका गृहा
सोडविलें पैतृकवैरासि अुगवुनी :
परि येतां ची पैतृक धन करांमधे
त्या पतिता हीन दीन बांधवांप्रती
मात्र पळहि न प्रवेश त्या गृहीं मिळे !
म्लेंच्छगृही पापबलात् वा छलात् जयां
करणें हें अपरिहार्य जाहलें, तया
जातिशत्रूंनी तुमच्या समयि जेविं त्या
तेवि आज तुम्हीही निस्त्रपे हृदें
करणें ना मज्ञावचि पैतृकी गृही ?
निवसू आम्हांत झुरे जीव जयांचा
त्या सख्या भावांबहिणीस आपुल्या
अुघडूं आम्ही न दार ! आणि हंत ! हा !
र हा ज्ञातिद्रोह, धर्मघात हा असा,
हेंचि धर्मतत्त्व म्हणुनि मिरवितो जगीं !
ज्ञाति कलंकाची ह्या लाज धरोनी
त्या विधर्ममकरग्रस्ता स्वबांधवां
युद्ध करुनि शुद्ध करुनि, सोडवुनि पुन्हा
पितृगेहिं आणालचि, बंधुबंधुंना
भेटवाल, भेटवाल हिंदु हिंदूंना,
ही आशा मजसि असे ! ही अुतावळी !

पुण्यतिथि ठरेल पुण्यतिथिच ही जरी
पुण्यकार्य हें संपादील सभा ही !
बोलावें : ‘विप्रवर्य ! कवण निर्णया
धर्मशास्त्रविद्‌द्विजवर–मंडलें दिलें :
शुद्धिकार्य कार्य वा अकार्य भासलें.’’
राजमुख्य गौरवुनी कथित हें बसे.
मानुनि ती मुख्याज्ञा विप्रवर्य तो
गुरुसुतही अुठला : क्षण ओीक्षि सर्वतः
अखिल–सभा–हृद्‌गत की आकलुनि तसें
मग निर्झर निर्मल कीं शुद्धबुद्धिचा
तेवि अुगम घे तद्वागौघ गौरवें :
‘‘हे श्रीमन् राजमुख्य, आणि सभ्य हो !
म्लेंच्छीकृतपतितपरावर्तनाप्रती
धर्मशास्त्र संमति दे वा न; निर्णया
करण्यास्तव त्या आपण शास्त्रविद्वरा
सह मजही आज्ञा केलीत मागती.
तदनुरूप आम्ही ती नव विचारणा
शास्त्रयुक्तिसह सांगोपांग करोनि
स्थिरव्यवस्थिति केली जी सुसंमता,
आज्ञापित मी त्या द्विजवर्यमंडळें
ज्ञातिसभेसी ती ह्या करुं निवेदना
कथिणें ना शक्य अिथे ती विचारणा
साग्र जरी तरि सारांशासि तियेच्या
मुख्य विधेयांसह मी प्रतिनिवेदितो,–
‘याचुनिया प्रथमचि दाक्षिण्य आपुलें !

धारणाद्धि धर्म अिति प्रमुख लक्षणें,
जो प्रजांसि अुद्धारिल, अभ्युदयातें
नेअिल जो जीवासी धर्म तो ठरे.
धर्माचें हें स्वरूप निश्चितांच की
न्यायेची हेंही निष्पन्न होतसे
की समाजधारण जो करिल, जातिच्या
अभ्युदया कारण जो होत, होतसे
देशकालतः समाजधर्म तोच की.

धर्माचें द्विविधत्वहि अेतदर्थची
स्वास्थ्यकालतः; आपत्कालतः, असें–
सर्वस्मृतिसंमत हें. भिन्न अवस्था–

आवश्यकता–योगे कृत्य अेकची
कैं मारक कैं तारक होतसे क्रमें
स्वस्थकालधर्मी जी विहित तीच की
‘सृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते महाभये
संग्रामे यात्रायां देशविप्लवे,
ग्रामनगरदाहे वा’ ह्याच हेतुने
धर्माचें हें स्वरुप दृष्टिच्या पुढे
धरिता आम्हांसि मुख्य अेकची दिसे
प्रश्न विचारार्ह येथ, पतित जनांची
शुद्धि समाजाचें हित ? वा बहिष्कृति ?
हितकारक अभ्युदयप्रवण की जरी
पतितपरावर्तनची, –धर्म्य ही तरी.

जातिसंघ वा समाज जो प्रबुद्ध तो
अनुरोधाने कवणा तरि विशिष्टशा
कार्याच्या–साध्याच्या–संघटना घे
तदनुरूप रचुनी निजदंडकाप्रती[3]
व्यक्तिशः तो समाज आचरी तया
परिकवणा तें जीवन–साध्य वाटुनी
अपुरेंसे वा असह्य वा स्वजातिचें
ते दंडक अनकरणीय वा न रुचेसें,
जरि तो जन वांच्छि करू त्यागची तया
निजसमान संघाचा : तरि अशा स्थलीं
दोन मार्गची अुरती जातितें तया :
अेक : बळें करुनी त्या व्यक्तितें सदा,
देहान्तापर्यंतहि दंड देअुनी
देणें ना जातित्यागासि करूंची,
जातिनियम वा भंगू व्यक्तिहेतुतः
दुसरा, अप्रीत तया व्यक्तिते न जो
माने संबंध तया आपण स्वयें
सोडुनिया देणें; देणें निज जातिंतुनि तया
व्यक्तीतें, गणुनि बहिर्भूत तीप्रती
सत्य गमे तें देणें आचरू सुखें
आणि सुखें आपणही आचरिणें जें
आपणांसि सत्य गमे. अुभयपथी ह्या
आसुर तो पहिला : तो आर्य तो दुजा,
आर्यपथा ह्याचि बहिष्कृति जगत् वदे.

आणि बहिष्कृतिचा हा आर्य मार्गची
जातिव्यक्तीस अशा कठिण प्रसंगी
हित–म्हणुनिच विहित असे सत्यशोधनी,
आत्मविकासार्थहि, वा व्यष्टिचें जसें
स्वत्व समष्टीचें तैसेंचि रक्षण्या,
जाति बलात्काराहुनि शतगुणें असे
जाति बहिष्कारचि पथ भूतहिताचा

सामाजिक धर्माचें तत्त्व आणखी
अर्थ बहिष्काराचा निश्चयुनि असा
आम्हि बघू प्रस्तुतचा प्रश्न तो अहा
पतितपरावर्तनीय शुद्धिवाद हा
शुद्ध वितंडाच मात्र भासु लागली!
खलदलबलशक्तिने विधर्मदस्यु ज्या
पळवुनि ने; त्यासी निज जातितुनी करूं
प्रथम बहिष्कृतची अधिकार ना कुणा!
जातिध्येयासी, जातिदंडकासि वा
ज्यांनी ना स्वेच्छेने भंगिलें कधी;
निजधर्मत्यागस्वप्नीही ज्यांप्रती
रुचला ना हार्दिकतः; धर्मतः असे
अधिकारचि त्याचा पितृमातृदत्त हा
निवसूं हिंदूंत हिंदुधर्म आचरू
तुमचें हें पूर्वार्जित गेह तसेंची
आहे तें त्यांचेंही! कोण त्या तुम्ही
दार लाविते? वा घेणार आतही?

वाट मारित्यांनी सर्वस्व हरुनिया
निबिड अरण्यीं सुदूर टाकुनी दिलें
ज्या, सुत तो मातेचा भाग्यतः जरी
धुंडित पोचेल गुहा; तरि तयाप्रती
आलिंगुनि, हुंगुनि, कुरवाळुनी पुन्हा
अंकावरी जननी घेईल : कां दुरी
ढकलुनि देईल बरें? राक्षसांतही
जननी ना ऐशी जी त्या क्षणी अशा
निज अपाप तनयासी पतित म्हणुनिया
ढकलुनि देईल दुरी रुक्ष चक्षुनीं!!
जातिजननि! परि तूं गंभीरपणाने
पापहि ना तेथे पतितत्व कल्पुनी,

शुद्धीचा, जे अबहिष्कार्य, तयांच्या,
पाहत शास्त्रार्थ शिलानिष्ठुरें हृदें
बसलीशी दार बंद करुनी हृदांचें!–
जों ते तव चिरविरहित तनय हाय हा
अप्रतिष्ठ छिन्नाभ्रासम अितस्ततः
निर्दय दुर्दैववादळात भटकती
बाजारा–बाजारांतूनि जगाच्या!!
शत्रूंच्या दाराविण भीकही न ह्या
मागाया स्थल दुसरें! भाअुबहीणी
झिडकारिति त्यांस अिथे; आणि तिथे ज्या
भाअुबहीणी होण्या झटति, त्या मना
सर्पसर्पिणीसम गमती भयंकरा!

रात्री विहिरींत कुणि अविंध चोरुनी
फेकितसे अन्न लेशभरि अभक्ष्यसें :
मद्याचा थेंब अेक, पाव गव्हाचा
अुगवताच गावांतिल शतकुमारिका
हास्यमुखी येति भरूं जल सुवासिनी
कटि कळशा स्वच्छ, शिरीं ते सुरेखसे
घेत घडे जळ भरुनी, आपुल्या घरा
गेल्या तान्हेसि हरूं प्रियजनांचिया
स्नान, दान, देवार्चन भिन्नगृहविधी
पाक, तृषाहरण, त्या जनीं घरोघरीं
जन लागे साधूं निःशंक हृदाने–
तों सहसा आरोळा अुठत चहुकडे
भ्रष्ट जलाशय! जलही–! पाव सापडे!
तो अविंधची येअुन दुष्ट कर्म तें
निर्भय निज सांगे लोकांत हसोनी!
प्याला जो जल अजाण–जाणपणें वा
भ्रष्ट सर्व तो–ती–तें! कठिण निवडणें
कोण कोण प्यालें जल? –सिद्धची तरी
प्याले जल अवघे! शास्त्रार्थ कीं त्यजेत्
'ग्रामं जनपदहिताय!' पतित ग्रामची!
झालें; त्या हास्यमुखी शतकुमारिका,
त्या सुवासिनी–हिंदवि देवता तशा–
प्रियजन ते त्यांचे, ते पितर वृद्धही :
देवार्चन करिताची गाव अखिल तें
दैत्यार्चक म्हणुनि जातिबाह्य ठरतसे!!!

प्रहसनींहि जी लज्जास्पद गमेलची
बालिश ही कृति होओी धर्मविधि अिथें!
अितुका अन्यत्र कधी जातिच्या कुण्या
भ्रंश बुद्धिशी झाला जगतिं नसावा!

‘जनहिताय ?’ ना! दारुणजनपदाहिता!
कीं हिंदूनों, तुमच्या र आणि ज्या निजा
बंधूंची तुम्हीं अवहेलना करा
त्यांचा र संबंध असा करकचूनिया
अेकत्रित कर्माने बांधिला असे :
कीं जितुके ‘पतित! पतित!!’ म्हणुनिया तुम्ही
बुडवा त्या खोल खोल दुःखसागरी
खोल खोल बुडवीले जातसां तसे
तुम्हींहि भारें अवहेलितांचिया!!
ही पिढी तया अपापबंधुजनांची
झुरत तुम्हांस्तव, तुमच्या अंगणाकडे
दुरूनि बघत जैं मरेल, तैं तुम्हांप्रती
भीषण तें अहित मूर्त येअिलची दिसू!
कारण या अेकेका धिक्कृता जना–
–प्रति होअिल संतती अहिंदु गृही जी
ती पालित लालित शत्रूंत होअुनी
त्या परांचि पितर असें भाविणार की :
धर्म तयांचा स्वधर्म, शत्रु तयांचे
ते स्वजातिशत्रु, अशी घोर भावना
आजन्मचि वर्धित होअूनि त्यांत, ते
हिंदूंसी आमूलात् नष्ट कराया
झटतिलची आपणां अहिंदु समजुनी
जों पिढीवरी पिढी चढेल तयांची
तों तों ते शत्रुहुनि शत्रु जातिचे
हिंदूंनो! तुमच्या होतील निश्चयें!
पितृगेहीं यावयासि असुनि सिद्धही
दूर करा बलपूर्वक आढ्यतावशें
अेक अेक बंधु भगिनि पतित म्हणुनि जी
तीपासुनि दुष्ट दहा शीघ्र अुपजुनी
म्लेंच्छांची जाति पुष्ट करित, आपल्या
जातीचें शोषितील रक्त निश्चयें!
पुत्र बळी देअुनिया व्याघ्र पाळिते

माता जी आज; तिला तेच रक्त कीं
पीत पुष्ट होअुनी तो व्याघ्र फाडुनी
शीघ्रचि खाअील! र आणि बुद्धिहता ते
देहान्त प्रायश्चित्तासि पात्रची!!

तीन जाति या जगतीं चिरबहिष्कृती
धर्मविहित मानिताति : हिंदु : यहुदी :
आणि पारसिक पुराण : र याच तिन्हींच्या
मांसाचे लचके तोडूनि सहजचि
पुष्ट होअु शकला अिसलाम विशेषें
तेंच अिथें अीसायी पंथ ये पुढे
तेथे ना अिस्लामी वंश वाढ घे
कारण जरि सबळ दिनी भ्रष्टविती हे
तरि ख्रिस्ती बळ होता, तेहि त्यां गतां
पतित बंधुसीच न परि त्या महंमदी
बळमत्ताही ख्रिस्ती करिति बळमदें
स्पेन पोर्तुगाला अिसलाम बळाने
बहुशः अिसलामी पंथांत ने खरा :
परि आजी त्या अखिला अुभयभूंतही
हातावरि मोजु मुसलमान ना अुरे!
ख्रिस्त-विजय होताची, पूर्वनिश्चिता र
अेका दिवसात. अहो, ख्रिस्तशरण घे
लक्ष मुसलमान! न तरि जाय मारिला-
देश-पार वा केला!! जिंकि बल बला!!

आणि बलात्कारीं अहमहमिका अशी
करत्या त्या दोन्हींहि दैत्यगदांची
धाड आजि हिंदूंनो बघतसा न का र
सहसाची कोसळली आपणांवरी!
दुष्टापत्तींत अशा सत्ययुगाचे
शांतिपाठ हे होतिल आत्मघातकी!
छें! छें! हा घोर कली! हिंस्त्र आपदा!
र कलियुगीन आपद्धर्मेचि हणा ही!

दूषां म्लेच्छांसि तुम्हीं की दुज्याप्रती
धर्मबलात्कार करुनि बाटविती ते:
परि न बलात्कार करी भ्रष्ट जनांसी
पूर्ण तेंवि जेवि बहिष्कार हा करी.

देहबलात्कारें ते जिंकिती: तुम्हिं
मनचि बहिष्कारें जिंकूनि रिपुकरी
अर्पा त्या पतितांचे! शत्रु तुम्हीची
तुमचे त्यांहूनी असा! भारतामध्ये
मुसलमान आले किति ?–आज ते किती ?
येता देशांत अल्पसंख्य ते, जयां
प्रथम बलात्कारें हिसडूनि पळविती
–त्या काही पाताळी पाठवितीना:
येथेची ते होते; शतशतांवरी
गुप्तपणे आचरीत हिंदुधर्मही
त्यांसि जरी तुम्हीही संधि साधुनी
जाता की हिंदु करुनि घेत मागती
तरि आजी कोट्यवधी मुसलमान जो
अुपसुनि तरवार कंठ कापण्या अुभा–
तो लक्षावधिही ना पावता भरूं!!
बल आहे तोंच बलात्कार की टिके :
बल गेलें शतदां तें : र का न मागतें
कोट्यवधी आले हिंदूंत हिंदु ते ?
स्वच्छेने रिपुशिबिरी राहिले! न ते :
आचरिते हिंदुधर्म गुप्त तरी ना.
आले ना कारण पहिल्याच पिढ्यांसी,
जातिजननि, तू बळेंच येअु दिलें ना.
साधिं न जें शस्त्र–बहिष्कार हा तुझा!!

द्रव्य तुझें परतस्कर दांडगाअिने
कोटींहीं लुटिता तू मात्र त्यांतला
रूप्यक तो जो जो पर शिवतसे तया
भ्रष्ट म्हणुनि घेशि न मिळताहि पुनरपि! र
पुण्यप्रद तेंचि गणुनि, हायरे तरी
मूर्ख वणिक्कर्या! तू निघुनि दिवाळें,
अन्न अन्न करूनि मरत जोडिशीलची
पाप आत्महत्येचें मात्र निश्चयें!

लढत्या शत्रूंसि अेक तीक्ष्ण शस्त्र की
प्रत्येकीं राज्यातील शस्त्रकार हो,
देत नित्य नियमें जा! म्हणुनि सोडिता
स्वेच्छेने राजाज्ञा कां कुणी कधी
पाहियला राजाही ? जरि नसे तरी

येथे ह्या ः ह्या हिंदुस्थानच्या असे
आश्चर्यागारी आश्चर्ये हेंहि की !
मलयीं नृप हिंदूंचा शिष्टसंमतें
आज्ञापी हिंदूंतिल अेक र जातितें
प्रत्येकी अेक अेक पुत्र अर्पिण्या
मुस्लीमा स्वेच्छेने ! कां ! तरी तशी
सामुद्रिक वाणिज्यीं वृद्धि घडावी ! !
हिंदुशास्त्र ना समुद्रगमन मानितें ः
हिंदुशास्त्र निजकन्यातनय परंतु
विकण्यासी म्लेंच्छांना लव न लाजतें ः र
वेश्येसम रुपड्यांसी अधिक अर्जिण्या ! ! !

पढतमूर्ख हो ! अत्युत्कट नि दारूणा
बुद्ध्यंधत्वाचा ह्या कटु विपाक की
प्रत्यक्षचि अनुभवाल शीघ्र, ह्या जगीं !
शुष्क कंठ होअी, ये कंप शरीरीं ।
कथु अंतर्गत भयासि ! र घोर भविष्या !
हिंदूंच्या ह्या बीजांतूनिची पुढे
क्रूर शत्रु हिंदूंचे अुपजतील ते
जातिगोत्र मायबाप कोण आपले
विसरोनी, ते राक्षससम महा–पिले[४]
'मान्य पुत्र' हे हिंदूंचेचि कीं अहा
हिंदूंचे कापितील कंठ चराचरा
गाअींच्या रक्तें भिजवीत मंदिरा
भ्रष्टवितिल हिंदुबालबालिका बळें
अुच्छेदू हिंदुधर्म ः र करूं यथारुची
मलयभूमिची अखंडशी मशीदची ! ! !

अेतदर्थ पूर्वोद्धृत धर्मलक्षणें,
शास्त्रबहिष्कारचि जो आपला असा
नाशासी घातासी हिंदुजातिच्या
शत्रुबलात्काराहुनि घोर रिपूंच्या
करित असे, करणारचि; तो न शकतची
हिंदुसमाजस्वधर्म व्हावयाप्रती !
कीं धारक तो धर्म, न जो मारकही तो !

अेतदर्थ ज्यां बलात् विधर्म रीतितें
अनुसरणें दैहिकतः मात्र पडतसे

ते न बहिष्कार्यः न ते हिंदुबाह्यची,
केवळ जे भक्ष्याभक्ष्यादिदोषतः
पापबलात् घडवीती तत्करें रिपू
त्यास्तवची आपद्धर्मीय अंशतः
प्रायश्चित्तासि नाममात्र पात्र ते
होऊंत र होणेंचि तरी. पाव दूषिति
जरि जलशयासि तरी जळचरांचिया
मूत्रमलोत्सर्गे तीर्थेहि दुष्टची !
तीर्थमृता सडक्या दर्दूर मूषका र
–हूनि पूति पर्युषित न पाव निश्चयें !
सांडवणीतुनि नैवेद्यावरी सदा
मक्षिकांसि बसता, निरूपाय म्हणोनी,
अनुदिन जे सद्यःशौचासि मानितो ः
त्या आम्हां म्लेंच्छबलात्कारकारिता
स्पृष्टास्पृष्टींत हीन बांधवाप्रती
'सद्यःशौचा' चि गणूं मात्र कां घृणा !
अल्पदोष परिहारी रूढ अशांची
जीं प्रायश्चित्तें, पर्याप्त तीं अिथे.
मृदुना वा दारूणेन कर्मणा खलु
आत्मानं राष्ट्रविपद्युद्धरेदिति
आपद्धर्मीया स्मृति शास्त्रसंमति ः

बहुत हिंदु बांधव जे आज पुनरपि
हिंदूंच्या पितृगेही सिद्ध यावया
ते अशाचि असुरबलात्कारपातितीं
वर्गी येताति जरी ः तरि असेहि की
असती जन जे गेले हेतुतः तदा
रिपुशिबिरी सत्य तोचि धर्म समजुनी,
लोभें वा, मौर्ख्यें वा, क्षणिक बुद्धिने
त्यांच्यावरि मात्र बहिष्कार युक्तची ः
र परि तोवरि ः कीं पश्चात्ताप जों तया
कृतकर्मांचा हृदयीं दग्ध करी ना.
परि पिढींत ह्या किंवा अन्य तत्कुलीं,
ज्या क्षणीं शिरांत हिंदु दूध तयांच्या
अुसळुनिया ठोठावित दार हृदाचे
'चल गेही आअीच्या चल गृहाप्रती !'
धरणें कीं धरिल असें झुरणि लागुनी;
तैं पश्चात्तापेंची अर्धशुद्ध ते.

भिक्षा जरि दारी येऊनि मागती
घे पुनरपि पदरी तूं! भीक घाल या
जातिजननि, चुकलेल्या अर्भकांप्रती
प्रेमाची पुनरपि तव' ! ! तरि तयांसही
स्वीकरिणें धर्म्य : परी शुद्ध करोनी
शुद्धिदंड तत्कृत निजजातिविरोधा
अनुरूपचि निश्चये प्रखर वा मृदू.

धर्माचें तत्त्व युक्तिशः विवंचुनी
निश्चित ही केली जी सुव्यवस्थिती
तिज अैतिह्यादिकही अितर अुपांगें
शास्त्राचीं पोषकचीं असति निश्चयें,
वास्तवतः आपत्ती ज्या अपूर्वशा
परिहारीं त्यांच्या अैतिह्य– वचन–वा
पूर्वसदाचारींहि न मार्ग मृग्यची
जोंवरी ह्या तेजस्वी भारताकडे
वक्रदृष्टिपातहि करण्यासि धजूं कीं
शकत जगीं होता ना शत्रु अेकही :
तोंवरती म्लेंच्छबलात्कारपातिता
शुद्ध करायाचा हा प्रश्नची मुळी
नव्हता संभाव्य त्या बलिष्ठसमाजीं!
दुर्बलांत ही चर्चा संभवते : ना
शक्ति–भूति शाली त्या पूर्वजांतही! !

तदनंतर दौर्बल्यें भारताप्रती
ज्या क्षणीं पछाडयिलें, ज्या क्षणीं रिपू
शक बर्बर हूणादी प्रबल जाहले,
त्या क्षणीं विधर्महस्तपतितशुद्धिचा
प्रश्न अुठे प्रथमचि : तै 'सा विधीयते
शुद्धिरिति' स्मार्त देवलोक्तिबलाने
पतित पूत केलेची हेंचि ना परी
भागवतीं, अैतिह्यीं आणि, अुक्त कीं
यवन पुलिंदादि म्लेंच्छांसही तया
विष्णुचरणि रिघतां ते शरणभक्तिने
संग्रहार्ह विष्णुपूजकांत मानिले
आणि हेचि युक्त : जरी कवण विजाती
आत्म्यासी सत्यप्रद हिंदुधर्मची
भासे; तरि त्यासी मज्ञाव जो करी

सत्याचा अपलापचि तो करीतसे !
जी दैवी संपत् हे हिंदुनो, जगद्
धर्माची सत्य सनातन तुम्हां करीं
ती मानवजातिहिता ! र न स्वजातिच्या
स्वार्थास्तव, कार्पण्या, अपरवार्थ[१] वा
अस्मत्कर्तव्य असे वेदविधींचा
आचारचि ना, परंतु सुप्रचारही,
सत्यरक्षणासहची, सत्यदानही !

ज्ञातिसभ्य हो ! श्रीमान् राजमुख्य हो !
हें निश्चित मत, सदुक्त ही व्यवस्थिती
केली प्रतिवेदित संक्षेपतः असे
भवन्नियुक्तशास्त्रविद्विचारमंडलें
कोणीही, स्वेच्छेने, हिंदुजातिच्या
चरणिं शरण येअुनिया दिव्य अन्न तें
याचिल जरि आत्म्याची भूक भवार्ता
भागविण्या, तरि शरणागत गृहागता
र हो प्रत्यागतचि; नवागत अहिंदु वा र
परि त्यासी आपले म्हणूनि आपल्या
दिव्यनिधीचा अंशक कल्पिणेंचि की.

तो प्रत्यागत असेल तरि तया स्थिति
शुद्धोत्तर देया तत्पूर्वजातिची
श्रीशिवेंहि, शिष्टमतें जैं बजाविले
पुनर्हिंदुसंस्करणें पूत करविलें
तअिं पूर्वज्ञात्यंतर्भूतची तया
गणुनी तत्पुत्रा निज अर्पिली सुता
राजपुतीं जातीचा गर्व कोण तो !
परि सुंदर अिंद्रकुमारीसि मागुती,
म्लेंच्छभुक्तशय्येवरुनीहि आणुनी;
जोधपुरी जैं हिंदीकरण करविलें :
राजपुतेसी तैं त्या राजपुतींची
हिंदुसमाजें केली स्थापिता पुन्हा
होय नवागतः तरि वा हिंदुसमाजी
जाति नवा संघटिणें तत्समीं जनीं,

देवो तो श्रीश तुम्हां धैर्य कार्य हें
पूर्ण करायासी जें कार्य याचि कीं

भार्गवीय रानांतिल त्या सरोवरीं,
पूज्य पूर्वजीं केलें धैर्य धरोनी !
ह्या रानीं हिंडत जैं सिंहसे बळी
पुर्तुगीज धरूनि हिंदु बालबालिका
होते की भ्रष्ट करित हाय हजारो
तैं हिंदविदौर्बल्योद्‌भूत तामसी
दक्षिणायनीहि तया, विप्र विगतभी
निजधैर्यात्याचि मुहूर्तावरी स्वयें
र या सरोवरींच, बलात् पातितां तयां
पुनर्हिंदुसंस्कारें पूत करोनी
आलेची घेत परत हिंदुसमाजी !
धैर्यास्तव त्या दिधला प्राणदंडही
कित्येकीं रिपुसि : परि न कार्य खंडिलें
दक्षिणायनीय तमीं धैर्य पूर्वजें
केलें ह्या भार्गवींच गुप्तपणें जें
आजी तें करणें ना कठिण निश्चयें
ह्या स्वराज्यसूर्याच्या अुत्तरायणी :
सुप्रकाश : त्या छातीवरति रिपूंच्या !

ज्या श्रीशें अुच्छेदूं बाह्य शत्रुंसी
अर्पियलें शक्ति धैर्य भारतासि ह्या
अर्पो तो बुद्धिधैर्यही तसेंच की
अंतर्कुविकारशत्रु हे वधावया ! !'

वदत असे वाग्मीवर विप्र तो बसे
'साधु ! साधु !' शब्द अुठत अेकमुखाने
त्या सहस्त्रजनमंडित मंडपातुनी !
अुठति महामान्य राजमुख्य मग पुन्हा

''हिंदूंनो ! बंधूंनो ! ! आज माझिया
आनंदा पार नसे, परिसुनी अशी
शास्त्रनिश्चितिही, ही लोकसंमती
पतितपरावर्तन हें अेवढें जरी
वैध गणूं आम्ही सर्वत्र यापुढे
तरि समजा झाली तरवार आजची
बोथट या म्लेंच्छांच्या धर्मछलांची !
अुक्ति पुरे तरि–आता कृति करूं चला !
परवाची हें मंगलकार्य मुहूर्तें

सिद्ध करू या सारे! सर्व पतित जे
पाचारित बंधू यात्रेसि पातले–
सर्वचि ते यज्ञाग्निसि साक्ष ठेवुनी
पुनरपि प्रवेश कीं करोत हिंदवी
देवालयिं देवादृत ह्या सनातनी!!''

त्याच सनातन शब्दा अुचलुनी सभा
ती प्रचंड गर्जुनिया जयजया अुठे;
धर्मसनातनकी जय! जय सनातनी
धर्माची धन्य धन्य!! कंठसहस्त्रीं
ध्वनि तो शतगुणित होत मंडपातुनी
ये पटांगणांत पटांगणिं अुभ्या तया
पाचारित पतितांच्या झुंडिच्यावरी
झुंडी तों तेचि शब्द झेलुनी महा र
गर्ज करिति अेकचि जय हिंदु धर्मकी!
धर्मसनातनकी जय! जय पुराणकी!!
जयजयकारांत त्याच घे विसर्जना
जनिक सभा ती औत्सुक्यें प्रतीक्षती
शुद्धि समारंभाची निश्चिता तिथि
दिवस धन्य परवाचा अुगवतो कधी!

तिकडे, समयासि त्याच, पथ पुण्याहुनी
जो ये ग्रामासि तया, त्या पथेंचि की
अेकाकी स्वार अेक धीरवीरसा
होता सोत्साह येत भार्गवाप्रती
वेग शिथिल तुरगाचा करित ना मुळी
मांडीचा नीट, धीट, अेकसारखा
रात्रिभरी आक्रमीत पथ तसाच तो
स्वार तरुण र भव्य शिवे भार्गवाचिया
पोचला प्रभातकाल जो नये पुरा
नीट पथें तैसाची राजमुख्य ज्या
स्थलिं देती तळ तेथे पोचला जवें
भेट राजमुख्यांची लाभतांच दे
करि मुद्रांकित पत्रा राजकीयशा
काय वृत्त जें असेल तें असो तया
पत्रीं अति हर्षदः परि राजमुख्य त्या
वाचितांसि सत्वर अुत्फुल्ल मानसें
दुर्गपासिं[६] पाचारुनि सांगती झणी

सरबत्ती तोफासी देअुनी करा
राष्ट्रजयाची हर्षद जनिक घोषणा!

धडड! धडड! धडड! सुटति बार सुक्रमें
तोफांचे बारामागूनि धडकत्या!!
आश्चर्ये चमकुनी तो जन गृहीं गृहीं
अुठत पुसे शेजाऱ्या काय? कां तरी?
तोंचि मांगलिक वाद्यध्वनिहि घोषला
सैनिक जयजयकारासह निनादुनी
हर्षदची वृत्त तरी! कवण परंतु?
अेक वदे अर्काटा घेतलें : दुजा
वदत, न हें दिल्लीचें वृत्त असावें
वा निजामचि सहसा धरूनि बुडविला?
तर्के शत त्या यात्रेंतील हजारों
व्याकुल तो जन अंतीं लोटु लागला
राजमुखांच्या तळाकडेच सारखा
तों गुणगुण झाली कीं अुत्तरेकडे
विजय थोर दादांनी मिळविला असे
भालदार, चोपदार, त्या जनांप्रती
बसवुनिया नीट सिद्ध करिती विशिष्टा
लोकसभेप्रति सत्वर : तों क्रमें जमू
मानकरी, पंडित, सरदार लागले
अंतीं त्या भव्य तरुण पाहुण्याप्रती
संगति घेअूनि राजमुख्य पातले
सिंधु[७] – मुख्यही आले; जन अुतावळे

अुठति राजमुख्य वदति ''सिंधुमुख्य हो :
मानकरी, सरदार, ज्ञातिसभ्य हो :
अखिल मराठे हो! हे हिंदुमात्र हो!
आजि पहाटे येती राजदूत हे र
वीर आणि विद्वान्, कवि आणखी कृती,
स्नेही श्रीमंतांचे जे स्वतः! स्वतः र
त्यांनीहि दौत्य स्वीकार करावें
ज्या महान वृत्तास्तव, त्या निवेदित्या
श्रीमंतप्रहितपत्रिकेसि घेअुनी
अैक महाराष्ट्रा तें वृत्त अैक की
आज महाराष्ट्रध्वज रोविला असे
अटकेवरि वीरांनी आपल्या पुन्हां!!!''

त्यासरशी लोकसिंधु सिंधुसारिखा
हेलावत झंजाहर्षात गर्ज घे
हर हर हर महादेव! जय भवानिकी!
शिंगे, रणढोल, कुणी अुंच तुतारे,
वाजविती टाळ्या, वा फुंकिती शिट्या,
धडड धडड तोफांचे बारही क्रमें
होतेची होत मधुनि मधुन धडकते;
ज्या जैसी स्फूर्ति होय त्याच रीतिने
जन प्रदर्शवीती राष्ट्रीय हर्ष तो
थोरांचे नेत्रींही आंसवें : गळे
बहु गंभीरांचेही येति दाटुनी
राजमुख्य तो होअुनि बाष्परुद्धची
जनिक भावनावेगे शब्दही पुरे
वोलूं ना शकले अितुकेंच बोलुनी
'राजदूतची हे यापुढति अुचित तें
तुम्हांसी कथितील! प्रेय काय जें
श्रेय काय तेंही! की मूकभावना
राष्ट्राच्या सूक्तविती राष्ट्रकवीची!!'

तेव्हां तो भव्य तरुण पुरुषवर्य घे
अुत्थाना धीरपणें : क्षण अुभ्या अुभ्या
आलोकी जानपदा : जानपदहि जों
अवलोकित ती संहततनुबलान्विता;
चिंतेसी राष्ट्राच्या अखिल कुण्या की
धारणार्थचि निर्मित तेंवि तयाचें
प्रतिभोज्ज्वल भाल; आणि धीर आकृती
मग अवनत शीर्ष सभे सभ्यवंदना
करुनी तो वदत 'अपात्रहि तरी मला
मुख्याज्ञा होय शिरोधार्यची : परी
अुत्तरेकडूनि नसे अजुनिही पुरा
विस्तृत वृत्तान्त पुण्यासीहि पोचला
विजयाचा ह्या अद्‌भुत म्हणुनिया मला
जिज्ञासा तुमची ना येत पुरविता
तत्रापि प्रथमचि हें वृत्त परिसता
भावना-विचार-भीति-खचित गीत जें
हर्षप्लुत चित्तरसावरि तरंगलें,
हें श्रवोत सभ्य तेंचि : तेंचि अर्पितो

रानफूल राष्ट्रदेवतेचिया पदीं,
ह्या महोत्सवीं महान, हीन पतित मी ! !

लव स्तब्ध होय सर्व. मग अुभारुनी
अुंच खड्या सुस्वरांस शास्त्रसंयता,
अुचित वाद्यरवसमृद्ध वीर भाट तो
गात वीर बाहूंसी स्फुरविता नवा
राष्ट्र पौरुषाचा हा सुघड पवाडा

## महाराष्ट्रभाटाचें विजयगीत

(फटका)

अैका अैका हिंदुमात्र हो ! वार्ता विजयाच्या आल्या;
अुभ्या सात शतकांचा अुगवे सूड जिंकिलें जेत्याला ॥ १
हिंस्त्र हार जी वीर दाहिरा[1] दाही तुजला तैं तीची
सह्याद्रीच्या वणव्यामाजी राख होतसे घे आजी ! ॥ २
पळूनि जय जो जयपाळा[2] तव हाय हातिचा तैं गेला,
आज फिरुनि ये तुझ्या घरा तो घालित लोटांगण आला ॥ ३
हाय लाविली भारत-वीणा व्यासे गाया त्या समरा
बंधुबंधुच्या रक्तें रंगत ज्यात भारती जन मेला ॥ ४
हाय ! हाय ! शतवार हाय हा ! भारतवीणे बरदाअी
जागवि पुनरपि-परि ती गाअी भारतशत्रूंच्या विजयी ॥ ५
ज्याच्या ज्याच्या कटुकर्तव्यचि दैवी ये हें अुरफाटें
हृतवीरांच्या गात हताशा रासोंचा[4] त्या अुर फाटे ॥ ६
अश्रू परि ते पूर्वकवी हो, हिंदवि पडत्या काळाचे
तेच फुलविती गीत आज हें हिंदवि चढत्या काळाचें ॥ ७
धन्य भाग्य मम ! आज न मजला गाणें जातिघ्नाहि रणा
अहिंदु-हस्ते घडल्या किंवा घोर हिंदवी संहरणा ॥ ८
देवारींच्या देशारींच्या न्याय्य गाअुनी निःपाता
धन्य भाग्य मज आदिकवीच्या[5] भाग्यी घेअू ये वाटा ॥ ९
धन्य भाग्य ह्या गात्यांचें, तें धन्य भाग्य ह्या श्रोत्यांचें
जयार्थ मरत्या लढत्यांचें, ह्यावांचुनि विजया बघत्यांचें ॥ १०
जयजयकारे भरा अंबरा करा घरोघर महोत्सवा
परम मांगलिक, हिंदुमात्र हो वार्ता ये आताचि नवा- ॥ ११

हिंदू-वीरांचा की, श्रीशे असे यशस्वी हट केला
आज हिंदवी जरिपटका की पुन्हा पोचला अटकेला ॥ १२

– २ –

घडलें म्हणुनी घडलें होत न सामान्यचि वा तें सोपें;
शंकाव्याकुल महदाश्चर्ये हृदय सुखभरें थरकापे! ॥ १३
स्वयंपूतही वेदर्षींनी निज देहावरि जया जला
प्रोक्षणि मार्जनि सिंचियलें की भिजवुनि भिजवुनि कुशांकुरा ॥ १४
पूतपावना जलात देउनि पाय सिंधुच्या तयाच हा
शिकंदर करी कलीत त्यासी गढूळ सहसा जर्झी अहा! ॥ १५
वीर[६] भारती तीर्थरक्षणा मागधातुनी धावत ये,
घुसले त्याहुनि शीघ्र पळविता परा मारिला घाव तयें ॥ १६
अन्य कुणाचा असो शिकंदर; परंतु भारत-जेता ना
अंगणही ना तये देखिलें कळलाही ना कुणा कुणा! ॥ १७
राजदुकूलंचलासि किंचित् करस्पर्श ना जो केला
क्रुद्ध दृष्टिने भारतभूच्या भस्म होउनि रिपु गेला ॥ १८
यावरती ही परकी सेना अंगणीच ना परि पहिल्या
राजमंदिराच्याची चौकी हाणित मारित की घुसल्या ॥ १९
घुसल्या चौकी पहिल्या; परि ना पुढे अेकही पद धावू
आल्या तैशा परत्या किंवा जिवंत शकल्या ना जाअू ॥ २०
आ पसरीत्या तिमिंगिलाच्या[७] गळ्यात मासे भराभरा
घुसती वेगे परंतु परतें कोण तयांतुनि जात घरा ॥ २१
मर्दी यवना पुष्यमित्र त्या मर्दी विक्रम शका तसा
मर्दी हूणा यशोधर्म की राम रावणाप्रती जसा ॥ २२
जो जो मागे आला आसुर शक्तीच्या की भरावरी
भारतीय यज्ञाश्व नाचला त्याच्या त्याच्या अुरावरी ॥ २३
कुठे आज ते शक? ते बर्बर? बाल्हिकही? वा हूण कुठें?
भारत-जठराग्नीत जळोनी भस्म जाहले द्रुत ते ते ॥ २४
गदाप्रहारी भारतीय तद्गर्व-वक्रता सरला ती
होय आणि तद्बर्बरताही भारतयज्ञाग्नीत[८] सती! ॥ २५
आसुर सेना सगळ्याही त्या कधी न गंगा तरल्याची
विंध्याद्री ना वलांडावया जिवंत समरीं अुरल्याची ॥ २६
हंत हंत परि पूर्वी घडलें कधीही न तें घडे कसें
हंत कशी ही तुटे आमची धार बोथटे खड्ग असे ॥ २७
संचित पापांची की अमुच्या मूर्तिमती ती प्रतिक्रिया
महंमद तैसा भंगित मूर्ती. भ्रष्टवीत ये सती स्त्रिया ॥ २८
राजमंदिराच्या की पहिल्या चौकीची ना परी अहा!
थेट राजसिंहासनपीठी शत्रु नागवा नाचत हा!! ॥ २९
सिंधुपासुनी हंत! सिंधुपर्यंत हिंदु-भूमीत अुडे

प्रथमचि परका ध्वज अप्रतिहत! कधीहि न घडें तेंचि घडें! ॥ ३०
ध्वजची अुडता, तरिही अवघड नव्हतें तितुकें कुठे कुठे
काडीचेची राजध्वज की मोडति काडीसमची ते ॥ ३१
परंतु खंजिर अिस्लामाचा गेला अितका खोल हृदीं
की जातीच्या आत्म्यासीची दुभंग करुनी घुसे मधी ॥ ३२
त्या घावाने विव्हल पाहे हिंद कोसळू पदोपदी
अुभी सात शतकें तें सललें शल्य सारखें तिच्या हृदीं ॥ ३३
परी आज तें शल्य अुपटलें आज तोडिला ध्वज तो रे
आज जिंकिली हीहि लढाअी, आजि महंमद–मद अुतरे ॥ ३४
चंद्रगुप्त जें पुष्यमित्र जें, विक्रम– विक्रम दूर करी
शतपट दुर्धट संकट त्याहुनि निरस्त आजी श्रीश करी ॥ ३५
समर्थ बघती रात्रीमाजी ज्याच्या नुसत्या स्वप्नाला[१]
योग हिंदुपदपातशाहिचा आजी प्रत्यक्षचि आला ॥ ३६
सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत मिळेना तोय जया
होय अुंदडचि तोय शुद्ध करु आज स्नानसंध्येसि तया ॥ ३७
घडलें म्हणुनी असें न समजा सामान्यचि वा तें सोपें
घडलें तरि हो हृदय कुशंका– व्याकुळ सौख्यें थरकापे ॥ ३८
जयजयकारें भरा अंबरा करा घरोघर महोत्सवा!
मांगलिका कीं हिंदुमात्र हो वार्ता ये आताचि नवा ॥ ३९
हिंदूवीरांचा की श्रीशे असे यशश्वी हट केला
आज हिंदवी जरिपटका की पुन्हा पोचला अटकेला! ॥ ४०

– ३ –

सामान्य न तो अितुकेंची ना, परी विजय ना हा आला
लागुनि सहसा ओझरता शुभ दैवाचा वा फटकारा ॥ ४१
आकस्मिक ना जय हा! किंचित् बलिदानाची आठवही
भावें दाटुनि आणिल कंठा; कशासि व्हावी पाठ वही ॥ ४२
सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत हिंदुभू होय जअीं
निर्वीरा, निर्देवा, निर्द्विज निस्सिंहासन हाय! तअीं ॥ ४३
कोनामाजी सह्याद्रीच्या अेका काही तरुण गडी
घेअुनि भारे गवताचे रे होते अेक्या चढत गडी ॥ ४४
गोसाव्याने अेका तों ती फुंक मारिली दूरवरी
फुंकीसरशी पेट घेतसे सह्याद्रीची दरी दरी ॥ ४५
गवताच्या त्या काडीकाडीतुनि की म्यानातुनि वरी
तशी घुसत तलवार तळपली तरुणांच्या त्या करीं करीं ॥ ४६
आणी भारे गवताचे रे घेवोनी जे तरुण गडीं
होते वरती चढत जाहले राजे तेची तया गडीं! ॥ ४७
सह्याद्रीच्या कोनामाजी स्वतंत्रतेची ध्वजा करीं
शूर शिवाचा संघ जिवाचा अुभवू अैसें धाष्टर्य करी ॥ ४८

दिनापासुनी तया भूमिची तसूतसूही लढवीली
स्वतंत्रतेची ध्वजा झुंजवित गडोगडी ही चढवीली ॥ ४९
प्रतापगडिच्या देवीपुढती कसा आठवा दिला बळी
बत्तिस दातांचा तो बोकड लुटुनी कुटुनी परोपरी ॥ ५०
चार हजारांवरी शत्रुचा घोडा धरिला त्या समरीं
पुढे रांगणा विशालगडिची झुंज आठवा अल्प तरी ॥ ५१
बाजी पडला, पडला वीरा वीर सावरित परोपरी
बाजी पडला परि पडू ना दिलीच बाजी वीरवरीं ॥ ५२
चाकणासि तो कणाच मोडे रिपुगर्वाचा, पडे गढी–
नरसाळ्याची नरसिंव्हाळी गढीहुनी दे बला दिढी ॥ ५३
वर्षांमागुनि वर्षं कोंकणी सिद्दीची तरवार–सुरी
गायगरीबा चिरिती, होआी बोथट राजापुरावरी ॥ ५४
शाअिस्त्याच्या बंगल्यातली दंगल ती त्या तमातली
सिंहगडाचें प्रकाशांतले तत्स्वागत तें अनंतरी ॥ ५५
विजापूरचे सहा हजारांवरती पडले भूमिवरी
रणी आणि तितुकेचि शत्रु त्या कोकण–युद्धी जलांतरी ॥ ५६
आठवोनि तें पुढे आठवा सवेंचि मुहकमसिंग करी
धर्मद्रोहा कशा अर्पुनी औरंग्याच्या स्वत्त्व करी ।। ५७
म्लेंच्छमैत्रिचें रणात देहान्तचि तो प्रायश्चित्त करी
दहा हजार प्रताप आणी घोडा रिपुचा धरुनि करीं ।। ५८
पुरंदरीच्या मुराराचिया बलिदानासी दे समरी
सिंहगडाचा तानाजीचा डाव तोडिसी तोड भली! ॥ ५९
तीन हजारांवरती तुटुनी भरता मोंगल तरवारी
दाअुदखाना पळता थोडी चांदवडाची भू झाली ॥ ६०
साल्हेरासी करी मराठा दिल्लीराची जान ढिली
हिंदुगदा रिपु चेंदुनि पाडी दहा हजारांहूनि वरी ॥ ६१
कसूर काढू अुंबराणिची जेसूरीच्या जया स्थलीं
लढुनी शूर प्रताप त्या की शेता राष्ट्रक्षेत्र करी ॥ ६२
सावनूरचा मार आठवुनि निजाम चरके आजवरी
'गाठ मराठ्यांसह ना पुनरपि पडो अीश्वरा' रडे अरी ॥ ६३
संगमनेरी रणमस्तांची रणात मस्ती जिरवीली
हिंदुस्वातंत्र्याची द्वाही दिशादिशांसी फिरवीली ॥ ६४
शूर शिवाजि दहा जिवाचि गुप्तमंडळी ती पहिली
अेक्या प्रबळा राष्ट्रमंडळामधे प्रकाशी परिणमली ॥ ६५
पठाण मोंगल तुर्क अिराणी–दाढी तितुकी सामोरी
पुर्तुगीज वलंदाज फिरंगी टोपी तितुकी पाठिवरी ॥ ६६
परि तितुक्यांहीसहित मराठा–वीर दुहेरी झुंज करी
अेक्या हस्ते अुपटित दाढी टोपी अुडवी दुज्या करीं! ॥ ६७

मुख्या वीरा येसाजीला घाव लागला हाय! तरी
पुर्तुगिज–शिरें टक्करीत रे फोंड्यावरती फोडियलीं ॥ ६८
हंबीराने मारित मारित मरोनि वाअीच्या समरी
समर्थगुरुची केली शिष्यें कृतीत अुक्ती खरी खरीं ॥ ६९
धर्मासाठी वीर हुतात्म्या संभाजी, तू पडुनि बळी
तुझींच ना परि पापें अखिला राष्ट्राचीं प्रक्षाळियलीं! ॥ ७०
भालेराअी, राव धनाजी, ते संताजी, अुद्यारी
अेकेका, ह्या अेकेका मी युद्धाचा अुद्यार करी ॥ ७१
युद्धामाजी अेकेका ज्या गर्भित झुंडी शतावरी
छापे, धावे, तुमुल लढाया, पृथक् कथाव्या कोठवरी! ॥ ७२
शरणी[10] न रिघू सरणी जळल्या सती सातशे! जळणारी
विशाळगड ती ध्वजा फडकवी दुज्या चितोडाचियापरी! ॥ ७३
कासम मेला श्वास कोंडुनी दुडेरिच्या संगरावरी
बसवपट्टणा हिम्मतखाना वधी मराठा धारकरी ॥ ७४
सेनेमागुनि सेना रिपुची जिंजीभवती मारियली
भूल पाडुनी झुल्फिकारखानासि धूळची चारियली ॥ ७५
नारोपंत प्रमुख वीर रिपु–करास पडती स्वये बळी
म्लेंच्छशक्ति परि हौतात्म्यें त्या अंतिम विजया आंचवली ॥ ७६
हौतात्म्येंची त्याच्या त्याच्या घेअुनि जो तलवार करी
पडला झुंजत रणात राष्ट्रस्वातंत्र्यास्तव धारकरी ॥ ७७
पाअिक हो तो नाअिक हो तो स्मृत वा विस्मृत धारकरी
हौतात्म्यासि त्याच्या त्याच्या वंदन मी शतवार करी ॥ ७८
करी वंदना प्रयागजीच्या पराजया मी परोपरी
पराजयाची महती अैशा कितीक विजयांहूनि खरी! ॥ ७९
घेअुनि भारे गवताचे रे गढी जिंकली कशी तरी
त्यांच्या जाती सेना चढुनी गाजत वाजत दिल्लिवरी ॥ ८०
वीर पंधराशे तू कापुनि काढिसि सहसा खरें परी
घुसला जात न दिवाण खासा[11] पाय मराठा माघारी ॥ ८१
परंतु हिंदुद्वेषी जन हो, सावध आता मात्र परी!
प्रधान आजी झाला बाजी[12] महाराष्ट्रमंडळांतरीं ॥ ८२
मात हिंदुपदपातशाहिविण बोलू देचि न तो दुसरी
किन्नरखंडी हिंदुध्वज तो रोवु होतसे हावभरीं! ॥ ८३
पालखेडसी निजाम पिटिला, अल्ली पिटिला बंगालीं
अर्काटासी नबाब पिटिला, पिटिला शिद्दी जलीं स्थलीं ॥ ८४
चिपळूणासी, विजयगडासी, मार दिला त्या जसा स्थली
तसाच पिटिला जो जो आला शत्रु आडवा तया जलीं ॥ ८५
श्रीगावी तो मर्दुनी सेना दहा हजारांचिया वरी
शिरच्छेदची सिद्दीचा त्या श्रीचिमणाजी वीर करी ॥ ८६

हिंदुछळाच्या प्रायश्चित्ता हबशी जों ना पुरा भरी
पाप-प्रायश्चित्त-गदा तो पुर्तुगिजांच्या पडे शिरीं ॥ ८७
ठाणें, माहिम, तारापूर त्या झुंजी सांगू कोठवरी!
वसओच्या तों पराक्रमाची ख्याति अुभ्या ह्या जगत्तलीं ॥ ८८
'पेटलाद'ला, 'सारंगा'ला, तिरला[13] जो जो लढे अरी
माळव्यात तो मुकला प्राणा म्लेंच्छभृत्य रणरणांतरीं[13] ॥ ८९
बादशहाच्या बादशाहिची जाळुनि दाढी दिल्लिवरी
होता कीं नव्हतासा केला निजाम पिटुनि भोपाळीं ॥ ९०
बुंदेल्यांच्या पक्षा घेअुनी बंगष पिटला जैतपुरीं
हिंदूंचा सत्पक्ष घेअुनि अहिंदु पिटिला जलीं स्थलीं ॥ ९१
म्हणुनि चढुनि ये म्लेंच्छमोचना अिराणातुनी नवा खळीं
परंतु नादिर सहसाची तें रण सोडुनि घर करि जवळीं ॥ ९२
तोंची बाजीराव जहाले हाय! दिवंगत महाबळी
परी पित्याहुनि पुत्र धुरंधर महाराष्ट्रपदधुरा धरी : ॥ ९३
दशरथ देअुनि राजश्रीसी रामलक्ष्मणाचिया करी
प्रभाततारा देअुनि जाअी कांति आपुली सूर्यकरीं ॥ ९४
तशीच बाजीरावे हिंदु स्वातंत्र्याची ध्वजा दिली
ह्या नरवीरा नानांच्या, ह्या भाअूंच्या दुर्दांत करीं ॥ ९५
रोवी हिंदुध्वजा शिवाजी शूर पिढी त्या रायगडीं
पिढी बाजिची झुंजवीत ने तिला थेट चंबळेवरी ॥ ९६
नरसिंह श्रीनानांची तो महाराष्ट्र-मंडळी परी
रोविति हिंदुस्वतंत्रताध्वज शत्रूंच्याची अुरावरी ॥ ९७
पठाण, मोंगल, तुर्क, अिराणी, हबशी, शिद्दी, परोपरी
पुर्तुगीज, वलंदाज, फिरंगी अिंग्रेजादिक गौर खळी ॥ ९८
अिराणपासुनि फिरंगाणपर्यंत शत्रुची अुठे फळी
सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत रणांगण-भू झाली ॥ ९९
तीन खंडिच्या पुंडांची त्या परंतु सेना बुडवीली
सिंधुपासुनी सेतुबंधपर्यंत समरभू लढवीली! ॥ १००
आठवण मला त्याची देणें तुम्हासिं नलगे अशा स्थली
प्रत्यक्षचि ती असेल सरशी तुम्हांत बहुतीं पाहियलीं ॥ १०१
तुम्हांत असतिल बहुत वीर जें स्वयें झुंजले त्या समरीं
नाअिक अैसे, पाअिक अैसे, मर्द मराठी धारकरी ॥ १०२
कथोत ते ते सरशी आजी आकस्मिक कां ही झाली?
विजयश्री का केवल चुकुनी घरा आमुच्या ही आली? ॥ १०३
आकस्मिक ना अहो भूमिची तसूतसूही लढवीली!
हिंदुस्वातंत्र्यार्थ रणरणी रास शिरांची चढवीली! ॥ १०४
संतत शोणित-तर्पण-धारा धरीत आली पिढीपिढी
हविर्भुजाची रणकुंडातिल आग विफल ना विझू दिली! ॥ १०५

समर्थसम जे योगी करिती महातपस्या तपोबली
अमात्य, मंत्री, प्रधान करिती सूक्ष्मयंत्रणा मंत्रबली ॥ १०६
हणमंते, प्रल्हाद निराजी पंत आणखी परोपरी
लहान मोठा शतशत कर्ता मुक्तिसमरिचा धारकरी ॥ १०७
तपें तयांच्या, जपें तयांच्या, अुपदेशें त्या प्राणविली
मंत्रयुक्तिने पाणविली त्या शस्त्रशक्तिने त्राणविली र ॥ १०८
र ती ही आजी जन्मा ये जी हिंदु-शक्ति नव जगत्तलीं
जन्म द्यायला जिला साधना महाराष्ट्र दृढ अशी करी ॥ १०९
जयजयकारे भरा अंबरा ! करा महोत्सव घरोघरी
मांगलिका कीं हिंदुमात्र हो वार्ता आताची आली ॥ ११०
हिंदूवीरांचा कीं श्रींशे असे यशस्वी हट केला
आज हिंदवी जरिपटका की पुन्हा पोचला अटकेला ! ॥ १११

– ४ –

करा महोत्सव हिंदुमात्र हो ! तुमच्या हौतात्म्यें आला
विजय तयाच्या महोत्सवाचा हक्कचि आहे तुम्हांला ॥ ११२
परंतु जिंकुनी आलां जे जे असामान्य ज्या विजयाला
ते ते विसरू नका वीर हो त्याचि जयोत्था नव भारा ॥ ११३
चंदगुप्त ज्या, पुष्यमित्र ज्या पुत्र गौतमीचा स्वकरीं
करी राष्ट्रसंकटासि पूर्वी निरस्त त्याहुनि तुम्ही जरी ॥ ११४
शतपट दुर्घट संकट हरुनी शककर्त्या त्या वीरवरा
वंशज व्हावें तसेंच विक्रमशाली शोभा या काला ॥ ११५
तथापि अजुनी कार्य न सरलें अिच्छित, हाता तट आला
परंतु अजुनी चढुनि दुर्ग हा कुशल पोचणें असे घरा ॥ ११६
आज हिंदुपद-पादशाहिचा योग सत्यची हा आला
तथापि अजुनी समारंभ तो संपुनि निर्विघ्न न गेला ॥ ११७
शककर्त्यासम सत्यचि आम्ही धन्य विजय हा अुपार्जिला
शककर्त्यासम परंतु विजया करीं पाहिजे राखियला ॥ ११८
शल्य अुपटलें परंतु भारी घाव न भरुनी हा आला
कुठे हूण ते ? जसें तसें न क्षमता अजुनी पुसण्याला ! ॥ ११९
चक्रव्यूहा देवारींच्या भेदुनि शौर्ये जरि गेला
तरी परतुनी येणें आहे सजय त्यांतुनी माघारा ॥ १२०
अमंगल टळो ! पूर्वस्खलने सावध होअुनि ह्या काला
सारथि[१४] तो अविलंबित देतो साथ धावुनी आम्हांला ॥ १२१
आणि जयांही चक्रव्यूहा देवारींच्या भेदियला
सजय परतुनी भोगति चिर ते धर्माधिष्ठित वसुंधरा ॥ १२२
सशस्त्र समराभिषेक जैसा हिंदुश्रीसी हा झाला
सशास्त्र सिंहासनाभिषेका तिच्या पाहु द्या आम्हांला ॥ १२३
राष्ट्रासी ह्या धुरंधरा ह्या, जया जसें ह्या वरण्याला

प्रभो ! महाबल तसेंच दे ह्या जयोत्थ भारा धरण्याला ॥ १२४
ह्याहिवरी जी ओशेच्छा ती घडेल र परि हा घडलेला
पराक्रम महत्कर्मेंहीं हा असामान्य जो जय आला ॥ १२५
व्यर्थ न तो जाओील कधीही दिन हा हिंदवि राष्ट्राला
स्वच्छक्तीचा, सत्स्फूर्तीचा स्त्रोत सततची की झाला ॥ १२६
आज सात शतकांनी विजयी मिरवित सोनेरी तोडा
पिओ पुनरपी हिंदुजयाचा आजि सिंधुचें जल घोडा ॥ १२७
सागरसंगत भागीरथि ये कावेरीच्या पूत जला
सिंधु, शतद्रु, त्रिवेणि, यमुने, गोदे, कृष्णें या सकला ॥ १२८
हे तीर्थांनो, हे क्षेत्रांनो, अखिल भारती भूमितल्या
हरिद्वार, कैलास, काशिके, पुरी, द्वारके या साऱ्या ॥ १२९
अैका अैका रोमहर्षणा वार्ता विजयाच्या आल्या
अुभ्या सात शतकांचा अुगवुनि सूड जिंकिलें जेत्याला ॥ १३०
हिंदूवीरांचा की श्रीशें असे यशस्वी हट केला
आज हिंदवी जरिपटका की पुन्हा पोचला अटकेला! ॥ १३१

चढत चढत गिरीशिखरावरती अकस्मात्
पथ येअूनि संपताच थक्क मन जसें
कृतकृत्याश्चर्यीं क्षण विश्रमूनिया
विस्तृत चौफेर वनश्रीसि परिचिता
करितां करितांचि गुंग होअुनी थिजे :
तेंवि वीरभाटांचे वीरगीत तें
श्रवत वृत्ति वीरांच्या गुंग जाहल्या
संपताहि गीति न तें समजुनी पुरें
कृतकृत्याश्चर्यि मुग्ध अैकतचि बसे
भारावी मंत्रे की तेवि सभा ती.
भंगू ती स्तब्धता न वांछिही कुणी
जों न सिंधुमुख्य अुभे राहिले वदू:

''अुत्तरदिग्विजयोत्सव आज हा अुभ्या
मुदित महाराष्ट्रासी न्हाववीलची
आनंदाश्रूंत सत्य! त्यांतही स्वयें
पुण्यपुरीच्या पुण्याओीस तों नसे
तोड आज जगतीं, र वा विक्रमासही!
परि आम्हां परशूधरक्षेत्रनिवासी
जानपदांही स्वकीय धन्यता अशी
वाटावी, हेंही तों क्षम्यची असे!
विजयाचा सेनानी ह्या महान् असे

की ह्याची आपुलिया कोकणांतल्या
रानामधलाच अेक गरुड भरारी[८]
ज्या कुलांत अखिल महाराष्ट्रशक्ति– ना र
अखिल हिंदुसाम्राज्योत्कर्ष आजला
केंद्रित होअूनि असे : कुल सुधन्य तें
अंकी ह्या कोकणभूनेचि लालिलें!
परशुधरक्षेत्री प्रति परशुरामसे
वीर घेति जनु आजहि! ह्या कलीमधें
स्थापाया धर्मराज्य! धन्य भूमि ही!!!
शककर्त्यासम दिग्विजयासि अर्जिलें
सत्य आजि परि तुम्ही कविवराचिया
ह्या अुक्त्यर्धापुढचें अर्ध परिसिलें
आहांची सद्य : की : विजय तो करीं
शककर्त्यासम अजुनी राखिणें असे!
कर्तव्या त्या करण्या थोर थोर जे
कार्यधुरंधर, शिंदे होळकरादि
नेतृत्वाखाली श्रीमंत यशस्वी
नानांच्या र भाअूंच्या झटत असतिची
अुत्तरेसि, पूर्वेसी आणि दक्षिणे;
परि पश्चिम सिंधुवरी हिंदुजयाचा
ध्वज तो निजदोर्दंडावरति तोलणे
कार्यं हें विशिष्ट, पृथक्भार हा महान् र
परशुधरक्षेत्राचा भाग कीं असे!
अुत्तरसीमान्ती तुरकाण ज्या परीं
तैसेची पश्चिम सीमान्त सिंधुच्या
द्वारी डोळ्यांत तेल घालुनी खळी
हाव–फिरंगाणी[९] हबसाणि[१०] आणची
टपत बघे छिद्र कधीं आणखी कुठें
पडतें ते धैर्याच्या आपल्या तटा
आजवरी मार्गातिल कंटकासि ह्या
अुखडुनिया टाकाया समय संधि वा
गवसलीच ना पुरती काळसर्प जो
ह्या स्वराज्यमार्गावरि आड येअुनी,
मातृभूसि वेढुनि वळख्यांत विखारी
विद्ध करी धरुनी : र तुरकाण सर्प तो
झोडुनिया, तोडुनिया, पचवुनिया तें
विष दुर्धर टाकण्यातची स्वशक्तीचा
व्यय करणें अद्यावधि भाग जाहलें

विश्वनाटकांतिल ह्या दृश्य कोणतें
आगामी अंकाचें, तें न कवणही
कथुं शकेल निश्चिततः आज! परंतु
प्रस्तुतच्या स्थितिगतींत तरि न ह्या तिन्ही
हबशी, अिंग्रेज, पुर्तुगीज बलांची
मार्ग कंटकाहूनी अधिक थोरवी
जरि तयांचि अुखडिण्यात, अुत्तरेचिया
अखिल हिंदु साम्राज्या आक्रमिण्याच्या
त्यजुनि फलोन्मुख कार्या, लागतो झटूं
तरि हास्यास्पद, निष्फल आणि घातकी
तैसेंची तें होतें कृत्य की जसें
कृष्ण भुजंगा डसत्या पथिं अुपेक्षुनी
प्रथम कंटकासी वेचीत राहणें!
अितुक्यावरि जरि पिढी पुढील, यादवी[११]
ती तें तृण जैसें, ह्या कंटका तसें
निजघाती अुपयोजिल : मूर्खता तरी
आणि दोष तो र पिढीचियाचि त्या शिरीं!

अुत्तर दिग्विजयाचें कार्य तें परी
आटोक्यामध्यें हा विजय आणितो
आतां हे कंटकही अुखडुनी दुरी
टाकावे निष्कंटक मार्ग निज करूं
कारण की क्षुद्र तृणहि यादवीत त्या
कुलनाशक मुसलाचें रूप घे जसें
सांगावें कोणी! नव यादवीचिया
करिं कवणा कंटक हें प्राणघातका
बाणांत न रूपांतर घेतिलचि असे!

चिंता ही भारतात आणि जरि कुणा
श्रीमन्नानांसि मात्र ती तरी असे!
यास्तवची बहुशः अतिकटुहि तरि तया
करणेची प्राप्त पडे ज्ञाति कलहही –
वीर तुळाजी संगे हाय ! जरि कमी
तो मदांध कीं असता रप्रबल अधिक वा!
व्यर्थ न तरि जातें तें वीर्य तयाचें!
बलमत्त न होता : तरि राष्ट्रहितार्थी
शिरिं धरिता राष्ट्र धुरिणांचियावचा

प्रबळ अधिक असता : तरि भारताचिया
राष्ट्रधुरें धरिता स्कंधीच आपुल्या
परि अखिलां हिंदुतेचिया धुरेप्रती
धरण्याची धमक, पात्रता, परिस्थिती
अेकही न असतां अनुकूल, हटेंची
अेतद्गुणगणभूषित जे स्वयें, स्वयें
राष्ट्राचें प्रत्यक्षचि केंद्र कुशल जें,
त्या प्रधान पंतांच्या मत्सराचि ना,
परि करण्या समरविरोधासही धजे!
कोंकणच्या, भारताचियाहि मंगला
पश्चिमीय सिंधुस्वातंत्र्या मुख्यत:
आवश्यक जें, तें ना साध्य ह्या अशा
सत्ताभंगात, आणि जलबलाचिया
अेकमुखाभावीं ह्या, पाहुनी असें
श्रीमंता प्राप्त होय नमविणेंच कीं
गर्व तुळाजीचा हा राष्ट्रघातकी
तरिहि विलंबाने कां होअिना, परी
धीर दमाजी किंवा वीर रघूजी र
र सम घेता आटोपुनि राष्ट्रघातका
हट्टासी आपुलिया वीर तुळाजी,
श्रीमनन्नानाहि तरी रक्षिते तया
परि अुन्मादें ब्राह्मण आणखी प्रजा
यांचा छल; खलकृत्यें बर्बरांसही
लाजवील तें कापुरुषत्व आगता,
सामार्थी, श्रीमंतप्रहित, पूज्यशा
राजदूतपुरुषांच्या नासिकांप्रती
कापुनिया परतें त्या धाडण्यांतले,
छत्रपतीसहि अुभया होत नकोसें,
राष्ट्र असो दूर! परि बंधुसिहि निजा र
मानाजीरावासम सौम्य सूज्ञ ह्या
बंधुसिही– दृढ वैरा राखणें सदा,
र हें मदांधपणची तन्नाश करितसे
नवदुर्योधनसम, ‘सूच्यग्रमृत्तिके–
र स्तव’ दुर्योधनसम निजराज्य बुडवि तो!
तरिही वीर जैसा आम्हांस अंतरे
दु:खदची, अनुशोच्यचि, हें सुनिश्चयें
श्रीमंतहि, आणि तुळाजीहि आमचे,
परि हिंदुश्रीमत्साम्राज्यदृष्टिने

वदलो हे; आणि जरी वीर तुळाजी
नानांच्या स्थानीं, तें आणि त्यांचिया
असते: तरी नानांच्या समपराभवी
वदतो मी हेंच! शोकविद्ध असाची!!

ह्या अप्रिय गृहकलहाहूनिही परी
अप्रिय, अनुशोच्यहि जे भासले स्वत:
श्रीमंतां सकलाहुनि, आणि ज्या प्रती
केवल निरुपायास्तव अंगिकारणें
भाग पडे तरिही त्यां, कृत्य होय तें
परसाह्या घेणें ह्या ज्ञातिकलहिंही!
परि दुर्दैवें हिंदूंची न खोड ती
आत्मघातका सुटली आत्मघातही
झाल्यावरि अितुका अजुनीहि पूर्णत:
अक्षम्यहि दोष खरा: दोष परी तो
राष्ट्राचा अखिल! कुण्या व्यक्तिचाचिना!
जोंवरती अितर सर्व गृह्यविग्रही
परक्यांचे साह्याने स्वार्थ साधिती
तोवरतीं अेकाने दोषही तरी
अंगिकारितां त्याची निंद्यसाधना
केवल निरुपायवशें; आणि विशेषें र
करुनि, कार्य होताची, निंद्य तेंच कीं
साधन करण्यासि दीर्ण, चूर्ण, पूर्णत:
दोष परिस्थितिचा तो राजनीतित:
व्यंकोजी साह्य विजापूरकरांचे
घे जों तों, श्रीशिवभूपाहि बांधवी
कलहींही कुतुबशाहितें स्वयें पडे
करणें सन्निध, र आणि सर्वची तया
शाहिंचा नायनाट करुनि विधर्मी,
स्थापायास्तवचि हिंदुछत्र भूवरी!

हाडवैर जो राखी हिंदुतेसवे
मोगलांसि त्या अनुसंधान राखणें
अुच्छेदूं श्रीमंता, हा न भासला
ताराअूंसीही[12] अपराध कीं जिथे
जेथे परसाह्याचा लाभ त्या स्वयें
घेवोनी ताराअूसहिंत तुळाजी
बुडवाया पेशव्यांसि नित्य झुंजला :

ह्या आंग्र्याच्याची वंशांत बंधुनें
बंधूसी दंडाया अिंग्रजांसची
साह्यास्तव आणियलें जेथ आणखी
जेथ हिंदुछलक दैत्य शिद्दि ये जअीं
मानाजीरावांवरि चढुनि तै न दे
साह्यासी याचितांहि अल्प तुळाजी
तेथेची आणि तुळाजीस त्याच की
दंडाया कंटकेन कंटकें अशा
नीतींचें अवलंबन भागची पडे!
आणि जरी नाना ना अिंग्रजाप्रति
घेते मिळवूनि रणी तरी पुढे स्वयें
नानांचे शत्रु तुळाजीस आणखी
अिंग्रेजासहि बांधुनि संधिने झणीं
नाशासी नानांच्याची न योजिते र
कोण हमी ही देता? कोण पाळिता?

अिंग्रेजावीण जिंकु ये न तुळाजी;
जित ना जों; तों ना नौबलाप्रती
अेकमुखी सत्तेची प्रबलता मिळे;
नौसाधन जों प्रबल न तों स्वसिंधुचे
स्वातंत्र्य स्वाधीन न राखणें घडे;
अेतदर्थ आंग्लादिक पररिपूंचिया
नाशार्थचि आंग्लांचें साह्य घेतले.
आणि तेंहि टाकाअू अेक मात्र की
बाणकोटचा तुकडा टाकुनी पुढे
अिंग्रजांसि जिंकता तुळाजिविना
येणेंची कवणा हीं स्थिती मुळीचि ना!
असतेचि तेवि तरी मात्र पाप तें
होतें अक्षम्य तुळाजीसी विनाशूं
जात तुळाजी म्हणुनी वीर्यची नसे
जात महाराष्ट्राचें त्याबरोबरी!
जात तुळाजी परि त्या संगरेंच की
कोकणिचें भूबल तें, सिंधुबलहि हें
होत अेकमुख, अेकाधीन! मराठी
शिवपूर्व त्रस्त, वृकग्रस्त, ते कुठे
आणि कुठे कोंकण स्वतंत्र आजचें!
त्रस्त आज तें वृकची हिंस्त्र! आपल्या
तीन बिळाबाहेरी अेक पायही

टाकूं ना धजति! भये आतही बसू!

परि आता तीन बिळांसीहि त्या झणी
मुंबअीच्या गोव्याच्या–जंजिऱ्याचिया
अुखडुनि; परलोभ–लांडग्यासि नृशंसा
नामशेष करुनि, आणि सिंधुपूर्ण हा
निर्वैर, स्वांकित, निरुपद्रवी करू
शीघ्र, बद्धपरिकर होअुनिया अुठा
कोंकणिची भू स्वतंत्र जाहली जशी
वीरांनो कोंकणिच्या ! जिंकण्या अुठा
कोंकणिच्या सिंधुची स्वतंत्रता तशी!

आणि ती स्वतंत्रता न साधनाविना
ज्या अेका होअु सुरक्षित शके कधी
नौसाधन निज ते करण्यासि विधर्मी
दुष्टतेसि दुर्जय प्रबळसे झटा!
हे रत्नागिरि! अंजनवेल! कोकणी
सिंधुपुरींनो[13] अवघ्या! घणघणाटुनी
द्या सारें नभ नवीन रणतरींप्रती
घणित, रणावित, अहर्निश, सहस्त्रश:!
बावड्या, गुराब, पाल, पोत, तारवें,
तिर्कस, तीं चिनाअी[14] तीं विलायती[15]
व्यापारी, झुंझारी, सबळ शिडांची!!
नौशिल्पी कोण हात धरित आजला,
नौरणात कोण हार देत आजला,
कोंकणिच्या नौशिल्पाभिज्ञ जनांना;
कोंकणिच्या नौरणशूरांसि ह्या क्षणा ?

ही विनंति, अुपदेशहि हा, न अेकट्या
माझाची; परि आज्ञा ही तुम्हांप्रती
पंत श्रीमंत प्रभु पेशवे स्वत:
धाडितााति आज जयोत्सव सुमूहूर्ते र
मद्द्वारे अवघ्या ह्या मिलित मराठ्यां!

अेकमुखी नौसाधन ; अग्रणी स्वयें
श्रीमंतचि ज्यातें; ज्या जनक शिवाजी;
हे सावंतहि, हे मानाजिरावही
सरदार प्रमुख ज्यांत; आणि झुंजुनी

ज्याने हबसाण–फिरंगाण–नौबळा
जिंकियलें बहु रणांत : आरमार तें
शीघ्र महाराष्ट्राचें हिंदुसिंधुच्या
नक्रांसी होओीलचि ठार मारते!!

की पश्चिम सिंधुस्वातंत्र्य रणीं जैं
चौदिशांसि करुनि परिघ; अेक बांधुनी
सांगड रणपोतांची; त्यांचियावरी
मारक त्या मोरच्यांचि रचुनि विमोघा;
करिल मारगीर भयंकर जलांतुनी
नौबल हें : आणि भूमिबलहि मराठी
रेटिल अिकडूनि जलीं अेकसहाची
कलकत्ता–कर्णाटक–मुंबअीकडे
ताम्रासी अवघ्यांची : तै स्वयेंचि की
तें पश्चिम सिंधुस्वातंत्र्य जिंकिता
हिंदुसिंधुही स्वतंत्र होतची स्वयें!
तरि भारतवीरांनो! भूमिची जशी
नौसाधन नव अुभवुनी जिंकिण्या अुठा
भारतीय सिंधुची स्वतंत्रता तशी!!!
नौसाधन नव तें, तें आरमार की
अुदित हिंदुराष्ट्राचें ज्या दिनी कधी
सिंधूच्या लाटांवरि स्वार होअुनी
तोफांच्या दुर्बिणीतूनी पहारा
अनिमेष प्रबल करीत भारताचिया
दूर भविष्यावरि, विचरेल सागरीं
त्या दिनीच घेअिल जें लब्ध आज तें
हिंदुस्वातंत्र्य चिरस्थायिता खरी!!''
हितकारक, अुत्तेजक, सावेश भाषणा
करुनि अशा सिंधुमुख्य बैसले जअी
तअी पुनरपि राजमुख्य अुठुनि बोलती

''तथ्य आणि पथ्य अशी सिंधुमुख्य जी
आज्ञा श्रीमंतांची आणि आपुली
आम्हांसी आताची सांगती स्वयें
शिरसा ती वंद्य असे : समययोग्य ती :
की विजयानंदी ह्या मग्न होअुनी
कार्याचा पुढल्या ना विसर पडावा!
आंग्लांसी आम्हि असू जोखुनी पुरें!

अुत्तरेकडील महान् विजय आजचा
पचतांची पाहुनिया घेअु त्या त्वरें!
सिंधुजयाचा[16] अुत्सव आज जसा त्या
आशा मज दृढतम की शीघ्रची तसा
सिंधुजयाचा[17] अुत्सव गाजूवूंचि ह्या

जेतृत्वप्रमद जरी म्लेंच्छ रिपूचा
आज असे निहत : जरी शल्य तें तया
म्लेंच्छांच्या तोऱ्याचें आजि अुपटिलें;–
तरि होवो ना, हिंदूंनो विसर आपणां
घाव भयद की अजूनी मातृभूमिचा
भरुनी तो आला ना! कवि कथी तसें
कोठे ते हूण ? असे पृच्छिण्याप्रती
क्षमता ना अद्यावधि आपणांस ती!
अेतदर्थ ह्या विजयास्तव जरी असे
अुचित अुत्सवक्रम तो कोणता तरी र
हाची, की धावा त्या जातिहृदाच्या
अपहृत निजजातिबांधवांसि धर्मत:
बंधमुक्त करुनीया रिपुकरांतुनी
ओजस्वी औषधि प्रयोजणेंचि ती!

तरि आहे आधीची निश्चियला जो
शुद्धियज्ञ आम्ही अुदयीक–तोच की
विजयाचा ह्या अुत्सव होअु अुचितसा
त्यांतहि तो राजदूत वृत्त तें कथी,
जो कविवर गात मधुर विजयगीति ती,
र तोची ह्या शुद्धियज्ञपावकाप्रती
होणारा पावनीय की असे अुद्या!
आश्चर्यें चकित दृष्टि आपली मला
जिज्ञासें, काय ? कसे ? होय सभ्यहो
गीतीच्या प्रारंभी कविवरें स्वत:
पतित म्हणुनि निजपरिचय जो दिला तुम्हा :
तो न औपचारिक! र परि शब्दश: खरा!!
श्रीमंते पत्री ह्या त्रुटितवृत्त तें
आहेची लिखित मला र आणि अुद्याला
होअिल तें साग्र सर्व विदित तुम्हांला!’’

वदुनि असें राजमुख्य करिति सभेसी

आश्चर्यानंदसिंधुमधि विसर्जना

जन थव्याथव्यांत पृथक् जात पथाने
चिंतित वा संवादत तर्कवितर्का
राजदूत कोण ? कसा पतित ? हें कुणी:
कवण मनी चित्री ती अटक छावणी !
–त्यात बांधवहि निज वा ! कवण कल्पिती
विजयीं त्या पुत्र पिता वा स्वकीय जो
करित पराक्रम असेल तो असा, तसा:
पदवी वा पारितोषिकासी घेअुनी
येअिल ह्या ? किंवा त्या ? कवण भिअी वा
वृत्त अमंगलचि असे भाग तयाचा ?
'तरिहि वीरगतिची ती !' धीर दे कुणी,
'श्रीमंतचि आम्हां होतील त्या स्थली :
प्रश्न कुणी काढी, 'का अटक नदीच्या
पुढतीही सेना जातील आपल्या ?
कवण निंदि, हिंदु कसे ते करी !' झणी
'का न ? करू तेही ! प्रतिपक्ष घे कुणी :
आशास्या घटितेंची समजुनी कुठे
अुच्छृंखल जयनिनाद गर्जुनी अुठे :
संकटांसि भावी फुगवीत अुसासा
दुर्भविष्यवाद्यासम हळहळे कुठे :
तिकडे ते तोफांचे बारही क्रमें
होतेची सुटत मधुनि मधुनि धडकते:
अिकडे त्या राष्ट्रीया प्रीति–भक्ती–भी–
आशा–अपशंका–अुत्साह–भावना र
भावांची मानसयज्ञाग्निहुतांची
अग्निज्वालाचि तशी दीप्त ती ध्वजा:
र तो भगवाझेंडा की सतत अंबरी
होताची फडकत अवघ्यांचिया वरी !!

प्रांती त्या ग्रामाच्या अेक रम्यसें
पुष्पलतापादपसंकीर्ण पुराण–
– प्रथित तपोवन होतें सिंधुतटासी
वेलावलिशोभित पुन्नागसुगंधी
कोकिलादिखगकूजित, मृगमनोज्ञशा
त्या तपोवनात तीर्थ अेक शोभलें
स्वच्छसलिल सलिलजपरिवेष्टनामधें

नारिकेल–आम्र–पनस–पूग–कर्दली
–तरुलता स्वभक्तिभरे गुंफुनी निजा
शाखांसी डवडवत्या फलफुलांमधें
रचिति रम्य मंडपास अुंच अंबरी
तीर्थाच्या रविकिरणोज्ज्वल जलावरी
दिवस दुजा अुगवताच, पुण्य अुषेची
स्तोत्रे सुस्नात द्विज गात पवित्रे
शतश: सत्वचरणें लागले दिसू
जाताना काननात त्या सुपावना
तीर्थतटाभोवति जी समतलस्थली
विस्तीर्णा होअी संस्तीर्ण शीघ्र ती
समिधांनी, दर्भांनी, घृततिलादिकीं,
यज्ञीयाग संभारी पुण्यपावनी
शीघ्रचिं तें वन घोषित र दीप्त जाहलें
स्वर–विशुद्ध समुदीरित वेदपदांही
आणि हविलुब्ध हुताशार्चितेजनीं
स्निग्ध सुगंधित शोभन हवन धूम ही
लोलुपसे जाताही जात दूर ना
भोवभोवती गगनी स्वच्छ रौप्यका
जालांप्रति लोभांच्या आंतरा निजा
गुंफित बहु विलसले थव्याथव्यांतुनी
देव जसे विविधाकृति दिव्य विमानी !
तों जनही अखिल बघू त्या अपूर्वशा
शुद्धिसमारंभाप्रति काननी क्रमें
सोत्सव स्वधर्मनिरत येअू लागले
पौरवृद्ध करुनि पुढे तो समाज त्या
यज्ञशरण सीमेवरि वेषभूषणी
दूरवरी विलसतसे दाट की दुजें
सिंधुतटी वेलावन फुलतसे कुणी
तो सादर समुदायांतूनि ये ध्वनि
'मार्ग ! सरा ! बंधूसी मार्ग द्या सरा !'
आणि तया राजदूत वीरयुव्याच्या
नेतृत्वाखालें शत पतित जनांचा
ये समूह त्या तीर्थावरती पावना,
मग सचैल सर्वहि ते पतित त्या सरी
स्नान करुनि वरि आले. वस्त्रमात्र ते
जीर्ण शीर्ण, पाप पुरातन तसें दुरी
टाकुनिया, सर्वांहीं प्रोक्षिलीं शुभें

कटिवस्त्रें केलीं परिधान नवीनें
श्मश्रूचा विधि होता मग विराजण्या
लागतसे शास्त्रशिखा त्या शिरी शिरी
शेखी ती हिंदूंची आणि अंतरी
मग सर्वां अभ्यंग स्नान करविण्या
विप्रवर्य आवाहन करिति जलांचे
हे गंगे, हे यमुने, हे सरस्वती
सिंधु, नर्मदे, गोदे, पतितपावने
ये कृष्णे, कावेरी ये जलात ह्या !
अखिलभारतीयजीवनैकतास्मृती–
संस्कारोज्ञागृत स्वजातिभावना–
प्रीत, पतित ते सरात धुवुनि निजांगे
हृदयांत:करणासह विमल जाहले
विश्वचक्षुसम भास्वान् भास्कराप्रती
बद्धांजलि अर्घ्यदान करुनि सर्वही,
तीरावरि जी सवत्स धेनु मंगला
ती प्रेमें स्पर्शुनिया आणि पावाका
यज्ञपावकांच्या त्या करुनि दर्शना,
सालंकृत सपरिधान अुत्सवें महान्
जयशब्दा पुरातन सर्व गर्जती
धर्मसनातनकी जय ! जय पुराणकी !
अखिल जनें अुचलिताचि शब्द तो सवें
काननची आनन की मूर्त जसें त्या
लोकांतर्गत राष्ट्रोत्साहभक्तिचें
तेवि अुठे ध्वनि प्रतिध्वनित ‘धर्मकी
र हिंदुधर्मकी जय ! जयरामचंद्रकी ! !’
प्रेमें जन पुनरागत त्या जनांप्रती
आलिंगू लागति चिरमिलित बंधुसे
मादत रघुवीराच्या जयसुधारसें !
रामनामसोमरसें राममयचि ते
सकल गमत सकलांसी ! प्रीतिभराने
आलिंगी जन जनास–हिंदु हिंदुला !
थोर कुणी म्हटलें ना पोर वा कुणी:
बाह्मण वा अंत्यज वा ! जातिजीवनीं
जीवभाव विरघळुनी मिसळल्या नद्या
सिंधुमध्ये निर्विशेष हिंदुतेचिया !
जयकृष्णा ! गोविंदा ! करित जयजया ! !
चिरविरही बहिणीच्या बंधु आणि तैं

आओीच्या सुत गळ्यांत घालिती गळा
आठवुनी म्लेंच्छांचे जाच–दु:ख तें!–
बहु रडलें करुनीया कंठ मोकळा

परि त्या सकलांत जरी जातिमिलन तें
हसवी बहु, रडवी बहु, अधिक कुणाच्या
हृदयासी तरि तें त्या होय कविवरा
राजदूत तरुणाच्या! ती गंभीरही
प्रेक्षणीयशी मुद्रा भालविशाला
अनुवेदनरसित होय चंचला; जसा
सुखदु:खासी त्या, त्या लोकभावना
भावांसी बिंबविता स्वच्छ आरसा!
जातिमिलनमोदाचा प्रथम पूर की
ओसरता लव, अुठुनी राजदूत तो
सर्वांसी नम्र नमस्कार करुनिया
बोले ''हे बंधूनो! शुद्धि होअुनी
आम्ही संस्कारहीन पुनरपि स्वयें
विप्रांही कृतसंस्कृत हिंदुविधीने र
त्या आम्हां सर्वांसी देवतामधे
प्रथम दर्शनीय दोन मुख्य देवता
अभिमानी ज्या विशिष्ट शुद्धिच्या अशा
धर्माचा दंड शिखा शक्तिचीच जो
तो भगवा झेंडा हा अेक; आणखी
दुसरी ती, जी दूरी दिसतसे तिथे
भग्न जुनी दुर्लक्षित : तीच समाधी!
पुनर्हिंदूकरणाचे जनिक विधी ते
जाहलेचि असती संपन्न आणखी
व्रात्यस्तोमादि अितर अैच्छिकें व्रतें
होतिलची अुचित तशी पुढति परी जें
रक्तासी; प्राणासी, हिंदु करित तें
मुख्य व्रत दर्शनची ह्या समाधिचें!
कारण की ही समाधि जीर्ण तयाची
ज्याचें ना शेष आज नामही जनीं
जो गेला केवल कर्तव्य करोनी!!

की तपोवनात याचि कोकणातले
धर्मभक्त तेजस्वी विप्र जाहले
पुर्तुगिजांच्या पीडद शासनामधे

शुद्ध करुनि घेते बहु पतित जनांसी
गुप्तपणे अनुवत्सर अेकदा पुढे
अेकाअेकींच गौप्य तें स्वशत्रुतें
कळुनि पुर्तुगिज ससैन्य पातले तिथे !
आणि वेढुनीया त्या पतित जनांसी
पावक त्या विप्रांसह, हाय सर्वत:
सरसहाच कत्तलीस लागले करू ! !
त्यासमयी त्या पळापळीत अेकदा
वीर अेक गोसावी राहिला अुभा !
आणि देत आव्हाना संगिनीप्रती,
खड्गाप्रति. खंजिराप्रति स्वशत्रूच्या
गर्जे; ‘मज बलात्कार करुनि शैशवी,
हो विधर्मदुष्ट दैत्य !’, पळविले तुम्ही
भ्रष्ट देह केलांती, हृदय परी हें
हिंदूचें हिंदूची राहिलें असे
आलो मी शास्त्राग्निस्पर्शविधीने
पावन व्हायासि येथ परि जरी तुम्हां
तें न रुचे तरि हाची धर्मसमरिचा
शस्त्राग्निस्पर्श शुद्धिकार्य तें करों !
या, फाडा ह्या हृदासि ! बिंदु बिंदु तो
त्यांतिल अभ्रष्टशक्ति ह्या पहा कया
परमाणू परमाणूपर्यंत हिंदु तो ! !’

सत्य काय हें ? तेंची पाहण्या जसें
पुर्तुगीज संगिन त्या हृदयिं भोसके
ये भळभळ रक्ताचा पूर अुसळता
प्राणांसह बाहेरी साधु तो तरी
‘हिंदू मी ! हिंदू मी ! होय गर्जना !
दैत्यहि त्या दचकतीच बघुनि अद्‌भुता ! !

त्याच हुतात्म्याची ही जीर्ण समाधी:
तों अुभाच मज तेथे आजही दिसे:
भळभळभळ रक्ताचा पूर अुसळतो
हिंदू मी, हिंदू मी, गर्जतचि तसें ! !
नांवहि ना अुरले कीं आज जयांचे
नांव चिरंतन झालें सत्य तयाचें !
नामरूप निजहुत तो करित तैं स्वयें
म्हणुनि नामरूपा हें राष्ट्र आज ये--

क्लिशित वीरतेसि आणि वरियलें जये!
देवो तो आम्हांसी धैर्य भक्तिचें
आणी हा भगवा ध्वज बाहुशक्तिचें!!
हें खोदुनि काढोनी हिंदुजातिच्या
हृदयावरि सत्य हेंचि, की जगामधे
धर्माविण बल पाशव हें जसें खरें
पंगु धर्मही तसा बलाविना ठरे!!''

वदत असें राष्ट्रभक्त तो स्वयें तया
घाली जाऊनि दंडवत समाधितें
दंडवता तेव्हा ते अखिल लोकही
घालित त्या साधु समाधीसि सोशिल्या
आणी त्या भगव्या झेंड्यासि, झुंजत्या र
साधु आणि साधुपरित्राण सुव्रती
शक्ती ज्या अुभय लोक अुभय साधिती!!

करुनि फलाहारासी मग यथोचिता
वनभोजन सकलांही रुचिर सारिलें
तो धिमि धिमि वाजूं पखवाज लागले
टाळ मृदंगाचेही गजर नादले
तो समाज अवघा मग अुंच पताका
फडकवीत, हरिच्या सुव्यूढ पंगती
धरित संघ संघ करुनि भजनकऱ्यांचें
काढितसे दिंडी हरिनाममंगला
भाली चर्चोनि बुका, प्रेमभराने
फुलमाळा कंठी घालोनि सुगंधी
टाळ करीं नाम मुखी गोड हरीचें
घेत गात नाचत नवमिलित बंधुही
त्या दिंडीमाजी मिसळोनि विराले:
पुनरपि ना व्हाया त्यातूनि निराळे!
धिमि धिमि धिमि वाजति पखवाज पूत ते.
अेकमुखें, अेकहृदें, अेकजण तसा
हिंदुमात्र गर्जत समरसितजीवनें
गोविंदा! गोपाळा! विठ्ठला! विभो!
'नेती'ची प्रीतिकृता सगुण गीति ती
दिंडी ये गात गात भार्गवाप्रती

मग पाराभंवतीच्या त्या पटांगणी

मृदु विचित्र आस्तीर्णा बैठकांवरी
लोक सर्व तो घे विश्राम येअुनी
हारतुरे पानसुपारीसि वाटुनी
नव गुलाबपाणी सिंचूनि सुगंधी
अुंची तीं अत्तरेंहि लाविली जनीं
आणि समारंभ विसर्जन असे असें
कथिलेंही मुख्यांही : तरिहि लोक ते
जाअू अुठती न घरा परि पुन: पुन्हा
प्रार्थिति की आश्वासन काल दिलें तें
वृत्त राजदूतांचे अिच्छितों श्रवू !
मुख्यहि मग लोकेच्छा अुत्कटा, तशी
पाहुनिया साग्रह त्या पाहुण्यांप्रती
वदति वृत्त सांगाची ! श्रीप्रधानही
पत्रीं मज लिहिती सुश्राव्य तें असें
म्लेंच्छदेश बघुनि विविध जातिरीतितें
अवलोकन केलें बहु; संकटांप्रती
भोगियले, हारविले, पुरुषवरें ज्या;
ज्याने श्रीभाअूच्या प्रीतितें स्वत:
रणिं अद्‌भुत करुनि पराक्रम अुपार्जिले:
क्रूर कडाप्प्याचें रण माजता स्वयें
तो नबाबची चिरुनी काढिला अुभा
चढत्या तरवारीसह हातच्या जयें: र
त्या तुमचें राजदूत ! वृत्त परिसण्या
र लोक कां न लोलुप हो ! वीरवृत्त तों
अन्य कवी कथिति जनी : परि तुम्हांहुनी
कवण येथ कविहि वदा अधिक कुशलसा ?
वीरमणिहि तुम्ही, कविमणिहि तुम्हीची,
अेकेची रत्नमणिद्वयही दडपिणें ! र
हावरेपणासि असा दंड हाच कीं
निजवृत्ता निजमुखेंचि कथन करावें
जरि आहे तेंचि कृत्य लोकहिताचे
तरि कार्यचि अनुरंजन लोकमताचे
सुखदु:खें सहृदयांसि सांगण्या नवीं
अुत्सुकता बसत कुण्या अंतरी नसे !
विनय, बुद्धि वा, बांधी बांधही तरी
स्निग्धाग्रह तेव्हांची कोसळीतसें !
अुठत वरी तो मग गंभीरपणाने
तरुण राजदूत दर्शनीय गज तसा;

दृष्टि तरी अंतर्मुख ती तशीच की
दिसत; जशी दिसली पहिल्याच पासुनी
अितुक्याही जात्युत्सव भाव–भावना–
मध्येही मुद्रेवरि त्या युव्यांचिया
चंचलतेतुनि अंत:स्थिर विषण्णता
पृष्ठभूमि चित्रांतुनि, तेंवि दिसावी
अीषत्स्मित वदनावरि झळकलें, परी
सौख्याचें ? दु:खाचें ? कां अुदासची ?

''काय कथूं ? कोठुनिया ? तरिहि आपुली
आज्ञा ती म्हणुनि कथन विहितची असें.
बंधूनों ! आहे मज मित्र अेक जो
जिवलगची ना परंतु जीवची असे
आस्मृति तो साधी प्रिय मजसि होतसे.
त्याचेंची वृत्त मनोरंजनीयसें
श्रवणार्ह प्रथम आपणांस मज गमे
आनुषंगिका क्रमेंचि मम कथाहि ती
घेअिलची प्रस्फुटता तत्कथेमधे
तो माझा मित्र अेक दिवशि शैशवीं
आअीच्या पदरासी धरुनि 'चल नं तूं !–
गेहासी चल नं !' अशा बोबड्या वचीं
होता जो ओढित तों क्रूर कोणसा
हस्त तया हिसडुनि दे दूर ढकलुनी
आणि झणीं आगीचे डोंब अुठोनी
परिसर तें अवघेची लागले जळू !
मूलचि तें ! प्यालें ना दूधही पुरें !
तों त्यासी जननी वा जनक ना अुरे ! !

वय असेल चौदावें लागलें तया:
तेव्हां तो अेके दिनीं जलधितटासी,
गोव्याच्या लगत, सहज बोलला तया
भेटाया जी येअी मधुनि मधुनिया
त्या अेका प्रौढा बाअीसि दयाळा
'काकू ! हे लोक मला जें लुअी लुअी
वदती तें मज न रुचें नांव कां बरें ?''
बाअी ती हासुनिया तुष्ट बोलली
'बाळा ! मग नांव तुला कोणतें रुचें ?
शंकर तुज मी वदेन रुचत नांव तें ?'

अैकतांचि त्या नामा कवण अजाणा
पूर्वस्मृति अस्फुटशा अुमटुनी हृदीं
नेत्रीं त्या पोराच्या आंसवे अुभी--
राहियली ना कळतां 'हाय रे खुळ्या!
अितुकें तें काय त्यांत! तुजसि यापुढे
शंकरची मी वदेन' वदुनिया असें
ती साध्वी त्या गरीब बालकाप्रती
घे जवळी प्रेमाने 'शंकरा! परी
अंतुनिच्या देखत हें नांव आपलें
बोलुं नकोसी हो तें!' 'कां तरी न तें?'
जिज्ञासे बालक तो. 'हा खुळ्या ! तुला
सांगतेंचि आतां घे गौप्य जें हृदीं
आजवरि म्यां पुरिलें ठेव कीं जशी
''बाळा! तूं पहिलीची म्हणुनि जी स्मृती
कथिसि तुझी कै कै मज तींत हस्त जो
क्रूर तुला आअीच्या पासुनी दुरी
हिसडुनिया दे आणी दे पेटवूनि ते
आगीचे डोंब दुष्ट दुष्ट हस्त तो--
हस्त अंतुनीचाची होय ह्या मुला!!
ह्यांनेची तव माता भ्रष्टवुनि बळें
भ्रष्टविलें तुजही तव धर्म भंगुनी
हिंदु तुझी माता तव हिंदुची पिता
त्यांतुनिही ब्रह्मबीज! परि पिता तुझा
आगीच्या त्याची ज्वाळांत घे अुडी
आणि तुझी माता आगींत पेटल्या
स्वांगासी विझवू दे सागरीं बुडी!-
निरवूनी मजसि तुला सांगण्यासि हें
योग्य समय येतांची गुह्य कुलांचें
त्यावरती अंतुनि तुज ख्रिस्त विधीनें
सिंचुनि जल तें अभिधा देत लुअी ही
आणि दास करुनि ठेवि तुज निजीं गृहीं
शिंपडितां जळ वाढे बीज जगीं तें!
शिंपडितां जळ हें परि बीज भाजतें
म्हणुनि अमंगल ते संस्कार पुसोनी
मी मंगल संस्कार तव मनावरी
आलें कीं आशैशव करित कथोनी
तुज नाना रम्य कथा देवकुलाच्या

रामाच्या, सीतेच्या, गोकुळिच्या त्या
नंदनंदनाच्या ज्या परमपावना
बाबा ! त्या देवकुळी जन्म आपुला !
बाबा ! तो वंश तुझा धर्म तो तुझा ! !
धर्म दुजे शिंपडिती जलपरी तुझा
धर्मसिंचि अमृतासी ! तेंच पिअी जा ! !

पण बाळा हें सारें वृत्त गुप्तची
राख बरें, राख निखाऱ्यासि कीं जशीं,
अनुकूल न जोवरिं ये काल तोंवरि
असमयासि सत्कृति ही करि बळाचिया
बीजाच्या कृषि तशीच ती अपव्यया
योग्य संधि साधुनि ती शीघ्रची स्वयें
दोघेही दास्यमुक्त होअु निर्भयें.''

परिसत तें अुत्क्षोभक वृत्त गुप्तची
बाळाच्या प्रतिशब्दा प्रश्नशत अुठे
परि अंती त्यात अंतिमचि परिस्फुटे
'काकू, तरि तूंही कां दास्यपंजरीं
मजसमची निगृहीता ? तरि कशी ? कधी ?
आअी मम कैं भेटे ? सांग सांगची'
'अैक मुला. वृद्ध पिढी निज अपूर्णशा
आशांसी पूर्ण करूं, आणि भोगिल्या
पीडांची फेड करू, नव पिढीविना
कवणा सांगेल दुज्या दु:ख आपलें !
अैक तरी : हिंदू तू, दु:ख हिंदुचें
साष्टीच्या लगत मूळ गांव मम असे
वंश मराठी; देती बघुनि वराही
बाराव्या वर्षी मज देशमुखांसी
नवतीचा भर येतां मजवरी ठरूं
रूप न दे कोणाची दृष्ट पलभरी
गौरीच्या दिवसांमधि अेक दिनीं जो
हळदकुंकवासि अन्य योषितांमधें
मी आणी जाअू मम अेक समवया
होतों हसहसत जात मैत्रिणी-घरी.
अेकाअेकीच पुर्तुगीज लांडगे
हरणीच्या त्या कळपावरति आमुच्या
तुटुनि पडुनि सुंदर त्या आठ वा दहा

नेति मुलींसी, जाऊबाअिसी मला.
त्या रात्रीं आम्हां दोघांसि दैव ज्या
अेकाच्या अेकत्रचि हस्तिं सोंपवी
त्या कामोद्दीप्तासी बाअि म्हणाल्या
‘तू सुगौर ! मी लुब्धा; तुजहुनीहि ही !
परि रजान्त दिन आजी म्हणुनि न्हाअुनी
संग करूं प्रीतीने; ये विहीर ही
दे जल तें आणोनी.’ कामलुब्ध तो
जो विहिरीवरि जलार्थ राहिला अुभा
तो धाडस करुनी आबाल्य धाडसी
जाअू मम दे दैत्या धाडकनी त्या
विहिरीतचि ढकलूनि ! आणि मत्करा
धरुनि वनीं मजसह ती शिरत सत्वरें
त्या रात्री छपत छपत जो न अुजाडे
तों माझी जाअु महाधीट ती स्वयें
मज घेअुनि ये ग्रामा परत आमुच्या
आनंदे कल्पित अन्योन्य कीं कसें
अभिनंदन शौर्याचें आमच्या अशा
करितिल ते ग्रामवृद्ध, सासुसासरे,
प्रिय सखे, सखीहि, मुदित वानुवानुनी
र आनंदे कल्पित तें जों न अुजाडे
तों घरासि येअुनिया राहिलों अुभ्या
गाअी बघतांच अम्हां हंबरल्या त्या
प्रतिपालित वासुरेंही चाटुं लागलीं
मग अुठुनी जन घरचे दारचे क्रमें
लागताचिं येअू बाहेरि आम्ही ही
सुख:दु:खोद्वेगें अतिमात्र भुकेल्या
प्रियकंठी पडुनियां मोकळें रडूं
गेलों सस्मेर वंदनासि कराया
तों अेकचि दूर ! दूर ! अुसळला ध्वनी:
क्रूर कुण्या श्वापदासि पाहुनी जसे
आरोळा अुठवित जन देति हुसकुनी
तेंवि, मुला, आम्हासी हाय आमचे
प्रियजनची देती हुसकूनि सर्वथा !
शपथेवरि कथिलें बहु अश्रुसिक्त म्यां
तें वारंवार वृत्त अुभयशुद्धिचें
परि अेकचि निर्दय निर्लज्ज ये ध्वनी
ग्रामांतुनि ‘जा ! काळें तोंड करा ! जा !’

घेतांना परत आम्हि रान, परत त्या
गाअी बहु हंबरल्या प्रेमभरानें,
वासुरेंहि चाटाया थांबली, जरा
–परि न गुराखी आम्हां थांब बोलला!!

गेलों मग रानीं त्या निस्सहायशा
रात्रभरी रडलों अन्योन्य लगटुनी
तेजस्वी जाअू ती मग म्हणे मला
‘आम्ही तरि रडणें कां ? तें पुरें करा.
लाज जरी हो बाअी! लांब मिशांसी
धरित्या त्या मेल्या पुरुषांसि ना गमे
तरि वाटो आम्हां तरि लाज कां अशी!
जाअूं या गोव्यासचि! अप्सरांसही र
लाजविती ही तरुणा रूपसंपदा:
आर्जवित्या त्या प्रबला पुर्तुगिजांच्या
गेहींची होणारें चीज कीं तिचें
या मेल्या क्लीबांच्या सोवळ्या घरीं
रडत नांदण्याहूनी! हां अुठा झणीं!!’

‘छे! छे! मी कुरवाळित बोलल्यें तिला
‘बाअी! हें काय वदा! म्लेंच्छ ते वनीं
आम्हांसी संगबळें करिति वा न वा
तो यावा कैसा विश्वास समाजा
आमुच्याचि कथनानें ? वंशहितार्थी
व्यक्तिची त्याज्य ठरे; भ्रष्ट ती तरी’
तो अुसळुनी मधेचि सुंदरी पुन्हा
रांगे फणफणली ‘‘वा भ्रष्ट कोण तें ?
जाणसि तूं अस्पृष्टा सेज आपुली!
परि जरि ती असतीही स्पृष्ट बळाने
तरि कां तें भ्रष्टविते कर्म आपणां ?
बाअी ज्या अन्य सख्या काल पळविल्या
त्यांवरती आस्कंदन[१८] कृतचि रिपूने!
तरि त्यांसी भ्रष्ट म्हणुनि काय मानणें ?
ज्या ज्या स्त्रीप्रति अविंध पळवुनी बळे
आस्कंदी, ती ती स्त्री भ्रष्ट ना र परी
भ्रष्ट तिचा पतिच होय जो न रक्षि ते!!
सिंहाची स्त्री कोल्हा पळविना कधी
हे मेले कोल्ह्याहुनि भ्याड आपुल्या

अनुरक्ता भार्यांही रक्षुं शकति ना.
तरि योषिद्वस्तीं भरितां न, आपुल्या
हस्तींची बांगड्यासि भरति ते न कां!
मग आम्ही तरि घेतो खड्ग ह्या करीं;
कोल्ह्यांसी अैट मात्र कोण सिंहशी!
काय म्हणे दूषित कुल–गेह होतसे!
अर्धांगी अनुरक्ता दृष्टिसमोरी
नेता पर जे जिवंत परतले घरी
ते गृह ना दूषविती, ना समाजही!
परि पुरुषहि ज्या मारूं शकति ना तया
धर्मशत्रुसी वधुनी निजसतित्व जे
अक्षुण्णा स्वगृहासि परत आणिते
भ्रष्टवी गृहासी, समाजासि, सती ते!!
अर्धांगी साध्वी, जरि परबलाकृता,
निज शेजे घेतां तिज परत ती घृणा :
आणि जरी ती तशीच धर्मशत्रुच्या
मंचकींच लोळे तरि तो कलंक ना!!
थूः अैशा शास्त्रावरि! थूः जिण्यावरी''

निष्पाप क्रोधासी संथवित तिच्या
वदलें मी कुरवाळुनि ''तें खरें; तरी
हो बाअी! जे राक्षस दुर्बळा अशा
निरुपद्रवशीलांहीं गांजुनी बळें
नेति हरूनि त्यांच्या आक्रोशत्या स्त्रिया
मानुनियां धर्म तोचि त्यांचिया तया
आसुतेहुनि न बहिष्कारीति ही
हिंदूंची अक्षम्या वा अमानुषी
सहनशीलता अतिशय सत्य करंटी :
काय अपद्रवद–शीलताहि गोमटी?
मग मेल्या त्या नराधमासि शत्रु जे
धर्माचें, ज्ञातीचें आणि कुळाचें,
त्यांसि कसें वदणें वरणीय सुखाने!
निजजाति प्रियतमाचि जगति जिवांसी
निजजननी वेडी वांकुडिहि ती जशी
त्याग किती हा! परंतु जरि वधासही
स्वजन करी अपराधावीणही तरी
मरतांना त्या स्वजनांच्याचि मंगला
प्रार्थित कीं जावा हा देह सोडिला

तरि भक्षुनि कंदमूल जें मिळेल तें
नेअू ह्या आयुष्या ह्या वनामधें
टपटपटप गाळीत तीं आंसवें अरे
जाअू मम वदली मज चुंबितां ‘खरें !’

थोड्याची दिवशीं ‘सद्धर्म’ तिथेही
हाय येअि नरमृगया करित परी रे !
ख्रिस्ताचे अुपदेशक शस्त्र धरोनी
बागनेटच्या अग्रे बायबलासी
कोराया हृदयावरि ‘हीदनांचिया’[१९-]
जी पलटणपावन अुभवीति तीच ही !
आरोळा अुठतांची हाय घेअुनी,
दोघीही ग्रामासी धावलों, परी
दारेही वेशीचीं अुघडिना कुणी !
मग हाणित मारित करकच्च बांधिती
हिंदु सावजासह अन्यान्य अम्हांही
मार्गीची कामाग्निंत आपुल्या बळी
देअुनि ते ‘संत’ बळें देह आमचे
मग गोव्यांतील हाट मुख्य जो तिथे
नेती आम्हांसि पृथक् बांधबांधुनि
दाव्यांनी प्रत्यक्षचि पशु तसे, मुला !
भाजी हाटांत जशीं लोक पडवळें
तैसे आम्हांसि विकू तेथ लागले
मूल नेत विकत कुणी, आअिसि दुजा :
भावासी अेक पतिसि अेक तिज तिजा
दाव्यांनी खेचिरे, त्या दयामया
छायेंतचि येशूच्या मंदिराचिया !
सत्यधर्मविहितकर्म समजुनीच या !
नेलें मज अेकाने तीस रुपाया
अन्याने जाअूसी ! हायरे हृदीं –
जाअू ती जाता जाअूचि जीव हा
झाला मम र अंतरली पोर ती जधीं !
परि चिर ना तेजस्वी आग ती छपे
दुःखाच्या अिंधनांत हृदयिं त्या तिच्या
अुठली भडकूनि झणीं : जो तिला अणी
ने गुलाम करुनि अेक पादरी घरी
त्यासी ती ठार करी खुपसुनी सुरी !
बांधुनिया मग गाडिसि धावत्या तिला

गोव्यातुनि मार्गी फरपटत ओढिली
तों ख्रिस्तीभक्तांची त्या स्थितींतही
निंदा ती अधिकचि की चिडुनिया करी
तेव्हां त्या घायाळा रक्त ओकत्या
तरुणीसी ते तशीच टाकिती बळें
'सांतकाज'[२०] –मधल्या त्या भयद भुयारीं
लेश वायु वा प्रकाश नव न सोडितां
सांतकाजच्या–तया 'पवित्रगृहा'च्या
मध्यें अन्यान्य हिंदुबंदि जे तयां
आज क्वचित् जेंवि तसें नित्यची तदा
दगडांवरि आपटुनी कीं धुणी जशीं,
बडवुनियां कणसांसम, भयद भुयारी
नचजलान्न वायु तेजरिक्त कोंडुनी,
अंती जैं आणिति ह्या वधशिळेकडे,
तैं तिजही त्यामधेचि आणिली तिथे
मग जो जो क्लिष्टजीव ख्रिस्तजला पी
तो सुटलाःर परि होती त्यामधें न ते ! –
ते होती धर्मवीर अुरति जे तिथे ! !
मग पाडुनि तिज खालें पादरी बसे
छातिमधे गुडघा रोवूनि तीवरी
आघाता आणि करित त्या ह्रदावरी
गर्जे 'जेंतीव !–' 'भूत' बोल कोण तूं
कवण कुपथ धर्म तुझा मरसि समजुनी ! !'
कवळें तें वक्ष अरे ! भार ना सहूं
शिकलें जें दूधपित्या अजुनि मुलाचा !
त्या वक्षीं तो, रेडा अंबुजी तसा;
चढुनि वदे 'जेंतीवा ! बोल रे झणीं
कवण कुपथ धर्म तुझा मरसि समजुनि !'

'गोविंदा ! गोपाला ! ! दे दयामया !
कृष्ण कन्हय्या देवा कृष्ण कन्हय्या !–
नाद मुखांतुनि ये मधु सुंदरीचिया ! !

मग कापुनि हात तिचे जाळिले पुढे
अस्थि घणाखाली चेंचूनि संधिचे
गुडघ्याचे घोट्याचे; ठेंच ठेचुनी
अंतीं मग गद्य कंठनाल दाबिला
जों जाओ गुदमरुनी जीव तडफडा ! ! !

ती मारी अेकतरी पुर्तुगिज खरी
परि ज्यांनी अेक पिसूंही न मारिली
पुर्तुगिजांची प्रत्याघात करूनिया,
जे केवल हिंदुधर्म राखण्याचिया
दोषे अभियुक्त र तेहि मरति असेची ! !
अक्षरशः हाल हाल होत तसेची ! ! !

सांतकाजचे आले संत हे असे
अर्पित रक्तांत धुवुनि येशुच्या पदा
नरमांसाच्या नैवेद्यासि नव सदा !

माझी गति भिन्न होय. विकत ने मला,
जो गुलाम करुनी तो तरुण भाबडा
पुर्तुगीज आपणची की गुलाम रे
माझ्या नवरूपाचा शीघ्र होतसे
म्हणुनि मला तूं ख्रिस्ती हिंदु वा असा
प्रश्नही न कवण करी तोंचि अकस्मात्
जाअूच्या वीरतेसी अद्भुता तया
परिसियलें म्यां हाटीं शीघ्र मानसी
माझ्याही करुनि तसें अंत जिवाचा
तैसाची करण्याची स्फूर्ति अुदेली !
तैं माझ्या सेवेसी अेक वृद्ध जी
स्त्री नियुक्त अिंगितज्ञ ती वदे मला
'अैक मुली ! मी हिंदु, देह बाटला,
र परि मरती त्यांचाही भ्रष्ट देह तो
करतीची रिपु आधी ! र हृदय आणखी
भ्रष्ट कुणी करूं शके न. हृदय हें असे
जे मेले त्यांसमची हिंदु आपुलें र
मग मरता कां सर्वचि हिंदु बळाने ?
कार्य मुली खलयुद्धी होत छलाने !
जे मेले धन्यचि ते ! धर्म–ऋणातें
तात्काळचि फेडिति ते गणुनि पै न पै :
परि अधन्यचि हे ना अुरति जे जिते
र जरि हृदयीं हे धर्मा पूजिती सदा
आणि जरी धर्मजया जीवना निजा
अर्पिति हे, ते जैसे मृत्युसी निजा
धर्मऋणा, तत्काल न तरिहि, पूर्णतः

फेडितीच हेंही सव्याज पै न पै ! र
प्रत्याघाता न शक्त वीर जो मरे
तो अन्यायासि वांझ करित त्या क्षणी :
प्रत्याघातासि शक्त व्हावया अुरे
तो अन्यायासि ठार मारितो रणीं
जाअू तव मारुनिया जातिवैरि तो
व्यक्तिप्रतिकारधर्म जात करूनिया
आणि पुनः पुनरपि ह्या वीरतेमुळे
व्यक्तिप्रतिकारांच्या, हिंदुजनांची
आहे ह्याहुनिहि घोरतर नसे दशा
जन सापा सहज भीति; ना तसे सशा
जरि राष्ट्र–प्रतिकारची पूर्णपणे ह्या
निःपाता करु शकेल राक्षसांचिया
तरि तू हा राष्ट्रप्रतिकारधर्मची
मृत्युसी न भिअुनी. परि सफल त्या करू
आचरि ये असशिल जरि सिद्ध मृत्युतें
पीडा त्या घोर सांतकाजच्या सहू
सुसहहि ना सर्वत्रा लाभदहि सदा :
कीं खल जे करिती छल त्याहुनीहि त्या
छलकांसिच छल सोसू लावण्या शके
अैसाची धर्म मुली नित्य यशस्वी''

मजसी तो शब्द शब्द वेदवाक्यसा
गमुनि तिचा, झालें मी शपथबद्ध रे
धर्मजया तद्दर्शित जाअु पथेंची.
ती वदली 'अैक तरी : देह विटाळे ?
तरि तू तव ह्रदयमंदिरात मूर्ति ती
श्रीरामस्मृतिची नेअूनि रक्षि जा :
रक्षियली श्रीशांतादेविची जशी
नेअुनि तैं गव्हरात विप्रवरी त्या
जैं अविंध पूर्वी तत्क्षेत्र भंगिती !
आणि बळें ख्रिस्ताविधी जे करू पडे
तें स्वयेंचि करि जा, जा प्रार्थनेसही
चर्चांतुनि : सत्य सनातन असेल जें
तत्व वैदिकचि तें; तें अैक भक्तिने :
जें धार्मिक ढोंग मात्र, रक्तपिपासू
सैतानध्वनि जो सूरांत अीश्वरी; र
तो तो तू धिक्कारित विसर तिथेंचि !

आणि तुला तरुण मुलें आढळतीं जीं
भ्रष्ट हिंदुपितरांची गुप्त भेट त्या
सांगत जा कोणाचे कोण ते तया
सांगत जा शिकविती पाखंड तुम्हाला
सांगत जा राष्ट्रधर्म कवण आपला
सांगत जा रावण तो केवि मातला –
सांगत जा रामाने केवि मारला.
जे भ्रष्टति बलविभीत ते न शत्रुता
हिंदूंची करिति पुरी : शत्रुता परी
भ्रष्टांची ही दुसरी करितसे पिढी
त्यावरीच अवलंबन करिति विधर्मी
त्याप्रतीच फोडुनि, ठक ठकविणें अम्ही
कुशल यत्न अैसे फळतातही बहू
म्यांचि दहा तरुण तरी भ्रष्टकुळांचे
पाखंडी शिक्षेचें ढोंग अुघडुनी
आणखी स्वधर्मभक्त बनवुनी पुन्हा
असतील प्रेषियले सांवतांकडे
हिंदुत्वास्तव रणात अुघड झुंजण्या!
कूटाचे प्रमुख, मुली, आपुल्या तुम्हा–
आम्हांहुनि थोरथोर गुप्त हे अिथे;
ते सावंतहि, घोरपडे, पेशवे तिथे’

त्या दिवसापासूनी त्याच पथाने
आलें मी झटत यथाशक्ति संगरा
तोंच महाराष्ट्रधर्मवीर दिग्जयी
ये बाजीराव स्वातंत्र्य–संगरा
कोकणभू–सिंधु–भरी झुंजवू अुभ्या.
त्या युद्धी कूटाचे प्रमुख आमुच्या
शत्रूच्या शिबिरांतील वृत्त कळवुनी,
जनतेसी चेतवुनी, आणि पुरवुनी
हिंदूंच्या छावण्यासि तरुण सैनिका
गुप्तपणें ज्या आम्ही शिकविलें अिथे
र करिति शक्य ती सेवा छत्रपतीची :
त्या समयासचि माता लाडक्या तुझी
म्लेंच्छांचें बळपीडन असह होअुनी
अर्पी तुज मत्करात वदत ‘मी मरे :
परि घ्यावी ह्या देवासुररणांगणी
आमुचिया वंशाची हीच वर्गणी!’

त्या युद्धी अखिल सिंधुतट अहिंदुच्या
हस्तांतुनि करिति मुक्त हिंदुवीर ते
कोस पांचशावरि ह्या पुर्तुगिजांच्या
करिं होतें हिंदुतीर : त्यांत आजला
कोस पांचही नुरती तत्करीं पुरे!
पाखंडी पीठांतुनि वेद पढविले.
भग्न क्षेत्रांसि पुन्हा कळस चढविले.
आणि पांच कोसही हे परकरांमधें
राहते न गोव्याचे जरि अुदंड तीं
तटतीं ना अुत्तरेस राजकारणें!
धाव असा राष्ट्राच्या भरत ये जरी
देहाचा आज, तरी घाव हाय रे
आत्म्याचा अजुनी रक्ताळ तसाची!
तो आता भरणें : जै भ्रष्ट रिपुबळें
त्यांसि शुद्ध करुनि पुन्हा, पाजुनी पुन्हा
अमृतासि धर्माच्या ह्या सनातना.''

पौराणिक अद्‌भुत आख्यान कवण की
तैसें त्या साध्वीचें कथन विस्मितें
चित्तें अेकाग्रशा किशोर तो श्रवी
आणि पुसे अत्युत्सुक 'तरि मलाहि तू
धाडुनि का गुप्तपणे छत्रपतींच्या
छावणींत देशीना ? बंदुकीतला
बार कधी माझा मृगयेत चुकत ना,
वा घोड्यावरली ही मांड ढळेना.'
वीर किशोराच्या त्या सहज सतेजा
धीट अुतावळिसी पाहूनि कौतुकें
साध्वी ती वदनावरि हात फिरवुनी
आश्वासी 'सिंहाच्या छावणीप्रती
छाव्या! तुज देअिनची धाडुनी बरें–
शीघ्रचि जैं गोव्यावरि अंतिमचाची
करण्यास्तव आक्रम निघतील पेशवे.
परि कारस्थान न परिपक्व अजुनि तें
अुतर–कर्नाट वेध सबळ होति जों
तोंवरती अनुसंधानार्थ त्याच की
परि दिशेसि अन्य अेक कार्य कार्य तें
जाणसि तू किति सज्जन मम धनी असे

पुर्तुगीज असुनिहि तो हिंदुजनांचा
छळ पाहुनि हळहळतो हिंदु तसाची
अर्ध्या वचनात माझिया सदा वसे
दास असें मज वा तुज समजतचि नसे.

त्याच्याची आधारें शस्त्रकलेचें
शिक्षण तुम्हांस शके द्यावयास मी
जरि न गुप्त हेतु त्यांतला तया कळे
तो आता परत मातृभूमिसी निजा
भेटाया यूरोपी जात आणखी
मीहि तयासह यावें म्हणुनि आग्रहा
आत्यंतिक करित असे; मजहि तें मनी
यूरोपभ्रमण लाभकारकचि गमे.
पुर्तुगिजादिक यूरोपीय बळ कसें :
सद्गुण ते दुर्गुण ते कोणते किती :
पातालामध्ये ह्या पुर्तुगिजांची
राज्यें कां कोलंबियादि सत्यची
गुप्त गृहच्छिद्रें वा कोणतीं कशीं
तें प्रत्यक्षचि पाहुनि परत आपल्या
मातृभूमी यावें हें अिष्टची असे;
चल तूही मजसह तरि. शत्रुच्याचि की
आखाड्यामध्ये अज्ञात जें अिथे–
शीक पेच ते ते तू सर्व आणखी
शिकिव परत येअुनि निज जातिबांधवा
कच–देवासुरयुद्धीं जेंवि तेधवा,
बाळा ! या युरोपासहचि अखेरी
मल्लयुद्ध हिंदूंसी झगडणें असे
चल तू तरि मजसंगे, प्रिय तुझ्या मुखा
पाहत भोगीन विदेशात गृहसुखा,
शीघ्रचि मी अंतुनिच्या तुज करांतुनी
विकत घेववीन धन्याकडुनि माझिया
मात्र तोवरी न शब्द हृद्गतातला
ओठाच्या वरी देणें येअूंच शंकरा !
अल्पावधिनंतर मग सागरावरी
शंकर त्या साध्वीसह पर्यटणा घे
अर्णव तो ! अंबर तें ! विश्वशक्ति ज्या !
प्रत्यक्षचि त्यामध्ये राहिला अुभा
प्रथमचि अणुबिंदुसा किशोर तो तिथे

प्रत्यह्ली प्रातःसंध्येसि तो करी
अत्युदारसंस्कार–स्तिमित–वंदना
‘हे अनंत अुच्च विरलनील अंबरा
हे अनंत खोल तरल नील सागरा !
अणु हा महतांसी प्रणमीत तुम्हाला ! !’
नाना रमणीय कथा साध्विमुखाने
अंबुराशिमथनाच्या, सिंधुसेतुच्या
प्रभवाच्या, प्रळयाच्या, परिसता मुदें
नाना आकाश वायु जल–गतिस्थिती
द्वीपपुंज रीतिभाति भूरि विभाषा
अवलोकित अनुभवीत तो किशोर ये,
तारू ज्या सिंधुद्वारांसि[२१] ये पथीं र
तेथीचें मूलवृत्त बहुत शोधुनी
हिंदुअुपनिवेश कथांसि तेथल्या जुन्या
हिंदुगलबतांमधल्या हिंदु नाविका–
पासुनि अभिमानमुदितचित्त अैकिलें.
अैकियलें पुर्तुगीज सिंधुशौर्य तें
अैकियलें कैसें हिंदभूमिचा वा
मार्ग देत दावुनिया हिंदु तिमय्या[२२]
अंत करू अिस्लामी क्रौर्य तद्‌बले.
खंड खंड पूर्तुगिजा केवि थरथरे
हेंही अवलोकियलें हेंहि की कसें
यूरोपी स्पर्धा शैथिल्य आंतलें
सत्तेच्या पुर्तुगिजांच्या क्षया करी
आणि कसे पूर्वेतिल पाय अुखडुनी
करित महाराष्ट्री आघात ती ढिली :
वसअीचे आप्पांचें नांव अैकुनी
आफ्रिकेचियाहि पुढे जनमुखांतुनी
तो किशोर अभिमाने फुलतसे मनी
हिंदूंचे सिंधुयानबळ कधी असें
होअील दिग्व्यापी तें बहुत चिंतुनी.
आक्रमुनी आफ्रिकीय भूशिराप्रती
अतलांती[२३] घे प्रवेश सिंधुयान तें
जात जात सायंकालासि अेकदा
शेतासम अेखाद्या रुंद लांब ये
अेक भयंकर तिमि अुसळूनि अकस्मात्
पाठलाग करित तडक मागुनी तया
अुसळत ये जळ अुचंबळूनि अंबरी

शिखरासम अेक तिमिंगिलहि सागरी!
चंड जळचरेंहि भये दूर पळालीं
कोस कोस बघुनि झुंज ती भयंकरा
सिंधुयानही दृश्या भीषणा तया
पाहुनिया लव थबके. तैं किशोर तो
वदत अहा, काकू हे मत्स्य आपलें.
जीवन नेतात तरी केंवि अशा ह्या
हिंसा प्रतिहिंसामय सागरामधे
हसली ती लव अुदास, ‘हा खुळ्या अरे!
मनुज जेवि भूवरती! न्यूनतर परी
जातिजातिमध्येही जीवनार्थ वा
बळशक्तित्वार्थ कलह हाचि भूवरी!’
तों सहसाची बिगूल भीतिसूचना
वाजवीत खडबडुनी अुडत नौवरी
पुर्तुगीज गलबतासि आंग्ल लुटारू
चाच्यांचे गलबत झडपूनिया धरी
हाणमार, धरपकडी, बार, टक्करा
त्या घंटा, बिगुलें, अंधार, गलबला
आरोळ्या, कण्ह, रक्तस्त्राव, कत्तली :
तिमि सोडुनि भीत तिमिंगिळ पळे दुरी!
परि घटका दोघटका झुंज नृशंसा
प्राणघातकर होअुनि पुर्तुगिजतिमि
आंग्ल तिमिंगिळ गिळीच, आणि आपल्या
लघुबेटा ने र धृतां गुलाम गणोनी!
जअि अुजाडता घेती लूट वाटुनी
म्हातारी व्यर्थ म्हणुनि मारिली तिशी
आणि अेक चाच्यांतिल मूर शिपाया
लूटीचा भाग म्हणुनि देति मुलाशी.

दुर्दैवी पोर! पोरकें जगामध्ये!
पुर्तुगिजांची होती प्रखर गुलामी;–
आशैशव पडत अंगवळणिं ती तरी
परि मोरोक्कोमधल्या क्रूर रानटी
ह्या गुलामगिरिंत पोर आज पडतसे
तेलातुनि तळत्या आगीत की जसें.
अिस्लामी बर्बरता पुर्तुगिजांही
म्हणवि शीघ्र बहुत बरें! त्यातही नुरे
काकूही त्याची त्या सांत्वना करू.

त्या अुदार साध्वीसी आठवूनिया
पोराने त्या अेकान्तात रडावें :
माझी तिज आशा ती केवढी अणी
स्थिति झाली काय! म्हणुनि नित्य झुरावें.
मोरोक्कोमध्ये त्या राक्षसा घरी
कुतऱ्यांच्या तुकड्यांतुनि अन्न त्या मिळे
दिवसासी पशुसंगे पशुसमानची
राहुनिया गोठ्यांतुनि रात्रिं तो पडे.
रागावुनि मूराची बायको तया
फेकुनि दे नरका–मध्येचि अेकदा
शाप शिव्या मार तो मिळे पदोपदा.
तरिहि तो सजे न जरी जीव द्यावया
तरि आशा काकूच्या पूर्ण कराया!

अेके दिनिं शेतांतुनि परतता मधे
अेक गवाक्षात दिसे त्या सुलक्षणा
हेमगौर पुर्तुगीजीसम वधू कुणी
लिंबासम तुळतुळीत कांति ती नवी
मुद्रा ती मोहक, ती तनुलता तया
गोव्यातचि आहे मी काय पळ गमे
तों मंजुळ शुद्ध मराठीमधे पुसे
सस्मित ती त्यासी : कमनीय कुमारा!
काय तुझे नांव सांग–सांग ना मला!
आअीचा शब्द हृदा करितना तशा
मधुर मातृभाषेचा शब्द करितसे
घोर विवासनिं हृदया गुदगुल्या जशा.
‘शंकर’ तो वदला, ‘वा गोड किती तें
नांव : किती तरि सांगू! ये अुद्या अिथे
शपथ तुला : येच बरें! घाअिघाअिने
आत जात परत पुन: कथियलें तिने
शाप शिव्या तुच्छतेत मत्व गळुनिया
जात जयाचे अनुदिन हडहडीमधे
त्या गरीब पोरा तैं बघुनि की जया
माझेंही नांव गोड लागतें असा
आत्मा ह्या जगतिं तरी अेक असेची–
त्या गरीब पोरा तैं बघताच तें तदा
आनंदे आसवांत न्हावविलें हो!
अंधःकारासि हृदांतील त्याचिया

मूर्ति तिची रात्रंदिन वीज की तशी
चमचमकुनिया वारंवार दीपवी र
अनुदिन मग जात पथें त्या किशोर तो
अनुदिन तिज बघत कधी वदत अल्पसें
परिचय अुभयांच्या प्रीतीत परिणमे.
मग अेके दिवशी संकेत करुनिया
पत्र वरुनि ती टाकी अेक त्या पथी
अचुलुनि घे झटकन हा आणि संधिसी
साधुनिया वाची औत्सुक्यविवशसा

काय ? तरी दासी ती ! ब्राह्मणी तिची
माता परलोकगता आणि पिता तो
पुर्तुगीज अेक पुरुष राजकुलाचा
चोरुनिया तिज पथात स्पेनबंदरी
डच नौका अेक नेत दास करुनिया
आणी ह्या मूरांच्या अेक पुढाऱ्या
लक्षावधि रुपयांसी देत विकुनिया !
माशासी मासे, मनुजासि मनुज ते
ख्रिस्त्यांसी ख्रिस्ती ! कवण ही गिळागिळी !
कान पिळी धर्माचा जगतिं जो बळी ! !

ब्राह्मणीस धरूनि करूनी जो गुलाम ने
तत्सुताई धृतदासी–कृतचि दुज्याने.
मूराच्या सुटुनि घरातुनि परी ती
जाअू अिच्छीत आज. आज सिद्धता
सर्व करी कौशल्ये आणखी जरी
हा किशोर येअी निज संगती तरी
पळुनीया जाअिल ती कथियल्या पलीं !
अैकुनि की गोव्यातील अेक गुलामा
आणितसे ह्या ग्रामी अेक शिपायी
होत्ये मी शोधित त्या सहजि बघाया
तो दिससी तू! तुजसी विपल देखण्या
मी जगते दिवसभरी ! गोड किशोरा !
येशिल तू तरि जाअू सत्य सुटोनी
परि येशिल ना तरि तुजवीण मुक्तते–
हुनि मी हें सुखद दुष्टदास्यची गणी.
राहिन येथेंचि अुभी विपल देखण्या
जाता तू या पथें असा कधी कधी

मम कोमल लोभाचें बिंब त्या तुझ्या
अुद्ग्रीवा कमल लोचनात देखण्या!

शब्दमेघ ते द्रवुनी पत्रिकेंतले
स्वातीचे अर्थबिंदु टपकताच तो
हृदयाच्या शिंपल्यात झेलुनी धरी
आणि लिही तिज परतें 'हे शुचिव्रते!'
येतो मी तुजसंगे सांगशी तिथे
जीवनीय अंधःकारात माझिया
मजसि दिसू ज्या तुझिया स्निग्ध शीतला
हास्याच्या मंजु अुजेडात लागलें
त्या तुझिया मुक्त संगतीत अेक जो
दिन जाअिल तो जीवन सफलवुनी या
मज मरण्या सिद्ध करिल! –युगही ना अिथे.
अेके दिनिं सहसाची गांव गलबले
दास आणि दासी की दोन पळाले!
बहु शोधुनिही न मिळे. तैं कुणी वदे
अुभयांही व्याघ्राने सत्य फाडिलें
मी हें प्रत्यक्ष बघे; मीहि तें बघे;
अन्यग्रामींहि साक्ष द्यावया निघे!

अिकडे परि तो कुमार आणि कुमारी
आफ्रिकेतल्या अेक्या घोर अरण्यीं
निभृत कुटीमाजीं जाअूनि राहिली
मूरस्त्रीसह अेका जी तयांप्रति
मूरवेष देअुनि छपवूनि ठेविते
ही मूरा हेमगौर कन्यकेसि त्या
होती पितृगेहींची पूर्वपरिचिता.
मागेही पोचवुनी गौर असाची
स्वगृही स्पेनासि अेक मिळविती धना.
मूरेने त्याच मुळी कन्यकेसि त्या
हुडकुनिया पळण्याच्या रचयिलें कटा
प्रचुरधनाशेने नव. त्या कुटीमधें
लिलि आणी शंकर अेकत्र निवसतां
घोर अरण्यहि गुरुकुल अेक होतसे
प्रीतीचें, भीतीचें आणि नीतिचें.

सत्यें ही काही आहेत सृष्टिचीं

जी न पौरजीवनात बुद्धिसी कदा
होणारीं पूर्ण गम्य. जीं पुरातना
कांतारांतर्गत, अस्पृष्टजनपदा
निबिडतेंतचि प्रत्यक्षत्व पावती
जन्म-स्थानींच मूळ जीवसृष्टिच्या
जीवसृष्टिची स्वभावनग्नता दिसे.
सुखद कल्पना वितता ह्या हिरण्मया
पडद्यांमधिं नागरिकां मानवाचिया
सत्याचें अुग्र रूप पिहितहों असे.
आफ्रिकीय घोर अरण्यात सृष्टि त्या
नग्नपणें हिंडतसे पूर्वि अेकदा
रामाच्या काळीं वा भारतामधें
जेंवि दंडकारण्यादिक महावनी :
मेंढ्यांसि चरणांमधि झट्ट अुचलुनी
आकाशीं अुडती ते खातखातची
मांसाशन घोर गरुड घार गिधाडें
विहगां मारूनि विहग जीवति तिथे.
नक्र आणि सुसरी जबड्यात गटकनी
ज्या गिळिति वासुरांसि जळ पितां पितां :
अजगर जें कवळीत न दोन जणांच्या
मावावें पुष्ट असे. लांब आणखी,
सीत्कारासह दुरोनि बदक कोंबडी
आणि कुणी तर कुत्र्या कोंकरांसही
खेचुनिया श्वासाने रज्जुने तसें
गिळिताती बसल्या बसल्याची भुकेसी :
विषधर जे चावताच थोर वृक्षही
कडकडुनी करकरोनि सुकुनि जळालें :
पन्नग ते अुडते जे भक्ष्य निसटता
ओघाने अुडत अुडत पाठ पुरविती
पन्नगारि जों ना त्या धरुनि अंबरी
भिरकावित वा अुंचुनि आपटूनिया र
भूमीसी हाडेंची खिळखिळी करी.
मत्त महिष लाललाल नेत्र सहजसे
धक्क्याने वृक्ष अुन्मळूनि पाडिती
व्याघ्र पुच्छ आपटते, पाहतांच ज्या
महिष आणि वृषभ पाय गळुनि बैसती!
ऋक्ष आणि चित्ते रक्तार्द्रमुख सदा!
कपिहि दोन दोन पुरुष अुंचिचे अुभे

पुच्छहीन हनुमान प्रबल, पाहता
ज्या यावी शंका वा नरचि ते अुभे
वानर वा वननर ज्या म्हणुनि बोलती
त्यांतुनिही आफ्रिकीय गोरिले कपी
पूर्वपुरुष निःसंशय तेथल्या तरी
बार्बरीय मनुजांचे गमति जे मना.
अुंच आणि आयत अुड्डाण भीषणा,
ते कपी प्रचंड देह ज्या भयंकरा
शाखांसी आणि शिला वर्ष वर्ष त्या
झुंजी घेतात मनुज झुंजती तशा
त्या बघतां रामायणवर्णनांतल्या
कपिवानरवीरांच्या अद्‌भुता कथा
वाटति ना पूर्ण निराधार काव्यशा
कळप लांडग्यांचे, मातीत पुरोनी
काहीसी आमुख, मग अितर दुरोनी
हरिणांच्या कळपा भुलवीत नेति; जो
आयतीच पडती तोंडात अकस्मात्
हरणें ती लपलेल्या लांडग्यांचिया
मग मिळुनि सर्व तया फाडिती मृगा
रक्त पिती. मांस वसा खाति कचकचा!
मत्त मतंगज प्रचंड चालती जसे
पर्वतची काय! अेक पाय ठेवुनी
चेंदितील नर जे र अळअीस नर जसे.
आणि तसे गजहि मतंगजहि कांपती
चळचळ ज्यां क्रकच क्रूराग्र नखींद्रा
सिंह असे शरभ असे रक्तपिपासू! ! !

क्रूर अशा त्या वसतां घोर अरण्यीं
अेक दिनीं दयितांचे तरुण युगुल तें
लिलि आणि शंकर संगेचि सकाळी
ये मृगया करित करित गिरिवरी कुण्या.
तरू अति विस्तीर्ण जुना अेक जो पुढे
दावुनिया त्या शंकर बोलला; लिली!
बघ! बघ! ह्या वृक्षाच्या खोल कोठरीं
ते पोळें माशांचें विषम विखारी.
अेक जरि कडकडुनी चावली तरी
मरती तडफडुनी मत्त हिंस्त्र पशूही
तेथे मग मनुजांचा पाड तो किती.

जरि कोणा अेकाने दुखविले तया
माशांचें सैन्य सर्व पाठलागतें
गावापर्यंत तया भीत नराच्या
आणि सूड घेति न चावूनि तयाची
परि गावासहि त्याच्या कडकडूनिया!'
'अग बाअी!' काटा येवोनि तनुवरी र
सुकुमारी ती बोले लगटुनी तया.
''अर्थाने अेक्या ह्या जगतिं मनुज हा
क्षुद्र किती! किति दुर्बल जीव असे रे!
जरि त्यांनी नैसर्गिक देह घेतला
तरि 'जीवो यत्र जीवनस्य जीवनं'
त्या ह्या अति निर्दय रानात पुराणा
क्षणहि न त्या जीववेल! मक्षिकाहि ह्या
शारीरिक सामन्यात मारितिल तया!
सिंह, वाघ, हत्ती राहोत दुरीची
परि गायीच्याहि पुढे साधनाविना.
गायीहुनि गाय मनुज! सामन्यामधें
शिंगाशी तिचिया वारील जो असा
अवयव ना अेकही ह्या मानवा स्वतां!
मूळ जअिं तो वनांत वन्य पशूंच्या
मध्ये पशुसाच अेक वसत जैं अरे
देहबळें ना परंतु आत्मबळाने
शकला तो स्थापू वर्चस्व आपलें.''
''लिलि! परंतु आत्मबळें तो जगू शके
म्हणजे तरि काय लिलि! बोधि तो वृकां
वेदांसह वेदान्ता वा मृगाजिनी
सिंहासी शिकवी शमशांति समाधि
वा गृध्रा गीता वा सांख्य सुसरिसी?
आत्मबळें केवि करी स्ववश तयांसी?
आत्मबळें म्हणजेची बुद्धिबळाने
बुद्धिबळाने म्हणजे यंत्रबळानें
आणि यंत्रबळ हेंची देहबळ असे.
कीं जें जें यंत्र असे अिंद्रियची तें
वृद्धिंगत-शक्तिक्षम अेक आमुचें
खाती पशुपक्षी जें त्वरित तयांचा
जठरवह्नि पचविल तें; मनुज परी तो
पचवू जें अपचनीय तेंहि झटे तैं
अुखळ अेक दाढ होय मुसळ दंत हा

आणि चूल आवेलचि अेक तयाच्या
जठरातील चूलीचे पाचनक्षमा
सन्निध युद्धी न टिकू सिंह झुंजता
म्हणुनि बाहु दंडमिषे दीर्ध जाहलें :
डुरकाळी होय दुंदुभीत परिणता
चर्म कठिनतम होअुनि वर्त्म होतसे
स्नायु होति तुर्य कंठनालिकेंतले
शृंगास्थी कुंतातुनि वाढ घेतसे
मुष्टि शिळाखंडिं प्रक्षेप्य होअुनी
तीरांतुनि, गोळ्यांतुनि बंदुकांतल्या
अतिमारक रूपांतर घेतसे झणीं
सिंहासी नखरें, ना मानवा तशीं
म्हणुनि खड्ग तरवारी जंबिये सुऱ्या
वृद्धिंगत हीं नखेंचि आमचीं अशीं!
नखरांच्या तीक्ष्णतेंत आत्मबल जअीं
घे रूपांतर तैची जीवनाचिया
घोर कलहिं ह्या आरण्यक पुरातना
टिकला हा मनुज दीर्घ. नातरी तया
दुर्बलासि अेखादा कीटही क्षणीं
दंशुनि देतोची मातीस मिळवुनि.
अेतदर्थची जेव्हा भारताचिया
आरण्यक काळीं रानात पाशवी
हिंसेच्या जबड्यांतचि आर्य निवसले
त्यांसि राजधर्माचें यज्ञविधींचें
तैं मृगया धर्म मुख्य अंग भासलें,
शरधनुष्यधारी ऋषिवर्य विचरले
वेदासम गणुनि धनुर्वेद पढविले.
परि पुढती श्वापदासि हिंस्त्र नाशुनी
निष्कंटक देश होय जअिं कृषीप्रति
पाणवठ्याचे सुंदर घाट बनोनी
जळ आणू जाताना कन्यकेसची
होय नेअिनासा जैं व्याघ्र अनुदिनी
आणी नरमांसाशन राक्षसादिकीं
बालकांसि कवळ्या की कांकड्या तसें
भक्षियलें जाण्याचें भय न जैं अुरे
तेव्हा जनसंकुल निर्विघ्न निर्वनी
शांतिसुखासीन नगर जानपदें ती
मृगयेच्या महदपकारांसि विसरली.

आणि नगरकूपांतिल जीवनांमध्ये
बिंबित रूपाची प्रतिबिंब सृष्टिंचे
या अखिलाची समजू लोक लागले.
रामायणकालापर्यंत भारती
यज्ञ आणि मृगया कां विहित मानिती
आणि अहिंसेचा अतिरेक का तसा
बुद्धाच्या समयासचि अुदय घेतसे
ते पुरातना ह्या अस्पृष्टजनपदा
घोर अरण्यामाजीं स्पष्ट होतसे र
जीव कसा जीवाचें जीवनचि असे
सृष्टीचें मूलरूप आणि मानवी
अितिहासाचें पहिलें पानही अिथे
ह्या मूळा अकरलून निबिड वनींची
निर्लिखिता पत्रांवरि भूर्जतरूच्या
वाचण्यास मिळतें : ना अुपवनात तें!
नगरजीवनीं विणुनी कल्पनांचिया
जाळ्यांसी मज्ञातिल कीट नरांच्या
मानिति त्यांसीचि सृष्टि–तट अभेद्यसे
त्या तटांसि मूल सृष्टिच्या मुखांतल्या
आरण्यक वायूचा अेथल्या असा
फूत्कारहि झाडुनिया दूर नेतसे.’

तो सन्मुख अेक महिष मत्त होअुनी
महिषाच्या कळपांतिल आपल्या दुज्या
महिषावरि अेका धांवूनि अशक्ता
धडकीसरशीच चिरी शिंग खुपसुनी
तों त्याच्या डरकाळीहूनि कराला
डरकाळी अन्य अुठे अैकताच ते
महिष मत्त तो सहसा पाय गळोनी
भयविव्हल कोलांडे : मागुनी अुडी
व्याघ्रीं घेअूनि तया नरडिला धरी,
हिसडा मारोनी कंठनाल फाटला
अुचलावा पेला वरि तेंवि अुचलुनी
आणि जरा आकुंचन करूनि निजतनु
गटगटगट रक्ता वाघीण पी तया
अुष्ण कंठनालांतिल, दूध की कुणी
पेल्यातिल पीत जसें पोट भरोनी
मग हळूच डुरकत संतुष्ट हृदाने

पंजांनी भक्ष्याचें मांस फाडुनी
घे मुखात भरभरुनी आणि मागुतें
लांब लांब घेत उड्या जाय ती तिथे
वाट पाहती तीचीं तीं पिलें जिथें.
तोंची वेढूनि पिलें घेति तियेला.
पाहताचि पोटच्या पिलांसि भुकेल्या
पान्हा तिज फुटला, ये हृदय भरोनी,
आणि शिथिल सर्व अंग करित घे स्वयें
कुशिस पडोनी ती त्या दूध पाजण्या
लाडाने शेपटीस आपटित हळू.
चाटित रक्ताळ जिभेनेचि त्या तया
वा त्या अत्युग्र नखाग्रेंचि मृदुमृदु
खाजवीत अंगें स्नेहार्द्र पिलांची.
नवरक्तें लवथवलें मांसखंड जे
महिषाचे धरुनि मुखी आणिले तिने
ते पुढती विखरुनि दे, शिकविण्या अणी
खाऊ तें त्या पिलांसि आपल्या. स्वयें
चाटित ते रक्तलेश अुगिच हुंगुनी.
त्या कृत्या नीरव साश्चर्य दावुनि
अंति वदे शंकर ''तें बघसि ना लिली
सृष्टींचे साग्र गौप्य ? बघ कशी तिथे
करुणाची क्रूरतेसि दूध पाजिते.
पाजुं पिलांसी मारी ठार मृगांशी !
करुणेच्या साहाणेवरति धार ह्या
क्रौर्याची पाजळली जातसे अशी !
ही व्याघ्री हिंस्त्रनखरदंतभीषणा
आणि दयादुग्धस्त्रववत्सलस्तना र
प्रकृतीची प्रतिमाची : अेक चित्रची !
केवल ना हिंस्त्र अहिंस्त्रहि न केवला,
करुणामय किंवा ती क्रौर्यमयाची,
अुभयविधा प्रकृति परी आणि अुभय ह्या
वृत्तींचा फलविकास हें जगत् असे,
व्यक्ति असो यूथ असो राष्ट्र वा असो
ह्या अुभया वृत्तींच्या योग्य मिश्रणें
जीवनासि नेअु शके ह्या जगांमधे.
क्षात्र–तेज तें आणी ब्राह्म–तेज तें
अुभयांसह लोक घे विवर्धना : जसें
पक्षांसह अुभय विहग. मनु वदे असें.''

अितुक्यांतचि ती मूरा हळुच येअुनी
वदली त्या ‘‘हां लपा! लपाचि लवकरी!
ही दुरुनी येतीं जीं नग्न रानटी
तीं न माणसें, परंतु माणसांप्रति
तुम्हांसम कवळ्या जे खाति कचकचा
ते हे नररक्तपी नृशंस नरपशु!
मग बंदुक भरुनी, घेवोनि लिलीते,
धरुनि दबा बसला, तो तरुण तिथेची
जों बर्बर ते तसेच जाति निघोनी :
आणी मग सत्वरची संकटांतुनी
ती मूरा त्या अुभया वांचवुनीया
देअि पुर्तुगालासी पोचवुनीया.
पाहुनिया कन्यकेसि लाडक्या निजा
जनकाते तिचिया जो हर्ष जाहला
त्या भरात तो तिचिया प्रियकरासही
आपुलेंचि मानुनिया ठेवि निजगृहीं.
लिलिचा तो अद्‌भुत वृत्तान्त परिसुनी
राजगृहींही आमंत्रण तिला मिळे
मूरांच्या मधुनी निज कन्यका सुटे
म्हणुनि पुर्तुगाल सर्व मुदित जाहलें
परि असती हिंदु जरी लिलि? जरी तिला
नेते पळवूनि मूर? सुटुनि ती जरी
येति पुन्हा माहेरा? हाय! हा तरी
हिंदूची हुसकुनि तिज परत धाडिते
त्याचि मुसलमानाच्या नांदण्या घरी!
थोड्याची वर्षांही वारता पिता
लिलिचा, ती वित्तासह आपल्या करी
पाणिदान त्या तरुणा आणि नंतरी
पाताळीं, यूरोपीं, भिन्नजनपदां
पाहत तीं दोघें, धर्मासि विभिन्ना
आलोचन करित, राष्ट्रराज्यबळांसी
प्रस्तुतच्या भिन्न भिन्न तुलित अंतरीं
पृथ्वीच्या पर्यटना येति करोनी,
आणी मग त्या ज्ञाना हिंदुजातिच्या
चरणिं पुरस्कार करू; अनुभवाचिया
घंटेसी क्षुद्रा परि जागवित्या त्या
राष्ट्रदेविच्या देवालयिं समर्पिण्या;

हिंदुस्वातंत्र्यरणीं आणखी स्वयें
बलिदाना निज आयुष्याचिया करू;
लिलि आणी शंकर सोडोनि विदेशा
भारतासि येअू आरोहले तरीं[२४]
आंग्लाची अेक सहज परि पुढे तया
कळलें की आंग्लसिंधुदस्यु जे कुणी
लुटिति मराठी नौका ते तिचे धनी !

हिंदुमहासागरि ती नौ प्रवेशता
पकडी तिज अेक महाराष्ट्ररणतरी
आणि झुंज आंग्ल–मराठ्यांत मातली.
तैं असुनी आंग्लनौवरीही शंकरें
पक्ष महाराष्ट्राचा घेतला झणी
कप्तानें तेव्हा त्या स्तंभिं बांधुनी
तोंडावरि तोफांच्या करविलें अुभे
तो पेटे आंग्ल तरी, जाळ भडकले !

स्तंभबद्ध परि त्याची बंदिच्याकडे
अहह कवण तरिही ये घुसत सुंदरी ?
आलिंगू आगीतहि नृवर नोवरी

''लिलि ? हां हो दूर लिलि ! कमलकोमले !
सत्य सत्य रतिरंगी कमलकोमला
ज्वाळांच्या जैं हुताश परि रथी चढे
स्वाहा तैं रणरंगीं वज्रकठोरा !''
पडली त्या बंदीच्या सुंदरी गळा
अखिल मराठा तटस्थ विपल राहिला.

क्रूर हातघाअी मग होत अेकची
जुळुनि अकस्मात् वेढिति वीर मराठे
अिंग्रजी शिपें, फ्रिगेट, गलबतें स्वयें
निर्भय नि:शंक तरांड्यासि तरांडी
अडकावणि देत मराठा चढूनि ये.

तों वारे सोंसावति ! मेघ चिडोनी
गडगडाट तोफांचे बधिरवीत ये;
झंजाचे चाबुक बसताच सिंधुही
भडके बेछुट ! वीज कंप घे भयें !

वीज कंप घे तेव्हा तिजसि दिसूं ये
क्षुब्ध महासागराचिया प्रचंड त्या
लहरींच्यावरि अेका दीर्घ तुळअिसी
लिलि आणी शंकर अेकत्र लगटले
हत्तीने की पिसाळ मत्त मस्तकी
सोंडेने जोडफूल जेंवि अुडविलें!
त्या अुभया अेकत्रित पाहिलें जिने
अैसी ती शेवटची वीज! तीवरी
घन अंधःकाराचें पटल जें पडे
त्यात लिली जी सहसा निभृत जाहली
ती तशीच आजवरी ! आणि कथाही
त्यांची तेथेच निभृत ! अेक जें अुरे
कथिणें तें अितुकेंची की, सहेतु तो
राजदूत वळुनि जेथ शुक्र बैसला
त्या दिशेस, संबोधुनि आणि त्यासची
वदला प्रस्फुटशब्दी ''अेकची अुरे
कथिणें की होतें त्या शंकराचिया
जननीचें नांव रमा नाव पित्याचें
माधव तें, आणि नांव मूळ गावचें
भार्गव हें! भार्गवींच नेअि अंतुनी
जननीसह दास बळें त्यास करोनी.''

भाषण तें होताना हळुहळु हृदीं
शंकेची दारू जी अखिल जनांच्या
सांचत ये तीवरती शब्द अंतिचे
ठिणगीसम पडताती. ग्रामजन अुठे
खडबडोन अेकसहा पुसत हें कसें?

शुक्राचार्यासि कुणी वदति सत्य हा
राजदूत का असत्य गर्जती कुणी
श्रीनिनामिबावांची शपथ घेअुनी
शुक्र वदे अुभय अम्ही सत्यची पहा!
होता जरि शुक्र हृदी प्रथम चमकला
तरि सत्वर सांभाळुनि तोल आपला
निःशंका मुद्रेने 'सत्य अुभयही
होअू शकतील कथा. अन्यपुरासी
भार्गव हें नाव असे. तेथिचा कुणी

हा असेल मित्र, राजदूत !, आपुला
शंकर ह्या नामें जो सागरीं बुडें.'
'दुर्दैवें तो न बुडे' दूत अुत्तरे.
तअिं रागावुनि वरती परि हृदामधे
चांचरुनी शेवटचा डाव टाकण्या
गर्जत त्या शुक्र पुसे 'तो कुठे असे ?
आणा त्या ! स्पष्ट कथा ! संत निनामी
बाबांची शपथ तुम्हा ! चुकतसा तुम्ही
अीषत् हांसोनि अुपेक्षा स्वरीं वदे
राजदूत 'पुसता मज तो कुठे वसे ?
अैका तरि ! शंकर तो ह्या स्थली असे !
हा येथे माझ्यांतचि ! मित्र जिवाचा
माझा तो मीच होय ! तनय रमेचा !'

गजबजली सर्व सभा ! अेकची अुडे
गोंधळ लोकांत परी गोंधळला ना
शुक्र ! गर्जतचि 'छेः ! हें कपट ! शेकडो
जन बघती प्रत्यक्षचि वृत्त जें, जया
व्यासें प्रत्यक्ष भविष्यात[25] वर्णिलें,
माहात्मीं क्षेत्रीया ऋषि जया प्रती
आणि वर्णिती; –'श्रीमान् संतनिनामी
बाबांची सत्य सत्य ती चमत्कृती !'
देखत तो, गर्जत तो, कळत ना कुणा
गेला निसटुनि शुक्र त्या सभेंतुनी––
गावांतुनि आणी त्या ! की दुजे दिनीं
राजमुख्य त्या धरणें धाडिती तअीं
रामाच्या मंदिरात ना दिसे कुणी !
शुक्र निघुनि गेला. ते लोकही क्रमें
विसरुनिया गेले तें वृत्त : परंतु
मंदिर तें, ती समाधि ,आणि शेवटी
अद्यापी पुरूनि अुरे दंतकथा ती !––
धर्मकथा म्हणुनिया ! ! अजुनि पुराणी
बाळासह बसुनि विमानात सदेह
स्वर्गारोहण करिती केंवि निनामी
बाबा तें गीत होय या जगीं असें
अट्टल, अतिधूर्त जरी तरि असत्यहीं
सत्याहुनि अधिक चिरंजीव होतसे ! !

टीपाः   गोमांतक (पूर्वार्ध )

**१, संथागार : Townhall. २. अिस्लाम- मुसलमानी धर्म. अिसा - ख्रिस्तीधर्म. ३. पोर्तुगीजांना गोमांतक जिंकले त्या काळी प्रवासी विमानांचे साधन शोधले गेले नव्हतें. ४. पोप – Pope = ख्रिस्तांचा जगतद्गुरु. ५. हिंदवी - हिंदु. ६. बाजी - थोरले बाजीराव. ७. सोमनाथ - सोरटी सोमनाथ. महंमदाने फोडलेली मूर्ति. ८. देवपुत्र - जीजस ख्राअिस्ट. ९. धर्मशासन – Inquisition अिंक्विझिशन नावाची संस्था. युरोपाप्रमाणेच गोव्यालाही स्थापली होती. जे हिंदु स्वधर्मकृत्ये अुघडपणे करतील त्यांना ह्या कोर्टापुढे शिक्षा मिळे नि प्रसंगी जिवंत जाळण्यात येअी. १०. ख्रिश्चन विधीप्रमाणे जे लावले जातें तेंच काय तें लग्न ठरते असा पोर्तुगीज दंडक असल्यामुळे हिंदुधर्मविधीने लावलेला विवाह हा विवाह समजला जाणार नाही. तशा हिंदु स्त्रियांना विवाहित स्त्रीचें स्थान मिळणार नाही. ती वेश्येप्रमाणेच समजली जाअील. अनेक पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांनी त्या काळी अशा आज्ञा सोडून त्याचप्रमाणेच नैबंधिक कार्यवाही केलेली आहे. ११. स्पॅनिश धर्मशासनाच्या अितिहासात हा ' पीटर ' Red rod नि आणखी अेक दोन न्यायाधिश नि Inquisition चे कार्यालयातील पुढारी प्रसिद्ध आहेत. १२. अजपाल- येशू ख्रिस्त नि कळप म्हणजे ख्रिस्ती जनता असे मानतात. १३. प्रसव. १४. बायबलांतील कथेत असे सांगितले आहे की, मेरीशी कोण्या पुरुषाचा संबंध होण्याचे आधीच तिला गर्भ राहिला तोच येशू होय. १५. धर्मशासन = Inquisition संस्था. १६. या सर्व बायबलातील मुख्य आज्ञा आहेत. Kill not, Commit not adultery, Steal not, Covet not thy neighboour's house nor his ox or his ass. 17. " Covet not thy neighbour's anything " (2) ' Judge not ' -- the Bible . १८. देवपुत्र - येशु ख्रिस्त; अेकदा अेका व्यभिचाराच्या अभियोगात येशूने शिक्षा देण्याचे नाकारून अुत्तर दिले होते. १९. हा श्लोक धम्मपदांतही आला आहे. २०. मूर - मुसलमानांना पुर्तुगीज ' मूर ' म्हणत.**

त्यांच्या देशांतून मूरांना स्पेनी नि पुर्तुगीजांनी हुसकल्यावर ते त्यांचा पाठलाग करीत जगभर गेले. हिंदुस्थानातही मुसलमान दिसताच ' मूर ' म्हणून त्यांच्याशी लढाया देत. २१. कोलंबिया - अमेरिका. २२. भवानी - श्रीशिवरायाची भवानी तलवार. २२अ. सद्‌गुणची भारी – सद्‌गुणाचा अतिरेक. २३.सद्‌गुणविकृती - याचे विस्तारपूर्वक विवेचनासाठी वाचा ' सहा सोनेरी पाने. ' २३. मूर - मुसलमान राष्ट्रे. २४. जानिसरी तुर्कांनी मुसलमानांच्या रणनीतीस अनुसरून ग्रीकांची जीं मुलें गुलाम करून नेलीं तीच मुले मुसलमानाी धर्माची दीक्षा देऊन सुलतानाच्या शरीररक्षक पथकांत भरती केलीं गेलीं. हेंच ' जानिसारी ' नावाने अितिहासात प्रसिद्ध झालेले तुर्कांचे पूर्ण विश्वासाचे सैन्य होय. २५. अिसलाम – मुसलमान.

--------

## <u>टीपा: गोमांतक (अुत्तरार्ध)</u>

१. सिंधुसैन्य- नौदल (आरमार). २. राजमुख्य – सुभेदार (**Viceroy**). ३. दंडक – **a law, regulation** कायदा. ४. मापले – महा पिल्ले यांनीच केरळमधले मोपलास्थान मागितले आहे. यांनीच १९२० मधील खिलाफत चळवळींत हिंदूंना लुटलें, बलात्कारिले, बाटविले. या संबंधात सावरकरांनी ' मला काय त्याचे ' ही रोमहर्षक कादंबरी लिहिली. मापले मोठी मानाची मुलें हा या शब्दाचा मूळ अर्थ आहे. ५. अपरव – संपत्तीच्या स्वामीत्वाविषयी विवाद. दुर्गप – किल्लेदार. ७. सिंधु-मुख्य – सुभा, आरमार, **Chief of the Admiralty.** ८. गरुड भरारी – राघो भरारी (रघुनाथराव पेशव्यांची भरारी). ९. फिरंगाण - युरोप. १०. आफ्रिका. ११. यादवी – प्रसिद्ध यदुकुलांतील लढाअीत तृणेच अुपटतां मारक शस्त्रें होत गेली. १२. ताराअू – ताराबाअी. १३. सिंधुपुरी किंवा सिंधुद्वार – बंदर, **port.** १४. चिनाअी – चिनपर्यंत जाणाऱ्या नौयानास म्हणत. १५. त्याचप्रमाणे विलायतेस जाणाऱ्या नौयानास विलायती म्हणत. १६. सिंधु –

सिंधुनदी. १७. सिंधु – समुद्र. १८. आस्कंदन – बलात्कार, भोग. १९. हीदन heathen हे विधर्मी नि विजातीयांस, निंदाव्यंजक विशेषण ख्रिस्ती लोक देत. जसे मुसलमान हिंदूंना काफर म्हणतात तसें. २०. सांतकाजच्या धर्मस्थळाचें हे वर्णन पुर्तुगीजांच्या अितिहासास अक्षरशः धरून आहे. २१. सिंधुद्वार – बंदर. २२. तिमय्या हा प्रख्यात हिंदु पुढारी. आपल्या पश्चिम समुद्रातून आफ्रिकेच्या सिंधुतटापर्यंत नौयानातून मोठा व्यापार करीत असे. ह्यानेच पोर्तुगीजांना 'केप ऑफ गुडहोप' ला वळसा घालून

हिंदुस्थानचा मार्ग दाखविला असे काही म्हणतात. अितके तरी निदान सर्वसंमत आहे की मुसलमानांच्या

हातून गोव्यातील हिंदूंवर जे अत्याचार चालत होते त्यांचा सूड घेअून मुसलमानांची सत्ता अुखडून टाकण्यासाठी हिंदूंना पोर्तुगीजांनी सहाय्य द्यावे, असा करार त्यांनी पोर्तुगीजांशी केला आणि पोर्तुगीजांनी

गोव्यास सैन्य अुतरविलें. २३. अटलांटिक महासागरात. २४. सिंधुनौका. २५. भविष्यपुराणात.

——-०——-

## टीप – महाराष्ट्रभाटाचे विजयगीत

१. दाहिर – सिंधूचा शत्रू राजा मुसलमानी पहिल्या हल्ल्यात झगडून रणी बळी पडला. २. पंजाबचा प्रसिद्ध

जयपाळाने मुसलमानांशी लढण्यात अपजय आल्याने अग्निकाष्ठे भक्षून देहान्त प्रायश्चित्त घेतले. ३. चंद्रभाटाला वरदायी म्हणत. ४. रासो – रजपुतांचे भाटांनी गाअिलेल्या अितिहासांना 'रासो' म्हणत. ५. वाल्मीकि कवी. आर्यांच्या शत्रूंवर विजय मिळविल्याचे महाकाव्य असे अेक रामायण; ते गाण्याचे भाग्य वाल्मीकींना मिळाले होते. ६. चंद्रगुप्त. ७. अेक प्रकारचा मासा. ८. युद्धात जिंकिल्या जाअूनगी देशातून हुसकून देता आल्या नाहीत अशा अनेक परकीय जाती 'भारतयज्ञाग्नीत' म्हणजे शुद्धियज्ञातून शुद्ध करून हिंदू धर्मात नि हिंदू राष्ट्रात पचवून टाकल्या. ९. 'समर्थांचे स्वप्न' या नावाची त्यांची

प्रसिद्ध कविता. १०. शरण जावे लागू नये म्हणून. ११. दिल्लीचा बादशाही वाडा. १२. पहिले बाजीराव पेशवे. १३. तिरल गावी. १४. सारथी – अर्थात् श्रीकृष्ण. चक्रव्यूहकथेशी संदर्भ सूचित आहे.

————

## महाराष्ट्रभाटाचे विजयगीत

( परिचय: गोमांतकच्या महाकाव्याच्या अुत्तरार्धात, राघोबादादांनी अटकेवर हिंदूंचा ध्वज लावल्याची बातमी महाराष्ट्रात येअून धडकताच ती चहूकडे कशी पसरली; नि गोमांतकातील भार्गव गावीही शुद्धिसमारंभ चालू असतानाच कशी पोचली हें सांगितले आहे. ही बातमी खड्या आवाजात ज्या विजयगीताच्या द्वारा महाराष्ट्र भाटाने जमलेल्या श्रोतृवृंदास अैकविली तें हें विजयगीत आहे.

मराठयांच्या विजयाचीं गीतें महाराष्ट्रभर गोंधळी गात असले पाहिजेत. ह्या पोवाड्यात आलेले विचार काल्पनिक नसून ते अैतिहासिकदृष्ट्या खरेखुरे आहेत हें त्या वेळी राघोबादादांनी पाठविलेल्या पत्रांवरुन कळून येअील.)

लाहोर येथून राघोबादादाने पेशव्यांना पाठविलेले पत्र

दिनांक ४-५-१७५८ दिवशी रघुनाथराव पेशव्यांस लिहितातः लाहोर, मुलतान, कश्मीर वगैरे अटके-अलीकडील सुभ्यांचा बंदोबस्त करून अंमल बसवावा. त्यास कांही जाला, कांही होणें तोही लवकरच करितों. तयमूर सुलतान नि जहानखान ह्यांचा पाठलाग करून फौज लुटून घेतली. थोडीशी झडत पडत अटकेपार पिशावरास ते पोंचले. अब्दाली अिराणवर चालून गेला, त्याची फौज अिराणच्या पातशहाने लुटून घेतली. अब्दाली कंदाहारास आला, अिराण्याची फौज पाठलाग करीत आली आहे. जबरदस्तखान नि मुकर्रबखान ह्या प्रांतीचे सरदार नि जमीनदार अब्दालीचे जबरदस्तीमुळे त्यास रुजू होते, तेही बदलोन हंगामा करितात. हल्ली रफीक होअून सेवा करून दाखवू, अब्दालीस तंबी करू, अैशा त्यांच्या अर्ज्या आल्या आहेत. अब्दालीचा धर सुटला आहे. सारांश त्याचा जोर तिकडून होतो अैसे नाही. तिकडून अिराणचे शहाने जेरदस्त केले. अिकडून जोरा पोंचवून सरकारचा अंमल अटकेपार करावा. त्याचा पुतण्या नि दौलतेचा वारस स्वामीपाशी देशास आला. तो स्वामींनी आम्हाकडे पाठविला होता. त्यास अटकेअलीकडे थोडीशी जागा बसावयास देअून अटकेपार काबूल पिशावरचा सुभा देवूं.

अब्दालीच्या फौजेवर अब्दुल समरखान सरहिंदेत होता तो सरकारात पाडाव आहे. तो आणि आणखी या प्रांताची फौज अिराणी मोगल देअून मशारनिल्हेची रवानगी करितो. हे तिकडील पैरवी करतील. स्वामीचे पुण्यप्रतापें अब्दालीस जोरा पोंचवून तंबी करतील. पारिपत्य अुत्तम प्रकारे करून अटकेपार अंमल बसवितील. ळााहोर प्रांती रेणको अनाजी नि रायाजी सखदेव अैसे ठेविले. गोपाळराव गणेश यांचाही पैगाम आहे, तेही राहातील. अिराणचे पातशहाचे स्वदस्तुरचे कागदही आम्हास आणि मल्हाररावास आले होते, कीं लौकर कंदाहारेस यावे आणि त्याचें पारिपत्य करून अटकेची हद्द करावी. परंतु आम्ही तरी काबुलचा सुभा अब्दुल रहिमखान स्वामींनी पाठविला, त्यास देतो. फौज वगैरे थोडेबहुत साहित्यही करितो. काबूल आणि कंधार हे अटकेपारचे सुभे हिंदुस्थानाकपे अकबरापासून अलमगीरपावेतो होते ते आम्ही विलायतेत का द्यावे? यास्तव तूर्त सुभे देतो. त्यांसही (अिराणचे शहास ) ह्या सुभ्याची दरकार नसेल. तो अिराणचा अंमल करील. आम्ही कंदारपावेतो अंमल बसवून तूर्त त्यास गोडच जाब पाठविणार आहे. जंबू, काश्मीर वगैरे तमाम वकील आले आहेत. मामलत थोडीबहुत अटकेअलीकडील करीत आहों. पलीकडील तूर्त होत नाही. खटपट मात्र होअील. तूर्त तातडीमुळे जें होअील तें करितो. पुढील स्वारीत जो कोणी सरदार मातबर येअील तो बंदोबस्त करील. मुलुख दोचौ करोडीचा वसुली, परंतु जमीनदार मवास मोठमोठे आहेत. आम्ही नावास मात्र खंडणी करितो. जेथें २५ लाखांचा मुलुख तेथें १-२ लक्ष देणेंच कठीण आहे. तूर्त माघारे फिरावयाचा डौल स्वामींचे आज्ञेवरून धरिला आहे. याजमुळे जें होतें तेंच करितो, तरी लावीत नाही. तूर्त अदिनाबेगावरच सारा याख्लकार दिल्हा आहे. त्यासच कमाविसाने लाहोर मुलतान दिले आहे. यंदा तर शिबंदी खालेच जाअील. शिबंदी वारताच कठीण पडेल. २-३ वर्षांनी काही सोअीस लागेल. स्वामींस कळावे.

हिंदूंचे सेनापति श्रीमंत रघुनाथराव यांनी लाहोरवर आक्रमण करून ते घेतल्याचे वृत्त कळल्यावर अंताजी माणकेश्वर ह्यांनी जें त्या वेळी पत्र लिहिले आहे तें असें :-

अंताजी माणकेश्वर लिहितोः सेवकास स्वामींनी कृपा करून पत्र ( १८ अेप्रिलचें) पाठविले तें पावलें. वर्तमान लाहोरच्या फत्तेचे, शत्रूचे पारिपत्याचे नि तिकडील मुलुख काबीज केल्याचे लिहिले ते सविस्तर वाचून परम आनंद झाला. तो पत्री कोठवरी लिहावा. हिंदुस्थानात कीर्त, लौकिक मातबर जाली. कुल राजे, अुमराव, सुभे यांस दहशत पडली. शारे हिंदुस्थानचा सूड अब्दालीपासून अेक स्वामींनी घेतला. तेणेकरून यशाचे पर्वत झाले. स्वामी यशस्वीच आहेत. याचा विस्तार सेवकास लेखन करावयास सामर्थ्य कैचे. वर्तमान वजिरांनी अैकोन बहुतच हर्ष मानिला. स्वामी अवतारी पुरुष आहेत. त्यांची स्तुति मनुष्यांनी काय करावी. जरी स्वामींची छावणी लाहोर प्रांती जाली तरी वजीर पातशहास घेअून छावणी आपल्याजवळ घेअून येतो.

**१ जुलै १७९२ रोजी निजामाजवळच्या पेशव्यांचा वकील गोविंदराव काळे यांनी फडणवीसास पत्र लिहिले आहे. त्यात ' अटक नदीचे अलीकडे दक्षिण समुद्रपावेतों हिंदूंचे तुरुकस्थान नव्हे ' हे महत्त्वाचे शब्द आले आहेत. हें सर्वच पत्र अत्यंत वाचनीय आहे. पत्र पुढील काळातील असलें तरी हिंदु मुत्सद्यांचे मनात कोणते विचार घोळत होते हें त्यावरून स्पष्ट होते.**

## वैनायक वृत्ताचा विशेष

नायक वृत्ताचा विशेष कथन करताना स्वत: सावरकरांनी त्याचें पुढीलप्रमाणे विश्लेषण केलें आहे–

साधारणत: असें म्हणू या की, तालासुरांचे संस्कार नसलेंलें जें लिखाण वा भाषण तें गद्य. वरील संस्कार, निदान तालाचा संस्कार, ज्यावर झालेले आहेत तें पद्य.

आपले विचार अगदी मनात अुठतात त्या शब्दांसच स्पष्ट आणि विस्तारश: व्यक्तविण्याचें साधन म्हटलें म्हणजे गद्यच होय. परंतु तेच विचार तालासुरांवर, म्हणजेच पद्यात, व्यक्तविले गेल्यास आपणांस दुहेरी समाधान होते; त्या विचारांस शब्दांत व्यक्तविण्याने मनाचें आणि शब्दांस तालासुराच्या मंजुलतेची जोड लाभल्याने श्रुतीचें. या श्रुतिमंजुलतेची जोड आपणांला अितकी हवीशी असते की, अगदी नीरस वाक्येंही तालासुरात म्हटली जाताच वाटतें त्याहून सरस वाटू लागतात. तिशीपुढे म्हणजे कोण रुक्ष प्रकरण; पण मुलामुलींच्या शाळेतील वर्गचा वर्ग जोडीजोडीने जेव्हा तेच पाढे तालासुरात म्हणू लागतो तेव्हा तो 'परवचा' अगदी अैकावासा वाटू लागतो! त्यांच्यात मिसळून त्या चालीवर म्हणावासा देखील वाटू लागतो! यामुळेच अगदी निर्भेळ गद्य बोलता बोलता हरदास पुराणिक मध्येच रंगात आले की, तेंच गद्य कसल्या तरी गळ्यावर बोलू लागतात. काही वक्तेही अेक प्रकारच्या सुरात आणि ठेक्यात आपल्या भाषणातील भावनोद्दीपक गद्यवाक्यें अुच्चारीत जातात. गद्यालाही गळा लावतात.

पण गळा म्हटला की कसल्या तरी सुराचे, तालाचे, चालींचे बंधन आलेंच. नुसत्या शब्दापेक्षा तालासुराच्या श्रुतिसुखदतेची गोडी असणाऱ्या शब्दांची मनुष्याला ही जी स्वाभाविकत:च अधिक आवड असते तीतच पद्याचें मूळ आहे. त्या आवडीसाठी मनुष्य गद्यात असणारी वाटेल तसें बोलत जाण्याची सोय आपण होअून सोडून देतो आणि तालासुरांची बंधने हौसेने स्वीकारतो. पद्याचा आश्रय करतो.

ही गोष्ट झाली साध्या विचारांची, भावभावनांची. पण जेव्हा त्या भावभावना अगदी अुत्कट होतात, अितक्या अधीर होतात की, मुळी शब्दांच्या आटोक्यात राहूच शकत नाहीत, तिथे गद्य कीं पद्य ही निवड करणेंच अशक्य होतें. हृदयाला दुर्धर वा दुस्सह झालेल्या भावभावनांचा आवेग स्पष्ट शब्दांच्या बिंदुबिंदूंनी व्यक्त होण्याअितका जेव्हा असा संयतच राहू शकत नाही, तेव्हा तो स्वयमेवच सुराच्या धाराप्रवाहात वाहू लागतो, गद्याचे तर नव्हेच नव्हे, पण शब्दमय पद्याचे आटोक्यात न राहून तो गीतपद्याच्या, गाण्याच्या, तानेच्या ओघात सहसाच सापडतो. सहज शब्दांत दु:ख सांगणे हें गद्य. पण शब्दांत व्यक्त होअीतों तें दु:ख न आवरता येअून अकस्मात् अनावर रडें कोसळतें तें पद्य, सहज गाणें अनावर रोदन, अनावर हसू, दबतें अुसळणारें स्फुंदन, अकस्मात् वाजून जाणारी शीळ हीं सारी सहज पद्येंच होत. आपण 'गळा काढून रडतो', 'ताला'वर हसतो, 'राहून राहून' हुंदके देतो. भावभावनांच्या शब्दांत न सामावणारी आपली अुत्कटता व्यक्तविण्यास असा 'गळ्या'चा, 'ताला'चा, पद्याचा, स्वभावत:च आश्रय घेतात. किंबहुना शोकांचे आणि आनंदाचें हें रडगाणें आणि धिंगाणें हेंच मनुष्याचें पहिलें अुपजत गाणें; पद्याचें मूळ! आणि त्यांचे ते अुसासे नि अुद्‌गार, हुंदकें नि हंसू, हींच आद्यावृत्तें, अुपजत छंद! आद्य कवींचें अनुष्टुप देखील त्यानंतरचें!

पद्याचा सूर, गीतांची 'तान' हा मनोवृत्तींच्या अशा आवेगाला संतत वेगाने वाहण्याचा पाट आहे. त्याचा ओघ शब्दबंधाऱ्यास फोडून, ओसरत ताणू न ज्यात वाहविला जातो तो सूर, ती तान. यासाठीच भावनेचा अुत्कट अुद्रेक

स्वभावत:च पद्यांचे रूप घेतो, गद्यांचे नव्हे. म्हणूनच ताल, तान, सुरेलपणा हे पद्याचे स्वाभाविक विशेष होत. आपण त्यास पुढे जरी पद्याचीं बंधनें म्हणतो तरी मुळाशी पद्यांची तीं अंगे अुपांगेंच असतात. ज्यास अल्पस्वल्प तरी गळा वा वा चाल, सुरेलपणा वा ताल नाही ते पद्यच नव्हे ! ज्या पद्याचा ताल सुटला त्याचा ताळच सुटला. जें गीत बेसूर, तेंच भेसूर ! तें केवळ गद्य.

ज्यास असें कोणतंही बंधन न पाळल्यानेच आपल्या भावभावना व्यक्तविण्याची अिच्छा होते, त्यातच त्या व्यक्तविल्याचें समाधान वाटतें, त्यानें तशा तालतानेच्या, सूर–बेसूराच्या, बंधनांचा आश्रय न घेता सुचतील त्या शब्दांत त्यांस सुखनैव व्यक्तवाव्या; पण त्यास गद्य म्हणावें. पद्याचा ज्यात कोणताही विशेष नाही त्यास पद्य असें नुसते म्हटल्याने कोणती विशेष शोभा येणार आहे !

काव्याचा आत्मा रस. तो गद्यातही प्रतिभावान् लेखकांस पुष्कळ प्रमाणात साधता येतो. काही छंद:शास्त्रज्ञ गद्यालाही अेक वृत्तच समजतात. काही गद्य काव्यें किती तरी रसाळ असतात ! आणि रस नसल्यामुळे नुसतीं 'पद्य म्हणून म्हणवून घेणाऱ्या काही कविता किती तरी नीरस असतात. तेव्हा पूर्ण 'बंधन' विरहित अशी काव्यरचना ज्यास करावयाची त्याने गद्याचा आश्रय करावा. फार तर ठरीव साच्याची वैयाकरणी वाक्यरचनाही सोडून लिहिलेल्या ह्या अशा गद्यास 'स्वैरगद्य' म्हणावें.

पण हीं बंधनें नसलेलें असें स्वैर पद्य मात्र होअूच शकत नाही. किंबहुना पद्यात हीं 'बंधने' बंधनें म्हणून वाटतच नाहीत, वर दर्शविलेल्या भावभावनांच्या अुद्रेकाची स्वाभाविकतः प्रवृत्तिच तालात, सुरात, गळ्यावर नि चालीवर, व्यक्त होण्याची असल्यामुळे त्यांचे जेव्हा पद्यावाचून समाधानच होत नाही तेव्हा त्यांना तीं बंधनेंच, आलिंगनाच्या बंधनासारखी, गोड गोड वाटतात. हें बंधनच त्यांचा स्वैराचार असतो.

त्याच कारणासाठी यमक, अनुप्रास, ध्वनि, प्रभृति शब्दालंकारांची आणि अर्थालंकारांची, 'बंधनेंही' कविता तशीच हौसेने धारण करते की जशी कामिनी सोन्याचा कंबरपट्टा, मोत्यांचा हार, रत्नांच्या अंगठ्या, अंगावर घालते. ही बंधने मन मोडणारीं बंधने नव्हेत तर मनास येणारी बंधने असतात. तीं असणेंच अिष्ट वाटतें. नसलीं तर चुकलेसें वाटते. कवितेचें लावण्य त्यांनी अधिकच खुलून दिसतें. कवितेवर कवि तीं बळाने लादीत नाही तर कविताच कवीपाशी ते सुवर्ण अनुप्रासयमकादिक अलंकार मला घाला म्हणून लडिवाळ छंद धरीत सारखी विनवीत असते की, ''हौशेने करा मशिं गेंद छंद ! घडवा हो, बाजूबंद ! सख्या, घडवा हो बाजुबंद ! !

काव्याचा आत्मा जसा रस, तसा पद्याचा आत्मा ताल, चाल, पुढे तालाची शास्त्रोक्त मीमांसा होअून मात्रांची श्रुतिशुद्ध मांडणी झाली. तिचाच पुढे निर्दोष प्रपंच वाढून आपली अनुष्टुप, अुपजाति, स्त्रग्धरा, भुजंगप्रयात, आर्यागीति प्रभृति अनेक मंजुळ, बांधेसूद, आणि सुरेख वृत्तें घडलीं गेलीं.

ह्या वृत्तांना यमकही किती तरी खुलून दिसते. संस्कृतातील पूर्वीच्या वृत्तांस अनुप्रासादिकांची लेणीं असत. त्यांत पुढे यमकाचें लेणेंही जें लाभलें तें कला विकासाचें चिह्न होय. कलाऱ्हासाचे नव्हे. ओढून ताणून यमक साधणें हा कवीचा दोष, यमकांचा नव्हे. सुरेख यमक साधण्याची हातोटी नसल्यामुळेच निर्यमक कविता करणारांनी आपल्या भाषादारिद्याचे नांवाने बोटें मोडावीं, यमकाच्या नांवांने नव्हे !

आपली ही अनुष्टुभ्, आर्यागीति, श्लोक, प्रभृति दोन चरणी, चार चरणी वृत्तें सुटसुटीत, वेचक, आणि चिमुकल्या भावभावनांस व्यक्तविण्यास अतिशय रसानुकुल आहेत. अेखादे सुभाषित, अेखादा अर्थान्तरन्यास, अेखादी अुपमा, किंवा अेखादें काव्यचित्र ह्या रेखीव वृत्तांच्या चार चरणी चौकटीत किती खुलून दिसतें म्हणून सांगावें ! अगदी आद्य कवींचे हें सुप्रसन्न अनुष्टुप् पहा:

अिदं तीर्थ समं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकम् ।
रमणीयं प्रसन्नं च सज्जनानां मनो यथा ।।

किंवा कालिदासीय कल्पनांच्या सोनेरी साखळीत रत्नाच्या अेकाच लोलकासारखा लटकणारा हा अर्थांतरन्यास पहा:

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं ।

नलिनमपि हिंमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ॥
अियमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी ।
किमिव हि मधुराणां मंडनं नाकृतीनाम्!
किंवा भवभूतींचें हें चिमुकलें काव्यचित्र पहा:
दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्वसारा ।
धीरोन्नता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ॥
कौमारिकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानो ।
वीरो रसो किमयमित्युत दर्प अेव!

ह्यातील मनोज्ञ प्रतिभा नुसत्या गद्याच्या 'वल्कलेनापि' रम्य भासलीच असती. पण ह्या सुललित, श्रुतिशुद्ध नि सुमंजुल वृत्ताचें अंगास ठीकठीक होणारें हें जरीचें गुलाबी पातळ नेसल्याने त्यात तेंच तिचें लावण्य किती खुलून दिसत आहे! कल्पनेंचें तें सौंदर्यं, वृत्ताचें तें रेखीव सुरेलपण तालामात्रांची ती सुपरिष्कृत श्रुतिमंजुलता! खरोखर, कविता असावी तर अशी असावी!

अशी कविता अितक्या सुबकपणे ज्या आपल्या ह्या संस्कृतवृत्तांत विलसू शकते त्या वृत्तांची गोडी ज्यास लागत नाही तो कसला रसिक! ज्यास ती साधत नाहीत तो कसला कवि!

दोन किंवा चार चरणांत संपणारी अेखादी सुटसुटीत कल्पना व्यक्तविण्यास हीं वृत्तें आणि हें यमक हींच अशीं अगदी अनुरुप आणि समुचित साधनें आहेत. अितकेंच नव्हे, तर दीर्घकाव्यासही तीं अगदीच वावडीं आहेत असेंही म्हणता येणार नाही. ज्या अनुष्टुपात जगातील आद्यकाव्य – जे रामायण गायलें गेलें आणि जगातील महाकाव्य, जे महाभारत रचलें गेलें, तें अनुष्टुप् दीर्घ काव्यप्रबंधास जुळतच नाही, शोभतच नाही, असें कोणी कोणच्या तोंडानें म्हणावें! त्या वाल्मीकीच्या पवित्र आश्रमात ज्या कोण्या प्राचीन अुष:काली 'तत: प्राचेतसंप्राज्ञौ रामायणमितस्तत: । मैथिलेयौ कुशलवौ जगदुर्गुरुचौदितौ' त्या प्राचीन अुष:कालापासून आज युगानयुगे ते त्या रामायणीय अनुष्टुपांचे मंजुल छंद काळाच्या बोलघुमटातून निनादत येत आज जे या दोन्ही गोलार्धावरील अवघ्या मनुजजातीस मोहून टाकीत आहेत ते काही अुगीच नव्हेत!

मराठी ओवी किंवा बंगाली पायर हींही त्या अनुष्टुप छंदाचीच अेक सुयमक नि शिथिल अशी प्राकृत आवृत्ति आहे. ज्ञानदेवाच्या ओवीची रसानुकूलता काय सांगावयास हवी!

हें सर्व विवेचन आरंभीच करण्याचा मुख्य हेतु अितकाच की, यमक, ठरीव चरणांचे पद्यबंध, गेय चाली, प्रभृति जे विशेष आपल्या ह्या सुपरिचित जुन्या वृत्तांत आहेत त्यापैकी काही आम्ही योजलेल्या ह्या नव्या वैनायक वृत्तात जरी गाळले असले आणि ते गाळल्यामुळें हें वृत्त सुदीर्घ काव्यरचनेस काही प्रमाणात अधिक सोयींचे होतें असे आम्हांस जरी वाटत असलें तरी त्यावरून वरील यमकादिक विशेष आणि त्यांनी युक्त असणारी तीं द्विचरणी वा चार चरणीं जुनीं वृत्तें मुळी रसानुकूल नाहीतच किंवा त्यांत दीर्घकाव्यें मुळीच खुलून दिसत नाहीत किंवा हें नवीन वृत्त त्या वृत्ताहून सर्व प्रकरणी वा सर्वतोपरी अधिक सरस आहेच आहे. असे काहीतरी आम्ही समजत आहो असें कोणास वाटू नये. वरील वृत्ताच्या लहान घडीव फुलपात्राहून ह्या वैनायक वृत्ताचें विस्तृत आणि वहात्या महान् ओघांचे हें वृत्तपत्र दीर्घकाव्यबंधाच्या प्रवाहास अधिक 'अनुकूल' झाल्यास होअील अशा अपेक्षेने केलेला तो अेक प्रयोग आहे. जुन्या वृत्तांतही, नव्हे निर्भेळ गद्यातही, त्यांच्या विविध आकाराप्रकारांप्रमाणे ज्यांचे त्यांचे निराळे सौंदर्यविशेष प्रत्येकी आहेतच. त्या वृत्तांमध्ये स्वत:चेही काही सौंदर्यविशेष असणाऱ्या ह्या अेका नव्या वृत्ताची वांछनीय भर पडली असता आपल्या वृत्तसंपत्तीची विविधता थोडी फार वाढणारीच आहे, अितकेंच ह्या वृत्ताच्या वतीने म्हणणे.

गद्यपद्यकाव्याच्या रचनेसंबंधी प्रस्तुत विषयास लागू असलेले तेवढें सामान्य विवेचन केल्यानंतर आता या वृत्ताचें ते विशेष गुण वा अुपयोग काय आहेत ते थोडक्यात पाहू

(१) गद्याला ताल, यति, यमक, चरणसंख्या प्रभृति बंधनें नसतात, परंतु त्यामुळे त्यात सुरेलपणा येत नाही. ताल, यति अित्यादि संस्कारांनी वाणीस सुरेलपणाची, मनोहर मंजुलपणाची जोड ज्यात देण्यात येते ते पद्य. वैनायक वृत्तावर ताल, यति प्रभृति संस्कार होत असल्याने त्यास मंजुल सुरेलपणाची जोड मिळू शकते. यास्तव तें गद्य नसून पद्य होय.

(२) गद्याची पुढील आणि पद्याची पहिली पायरी म्हणजे अक्षरसंख्याक वृत्त. वृत्तकलाविकासाची त्याच्याही पुढील पायरी मात्रासंख्यावृत्त. कारण तालाच्या मात्रा ठराविक पडल्या तरच तो चांगला साधतो. पण ऱ्हस्वदीर्घाचा भेद न करता त्या तालात नुसती संख्या मोजून अक्षरें भरलीं तर त्यांचा अुच्चार अशुद्धपणे केल्यावाचून त्या तालाच्या ठराविक मात्रांत तीं सामावता येत नाहीत. अभंगादि अक्षरवृत्तांत ह्या अडचणीमुळेच पांडुरंग शब्द अनेकवेळा ‘पांडूऽऽरंग’ असा लांबवावा लागतो किंवा ‘बेलाचें फूल माझ्या महादेवाला’ यासारख्या ठिकाणी दीर्घ अक्षरें झपकन अुच्चारून आगगाडीच्या डब्यात दडपून प्रवासी कोंबावे तशीं त्या तालात तीं कोंबावी लागतात. बंगालीत अक्षरवृत्तेच बहुत. परंतु त्यांतील ही अव्यवस्था रवींद्रबाबूसारख्या संस्कृतश्रुतिसंपन्न कवीला पुढे पुढे अितकी कर्कश भासू लागली की, त्यांनी आपली काही काही जुनी अक्षरसंख्याक कविता शास्त्रशुद्ध अशा मात्रासंख्याक स्वरूपात वृत्तांतरितही केली आहे. हिंदीतही आताशी मात्रासंख्यांक वृत्तेच शिष्टतर समजतात. जो ताल असेल त्याच्या मोजून ठरविलेल्या मात्रांअितक्याच शास्त्रशुद्ध ऱ्हस्व दीर्घ अुच्चार केले असता ज्यांच्या मात्रा भरतात तितकीच अक्षरें योजणें हेंच प्रशस्त. ह्यासाठीच मात्रासंख्यांक वृत्तें हीं अक्षरसंख्यांकांपेक्षा कलाविकासाची पुढची पायरी होय. वैनायक वृत्तही अक्षरसंख्यांक नसून मात्रासंख्यांक असल्यामुळे तें केवळ गद्यातूनच नव्हे तर अक्षरसंख्यांक पद्याहूनही श्रुतिशुद्ध, सुरेल आणि मंजूळ होअू शकतें. बंगालीतील ‘अमित्राक्षर छंद’ अक्षरसंख्यांक असताही ह्याच कारणामुळे त्यांचे त्या प्रकरणी अनुकरण न करता मराठी कवितेचा शास्त्रशुद्ध असा मात्रासंख्यांक संस्कारच आम्ही वैनायक वृत्तावर केला.

(३) जुन्या वृत्तांत बहुदा चार चरणांचा वा दोन चरणांचा पद्यबंध असतो आणि त्यांचे शेवटी विचार आणि वाक्य पूर्ण करून विसावा घ्यावा लागतो. त्यामुळे जो विचार त्यांच्या त्या लहान संपुष्टात सामावणारा नसतो किंवा ज्या वाक्याची झेप त्यांच्या आटोक्याबाहेर जाण्याअितकी विस्तृत असते ते विचार नि वाक्ये त्यात मावत नाहीत. त्यांची शोभा त्या वृत्तातील काव्यास लाभत नाही. या अडचणींसाठी अशी विस्तृत वाक्यें आणि विचार व्यक्तविण्याचें कार्य त्याच त्या वृत्ताची पुनरावृत्ति करून संस्कृतमध्ये कुठे कुठे साधली जाअी. असा अेकाधिक श्लोकबंधास संस्कृतमध्ये ‘कुलक’ असें म्हणतात. कुमारसंभवात दहा पंधरा श्लोक मिळून झालेल्या अशा अेका कुलकात कालिदासाने असें अेक विस्तृत वाक्य आणि अनेक कल्पनांची गोड गुंफण असलेला विचार व्यक्तविला आहे हें प्रसिद्धच आहे. परंतु ठराविक चालींचे तेंच ते वृत्त सारखें म्हणावें लागल्यानें अशा प्रबंधात लवकरच अेकसुरीपणा (Monotony) येअू लागून श्रुतीला शीण वाटू लागतो. विस्तृत काव्ये अेकाच अनुष्टप्, ओवी, प्रभृति अशा लहान वृत्तांची सहस्त्रसहस्त्र वार पुनरुक्ति करून लिहावीं लागतात तेव्हा तर हा अेकसुरीपणा फारच नडतो. ही अडचण टाळण्याची दुसरी युक्ति म्हणजे चंदभाटाच्या प्रख्यात ‘पृथ्वीराजरासो’सारख्या किंवा रघुनाथ पंडिताच्या ‘नलदमयंती’ काव्याप्रमाणे विविधवृत्तें अेकापाठीमागून अेक योजणें. यामुळे ही अडचण पुष्कळ अंशी दूर होते आणि अेकसुरीपणास चांगलाच आळा घालता येतो. परंतु त्या प्रत्येक वृत्ताचें पहिलें चरण ज्या चालीत त्याच चालीत शेवटच्या चरणापर्यंत तरी गळा तोच धरावा लागत असल्याने भावभावनांच्या अनुरोधे वाक्यांचा स्वर झटपट यावा तसा बदलता येत नाही. हें अेक, आणि दुसरें वैगुण्य असें की त्या साऱ्या वृत्तांत प्रत्येकी दोन वा चार चरणान्ती विचारांचा आणि वाक्यांचा अंत करून विराम देणें भाग पडत असल्यामुळे विस्तृत वाक्यांची वा विचारांची अशा काव्यास शोभा येत नाही ती नाहीच. अशा रीतीने कुलक किंवा वृत्तविविधता ह्या अुपायांनी अेकसुरीपणा शक्यतों टाळून, विचारवाक्यांची सुविशाल झेप सामाविण्याची सोय ह्या प्रत्येकी अेक चाली, लहान चरणी, शीघ्रविरामी असलेल्या गेय वृत्तात व्हावी तशी होत नाही. ह्यावर अुपाय म्हणूनच अिंग्लिशमध्ये Blank Verse ची योजना करण्यात आली. त्यामुळे ती सोय पुष्कळ अंशी अधिक चांगल्याप्रकारे करता येअू लागली. त्याच्यासाठी वैनायक वृत्तासही दोन वा चार वा दहा चरणान्तीच विराम असावा असें काही बंधन नाही. त्यामुळे विशाल विचार संपेतो विराम लांबविता येतो. अनेक लहान अुपवाक्यांनी गुंफलेली वक्तृत्वपूर्ण दीर्घ वाक्ये, त्यांची गोड गुंफण वा गंभीर प्रवाह फारसा खंडू न देता त्यात साधता येतात. झरीरवळीश डर्गीं या

मिल्टनच्या महाकाव्यातील या इश्नरज्ञि तर्शीशच्या वृत्तात गुंफलेली सैतानाच्या राजसभेतील किंवा ओश्वराच्या देवसभेतील वक्तृत्वशाली भाषणें वाचलीं असता हा लाभ अशा वृत्ताने कसा साधला जातो तें चटकन ध्यानात येओील. तीच सोय वैनायक वृत्तात तशीच साधता येते.

(४) सयमकता हा जो बहुतेक मराठी वृत्ताचा निरपवाद नियम तो ह्या वृत्तास केवळ विकल्पाने लागू आहे. यमकालंकार लहानचरणी वृत्तास खुलतो. मागच्या चरणाच्या शेवटच्या अक्षराची आठवण श्रुतीत गुंगत आहे तोवर जर पुढच्या चरणान्ती तत्सदृश ध्वनि आला तर, अपेक्षित स्थली प्रिय मित्र अचूकपणे भेटावा, तसा श्रुतीला आणि मनाला आनंद होतो. म्हणूनच यमकाला मित्राक्षर असेंही नांव आहे. आणि इश्नरज्ञि तर्शीशप्रमाणे मधुसूदन दत्तानी केलेले वृत्त निर्यमक असल्यामुळेच त्यांनी त्यास 'अमित्राक्षर छंद' हें नांव दिलें. पण मागच्या चरणाचा तो शब्द स्मृतीतून निघून जाओील अितक्या लांब अवधींनंतर पुढच्या कुठल्या तरी चरणात यमक आले तर त्यायोगे श्रुतिमंजुलतेचा आनंद सहसा अुत्पन्न होत नाही. असे दीर्घावधीनंतरचे यमक केवळ दृष्टिला दिसण्याने कशी मंजुलता येणार? कारण मंजुलता हा श्रुतिगम्य गुण; दृष्टिगम्य नव्हे. ह्यास्तव ह्या वृत्तात दोन तीन चरणांत संपेल असा विचार जर आला नि त्यायोगे अशा सन्निधच्या अंतरावरच विराम पडला तर यमक घालावयासही हरकत नाही. तो ह्या वृत्तालाही अशा स्थली शोभतो. जसें :

शंभरदा प्रश्न अुठे रानटी स्वरीं
होशी का मुसलमान? वांचशी तरी!'
शंभरदा अुत्तर दे कंप अंबरीं
'हिंदू मी! शीख अम्ही! मरण मी वरी!'

परंतु मागच्या छेदकात सांगितल्याप्रमाणे ह्या वृत्तात अनेक वेळा अनेक लहान वाक्यें गुंफलेलें अेखादें मोठें वाक्य दहा पांच चरणात प्रवाहत अर्थानुरोधे मधेच कुठे तरी संपते. त्यायोगे तो विसावा लांब अंतरावर अेखाद्या सुदूर चरणामध्ये वा चरणान्ती पडल्याप्रमाणाने सन्निध यमकाने साधणारी श्रुतिमंजुलता, तिथे मागच्या विसाव्याच्या अक्षरांची मित्राक्षरें घातलीं तरी, अुत्पन्न होत नाही, अशा स्थली त्या दीर्घ वाक्याची आणि वक्तृत्वपूर्ण प्रवाही विचाराची शोभाच यमकाच्या शोभेहून अधिक रसानुकूल असल्यास यमक सोडून तीच साधणें अर्थसौदर्यास अुपकारक होतें. अेतदर्थ हें वृत्त सयमक असलेंच पाहिजें असें बंधन त्यास घातलेलें नाही. पण म्हणून ते निर्यमकच असावें असेंही नाही. यमकाची श्रुतिमंजुलता अर्थसौंदर्यास साधक वाटेल तिथे यमक साधता येते. नाही तेथे यमकास गाळूनही श्रुतिमंजुलता केवळ कुशल अनुप्रासाच्या योजनेने साधून अर्थसौंदर्यही अबाधित राखता येते. ह्याच कारणासाठी अिंग्रजीतील Blank Verse आणि त्याचें बंगालातील अनुकरण 'अमित्राक्षर छंद' ह्यात यमक अपरिहार्य मानलेले नसते. त्याचेच अनुरोधें वैनायक वृत्तातही ती सोय केली आहे.

(५) पण ह्या वर दिलेल्या काही सोयींसाठी त्या जुन्या वृत्तात असणारी गेयतेची गोडी या वृत्तास सोडावी लागते. हें वृत्त गेय नसून पाठ्य, वाच्य, आहे. ह्यास्तव ज्या कल्पना चिमुकल्या नि चटकदार किंवा जे विचार सुटसुटीत नि अेकेरी असतील ते ते यथारुचि त्या त्या जुन्या गेय आणि प्रासादिक वृत्तात वर्णावे. प्रवाह भरदार, वक्तृत्वशील अशा भावभावनांच्या गुंफणीचा काव्यबंध, अेकसुरीपणा, आणि त्रुटितपणा टाळून रचावयाची सोय या वैनायक वृत्तात त्यातल्या त्यात अधिक होत असल्यामुळे अशा वेळी यथारुचि या वृत्तास अवलंबावे.

(६) दीर्घवाक्याप्रमाणेच लघुतम वाक्येंही ह्या वृत्तांत ताल, यति संभाळून कुशलपणे योजलीं असता योजता येतात. अितकेंच नव्हें तर दु:खशोकाचे अुद्गारही जसेचे तसे आवेशाने वा अुद्वेगाने अुच्चारता येतात. हें वृत्त पाठ्य असल्यामुळे गद्याप्रमाणे आवेश, अुद्वेग प्रभृतींचें रसानुसारी ध्वनि अितर गेय वृत्तापेक्षा अधिक सहज त्वरेने बदलून ह्या वृत्तात ताल संभाळूनही व्यक्तविता येतात. आता लहान तर लगेच विस्तृत अशा वाक्यरचनेतून, आता झुळझुळ तर आता वेगवान, आता करुण तर आता संकुल, अशा ह्या वृत्ताच्या अखंडित प्रवाहात काव्यातील रसौघास यथारुचि विविध वळणें घेत अितर वृत्तांच्या प्रवाहापेक्षा अधिक सलीलतेने वहात जाता येते.

(७) हेंही येथेच सांगून टाकलें पाहिजे की यद्यपि ह्या वृत्तास अपरिहार्यपणे यमक, चरणसंख्या, गेयता अित्यादि बंधनें नसल्यामुळें त्यात अेकसुरीपणा आणि त्रुटितपणा सापेक्षत: पुष्कळ प्रमाणात टाळता येतो, तरीही तेंही अेक वृत्त, अेक पद्य प्रबंधच असल्याने त्यास अवश्य असणाऱ्या तालयति प्रभृति बंधनांचे योगाने ह्या वृत्तास वाचण्याची, गेय नसली तरी पाठ्य अशी अेक पद्धत, लवचीक आणि लांब झेपेची कां होअीना पण अेक सुरेल चाल, ही आहेच. पण चाल, ताल, पदाघात वा सुरेलपणा म्हणजे अेकसुरीपणा असे नव्हे; तर अेकाच सुराची प्रमाणाबाहेर कंटाळवाणी पुनरुक्ती, आवर्तन, म्हणजे अेकसुरीपणा. आणि तो टाळणें ह्या वृत्तांत असणाऱ्या वाक्यांची विविध वळणें, ध्वनिपालट, चरणांची मोड, प्रभृति वर दिलेल्या विशेष सोयींमुळें, अितर लहान, गेय आणि तुटक वृत्तांहून पुष्कळच अधिक प्रमाणात शक्य होते. अितकेंच काय तें म्हणणें. Blank Verse वा अमित्राक्षर छंद ह्याचीही हीच गोष्ट. ताल वा सूर असा नांवालाही नको असेल तर सुरेलपणाचा मोह आमूलात् सोडून देअून पद्याचा प्रश्नच न काढता, निर्भेळ गद्याकडेच वळलें पाहिजे.

अर्थातच हें वृत्त वाचण्याची ही विशेष पद्धत, कोणत्याही पद्याचें चालीप्रमाणे तिच्या नुसत्या वर्णनापेक्षा ती कशी तें म्हणून दाखवूनच सांगता येणार आहे. तोंवर तें वृत्त कसेंसें वाटणारच. त्यातही नेहमीच्या परिचयाचा यमकाचा मनमिळाअू दाखलाही त्यापाशी नसल्याने त्याची ओळख करून घेणेंही अुद्वेजकच भासेल. अिंग्लिशमध्ये Blank Verse हें निर्यमक वृत्त जेव्हा प्रथम रचलें गेलें तेव्हा त्याचाही ह्याच कारणासाठी जिकडे तिकडे अव्हेर झाला. ओळी तोडून छापलेले गद्य असें त्यास हिणवलें गेलें. पण पुढे त्यात रचलेलें मिल्टनचें झरीरवळीश ङ्मीीं हेंच अिंग्रजीतील अुत्कृष्ट महाकाव्य ठरलें; आणि शेक्सपीअरला देखील नाटकें त्यातच लिहावीशीं वाटली! बंगालीमध्ये तसें वृत्त योजून मधुसूदन दत्तांनी जेव्हा 'मेघनाद वध' प्रथम लिहिला तेव्हा तर अशा वृत्ताची, त्यांच्या त्या 'अमित्राक्षर' छंदाची त्या काळच्या वाचकांनी नुसती रेवडी अुडविली, त्याच्यावर कित्येक विडंबनेंही लिहिलीं गेलीं; पण त्याची म्हणण्याची बिनचूक धाटणी लोकांच्या तोंडी बसत गेली तशी त्याची चव लागत गेली आणि आणि आज जें वृत्त अर्वाचीन बंगाली कवितेच्या गळ्यातील ताअीत होअून बसलें आहे. रवींद्र बाबूंनीसुद्धा आपलीं नाट्यकाव्येंच नव्हेत तर आपलीं कित्येक भावगीतेंही त्यातच रचलीं आहेत. हें वैनायक वृत्त हाही त्याच दिशेचा अेक प्रयोग आहे. तो प्रथम मराठीत असला तरी हिंदी बंगालीतही अशा वृत्ताची वाण असल्याने त्यांसही त्याचें काय होतें तें लागू पडणारं आहे. प्रयोगच तो! झाला यशस्वी तर ठीकच. न झाला तरीही ठीकच. कारण हा अमका प्रयोग अमक्या कारणासाठी जमत नाही हें सिद्ध होणें हेंही त्या प्रयोगाचीच अेक सिद्धि आहे, अुपयुक्तता आहे!

(८) वैनायक वृत्ताची चाल : कोणाच्याही गाण्यासारखा गळा न लावता, ऱ्हस्व दीर्घ अक्षरांचा यथावत् स्पष्ट अुच्चार करीत, प्रत्येक ओळीच्या शेवटी स्वल्पविरामाअितकें किंचित् थांबून विरामचिन्हांप्रमाणे स्वल्प वा अर्धविराम घेत, वाक्य संपेल तिथे पूर्णविराम घ्यावा. गद्याप्रमाणे अर्थानुरोधे स्वर पालटीत पण ताल सुटू न देता वाचीत गेले असता, जर रचना कुशलपणे केलेली असली तर कोणच्याही पद्यबंधाचा जो विशेष तो सुरेलपणा आणि ती श्रुतिमंजुलता ह्या वृतातही आपोआप प्रतीत होअू लागेल. कोणत्याही वृत्तास लावूच म्हटलें तर कोणत्या तरी पदाची अथवा गाण्याची चाल बहुधां लागू शकेल. तशा कित्येक चाली यासही लागतील. पण त्यातील रसव्यक्ति यथावत् प्रकटविणारा त्याचा विशेष म्हणजे तें वृत्त गेय नसून पाठ्य आहे, नुसतें वाचावयाचें आहे, हाच असल्याने त्यास कोणताही गळा वा चाल न लावताच वाचलें पाहिजें. ठराविक चाल नसणें हीच त्याची खरी चाल.